

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXI

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1975

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

XXI

SZERKESZTI

KÁLMÁN BÉLA és SEBESTYÉN ÁRPÁD

UN RÉSUMÉ SE TROUVE A LA FIN DE CHAQUE ARTICLE

DEBRECEN 1975

A DEBRECENI KOSSUTH LAJOS TUDOMÁNYEGYETEM
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
ÉVKÖNYVE

© Kálmán Béla, 1976

A regionális atlaszok szerepe a nyelvjárási rendszerek megismerésében

1. Mint minden tudományágnak, a dialektológia történetének is döntő fontosságú mozzanata a kutatás tárgyának és céljának pontos körvonalazása, valamint a vizsgálat legalkalmasabb módszereinek kialakítása.

A nyelvjáráskutatás feladatkörének ma is korszerűnek minősíthető körvonalazására — hosszas érlelődési folyamat után — a XIX. század nyolcvanas éveiben került sor, s a legvilágosabban talán GASTON PARIS fogalmazta meg: a nyelvjárások rendszerének tüzetes, a természettudományokra jellemző pontossággal való leírása.¹ Az így megfogalmazott cél valóban több mint egy évszázadra kijelölte a kutatás perspektíváját, a módszer kérdésével kapcsolatban azonban PARIS is csak annyit mondhatott, hogy „jó módszereket” kell alkalmazni. JULES GILLIÉRON már 1880-ban kiadta ugyan *Petit Atlas phonétique du Valais roman (sud du Rhône)* című atlaszát, PARIS mégis csak sejteni engedte, de nem foglalt határozottan állást amellett, hogy az addig alkalmazott passzív módszerrel szemben a helyszíni gyűjtésben GILLIÉRON módszerére nagy jövő vár. Ez valóban be is következett, így a másik fontos fejlődési mozzanat a nyelvföldrajzi módszer kialakulásában öltött testet.

A földrajzi szemlélet előzőleg már több tudományágba behatolt és meglepő eredményekre vezetett (gondoljunk pl. a növény- és állatföldrajzra, az életföldrajzra), amikor — nagyjából a nyelvjáráskutatás tárgyának és céljának kijelölésével egyidőben — GEORG WENKER levelező módszerrel gyűjtött anyagából megszerkesztette az első nyelvtérképlapokat.² JULES GILLIÉRON, már említett kis atlaszának kiadása után, kidolgozta a francia nyelv atlaszának tervét, s mert módszere köztudomásúlag tökéletesebb volt a WENKERÉNÉL, az *Atlas Linguistique de la France* megszerkesztésével és kiadásával kézzelfoghatóan bizonyította a nyelvföldrajzi módszer nagy fölényét a passzív megfigyelés módszerével szemben.³ Arra, hogy az új módszerrel gyűjtött anyag nemcsak a nyelvjárások leírását teszi lehetővé, hanem gazdag adatanyagot szolgáltat a nyelvtörténetnek is, már GILLIÉRON is utalt, a huszas évek vége felé azon-

¹ PARIS GASTON, *Les parlers de France. Revue des patois gallo-romans* 1888, 161—75. — A tanulmány ide vonatkozó passzusa: „Pour réaliser cette belle oeuvre, il faudrait que chaque commune d'un côté, chaque forme, chaque mot de l'autre, eût sa monographie, purement descriptive, fait de première main, et tracée avec toute la rigueur d'observation qu'exigent les sciences naturelles. Pour dresser des semblables monographies il n'est pas besoin de posséder des connaissances bien profondes, mais il est indispensable d'employer de bonnes méthodes” (168).

² WENKER GEORG, *Sprachatlas von Nord- und Mitteldeutschland. Auf grund von systematisch mit Hilfe der Volksschullehrer gesammelten Material aus circa 30.000 Orten. Strasburg, 1881.*

³ Gilliéron atlasza füzetekben jelent meg 1902 és 1910 közt.

ban ANTOINE MEILLET tételesen meg is fogalmazta, hogy jól megalapozott nyelvföldrajz nélkül a modern nyelvtörténet elképzelhetetlen.⁴ Az ötvenes évekig a nyelvföldrajzi módszer egyre szélesebb körben való alkalmazása olyan eredményekre vezetett, hogy WALTER VON WARTBURG a GILLIÉRONTÓL megalapozott nyelvföldrajzban egyikét látta azoknak a legfontosabb erőknél, amelyek a XX. század nyelvtudományának fejlődésében jelentős szerepet játszottak.⁵ S valóban, a nyelvföldrajzi módszer ma már nemcsak a nyelvjáráskutatásban alkalmazzák világszerte mindenütt, teret hódított a nyelvtörténetben, az összehasonlító nyelvtudományban, az areális nyelvészetben, sőt egyes rokontudományokban is ösztönzőleg hatott a földrajzi szemlélet alkalmazására.⁶

2. A nyelvatlasznak a XX. század folyamán több típusa alakult ki. Közülük a nyelvjárások rendszerének megismerése szempontjából kettő: a nagy (v. nemzeti) atlasz és a regionális atlasz tett szert a legnagyobb jelentőségre.

A két nyelvatlasztípust alapvető elvi és módszertani egyezések kapcsolják össze, ugyanakkor lényeges különbségek is vannak köztük. Különösen nagy a különbség a két atlasz hatósugara és ponthálózata között. A nemzeti atlasz hatósugara nagy, kiterjed az egész nyelvterületre, a regionális atlasz ugyanakkor csak egy nyelvjárási alakulatot ölel fel. A felőlet terület nagysága és a kérdőív gazdagsága miatt a nagy atlasz ponthálózata nem lehet nagyon sűrű, a regionális atlasz ponthálózata ezzel szemben nagyon sűrű, vagy éppen abszolút sűrűségű. Mindebből nyilvánvalóan következik, hogy a nagy atlasznak megvan az az előnye a regionális atlással szemben, hogy áttekintést nyújt az egész nyelvterületről, felszínre hozza a nyelv legfontosabb nyelvjárási jelenségeit, a ponthálózat ritka volta miatt azonban sok nyelvjárási tény nem kerülhet be a gyűjtött anyagba, s ami talán még nagyobb gyengéje, fogyatékosága a nagy atlasznak: nem tehet eleget a nyelvföldrajz legfontosabb igényének, a jelenséghatárok, izoglosszák pontos megvonásának. Ezzel szemben a regionális atlasz főleg sűrűbb vagy éppen abszolút sűrűségű ponthálózata révén mikroszkópikus közelségbe hozza a nyelvjárást: a kérdőívbe foglalt szavaknak és szóalakoknak (így nyilvánvalóan a fonémáknak is) gazdag variánsrendszerét hozza felszínre és lehetővé teszi a jelenséghatárok, izoglosszák megvonását.

A két atlasz hatékonysága azonban nemcsak a fenti tényezőktől függ. A nyelvatlaszok tartalmazta anyag mennyisége és használhatósága jelentős mértékben függ a kérdőívtől. Egyes nemzeti atlaszok szerkesztői arra törekedtek, hogy a kérdőív mi-

⁴ L. Bulletin de la Société de Linguistique de Paris XXX (1929), 200.

⁵ Wartburg Walter, Problèmes et méthodes de la linguistique. Paris, 1963, 162. A hivatkozott helyen a szerző ezt mondja: „La géographie linguistique de Gilliéron est ainsi devenu une des forces les plus puissantes qui aient, au cours de cinquante dernières années fécondé et poussé en avant la science du langage”.

⁶ A nyelvföldrajzi módszer jelentőségéről a XX. század nyelvtudományában l. még: MALMBERG BERTIL, Les nouvelles tendances de la linguistique. Paris, 1968, 82—107.

nél gazdagabb anyagot öleljen föl a nyelvjárások szókincséből.⁷ Az ilyen kérdőívekkel szerkesztett atlaszoknak elvitathatatlan érdemük, hogy valóságos szókincsarchívumok, azaz nemcsak a szorosabb értelemben vett hang- és alaktani rendszer tanulmányozását teszik lehetővé, gazdag adatanyagot szolgáltatnak a népi szókincs vizsgálatához is. Mások, a kérdőív szerkesztésekor a nyelv rendszer jellegének elvét tartva szem előtt, szerényebb, de rendszertani szempontból jól összeválogatott anyagot felölelő kérdőívet szerkesztettek. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy az ilyen kérdőívvél gyűjtött anyag lehetővé teszi a fonémarendszer tüzetes leírását, viszonylag megbízható képet nyújt az alaktani rendszerről is, a nyelvjárási szókincsből azonban csak ízelítőt tartalmaz.⁸ Nem alakult még ki egységes eljárás mód a regionális atlaszok kérdőívének szerkesztési elvei terén sem. Pedig egy nagyon sűrű vagy éppen abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező regionális atlasz esetében a nyelv rendszerjellegének szem előtt tartása különösen fontos, hisz a kérdőív anyaga nem lehet gazdag. Különben az atlasz csak kis mértékben szolgálhatja a tőle felőlelt nyelvjárási alakulat állományának, rendszerének feltárását és a jelenséghatárok megvonását.

A nyelvi valóság minél pontosabb megismerése szempontjából nem lényegtelen, mint tudjuk, az sem, hogy hány adatközlőtől kérdezik ki a gyűjtők a kérdőívet; hogy szem előtt tartják-e azt a követelményt, hogy adataikat különböző korú, nemű és társadalmi helyzetű egyénektől jegyezzék le; hogy minden, természetesen megbízható adatközlőtől származó nyelvi tényt rögzítenek-e, vagy előnyben részesítik a gyűjtés során a szorosabb értelemben vett nyelvjárási adatokat a köz- és irodalmi nyelvekkel szemben stb. Bármennyire igyekezzenek is a nagy atlaszok gyűjtői a fenti igényeknek eleget tenni, a nagyon sűrű vagy éppen abszolút sűrűségű ponthálózattal készült tájnyelvi atlaszok tartalmazta adatok ebben a vonatkozásban is nélkülözhetetlenek, hisz ez atlaszok gyűjtői minden egyes helységben megfordulnak, ennél fogva az adatközlők lényegesen nagyobb számával és többféle típusával kerülnek kapcsolatba, mint a nagy atlaszok gyűjtői.

Az itt röviden fölvezetésekből csakis az a következtetés vonható le, hogy a két atlasz szervesen kiegészíti egymást, a kettő együtt teszi lehetővé a nyelvjárások rendszerének és belső tagolódásának a modern nyelvtudomány igényeit kielégítő megismerését. Ez a magyarázata annak, hogy a nagy atlaszok szerkesztésének kibontakozásával párhuzamosan egyre több szakember hangsúlyozta a regionális atlaszok szerkesztésének fontosságát. Az első ilyen atlaszok tervét, mint ismeretes, ALBERT DAUZAT

⁷ Ilyen például a *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (1928—1940), melynek három kérdőíve mintegy 6800 kérdést tartalmaz (I. POP SEVER, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*. Louvain, é. n. I. k. 565—6. A gazdag anyagot felölelő kérdőívvél készült atlaszok közé tartozik az *Atlasul Lingvistic Român I.* és az *Atlasul Lingvistic Român II.* is. A két sorozat kérdőív mintegy 7000 szót és szóalakot tartalmaz; részletes ismertetését I. POP SEVER, i. m. 709—32.

⁸ Az utóbbi időben készült atlaszok közül ilyen pl. A *Magyar Nyelvjárások Atlasza*, melynek eddig négy kötete jelent meg. *Módszertanát I. A magyar nyelvatlasz munkamódszere* (szerk. Bárczi Géza; Budapest, 1955) című kötetben.

dolgozta ki,⁹ majd utána számos országban kibontakoztak az ilyen jellegű kutatások, a tájnyelvi atlaszok egész sora készült el, illetőleg van készülőben. Többek közt intenzív munka folyik ezen a téren Romániában is, ahol — a román nyelv két nagy atlaszá-
nak keresztülvitelezése után — megkezdték a módszertani szempontból jól egybehangolt regionális atlaszok sorozatából álló új román nyelvatlasz szerkesztését, melynek már több kötete meg is jelent.¹⁰

3. A nyelvföldrajzi módszer egyes elvi és módszertani kérdéseire vonatkozó rövid történeti áttekintést jól megfontolt szándékkal iktattam tanulmányom bevezető részébe. Így igyekeztem beágyazni a romániai magyar nyelvjárások tanulmányozásának távlati tervét abba a világszerte folyó kutatási folyamatba, amely a nyelvjárás-kutatásnak ma is egyik fő csapását, szektorát képviseli. A romániai magyar nyelvjárás-kutatás előterében ugyanis évtizedek óta a nyelvjárások nyelvföldrajzi felvételezése áll. A kutatások két irányban folynak: a) Románia Szocialista Köztársaság Akadémiájának kolozsvári Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete vállalta a *Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak kivitelezését. Módszertani előkészítését Szabó T. Attila, a munkálatok irányítója, valamint Gazda Ferenc és Nagy Jenő végezte. A kérdőív gazdag anyagot: 3379 kérdést tartalmaz. A ponthálózat megfelelő sűrűségű: 136 helységet ölel föl. Az anyaggyűjtést Gazda Ferenc és Nagy Jenő kezdte meg, jelentős részben azonban Murádin László végezte. Ő végzi a feldolgozás és szerkesztés fárasztó, nagy hozzáértést igénylő munkáját is. A munka előrehaladott állapotban van, az anyag jelentős része munkatérképlepokra van vetítve.¹¹

b) A kolozsvári Babeş—Bolyai egyetem magyar tanszékének nyelvjárás-kutatói a regionális atlaszok szerkesztését vállalták. Viszonylag szerény, mindössze 860 nyelvi tényt felölelő kérdőívet szerkesztettek (természetesen szem előtt tartva a nyelv rendszer jellegének elvét és a regionális atlaszok sajátos funkcióját), a gyűjtést azonban abszolút sűrűségű ponthálózattal végezték, illetőleg végzik. Az 1949-ben megkezdett és azóta tervszerűen folyó munka eredményeit az alábbiakban foglaljuk össze: Megszerkesztették az alábbi négy atlaszt: *A moldvai Csángó Nyelvjárás Atlasza* (Gálffy Mózes, Márton Gyula és Szabó T. Attila). *Háromszék Nyelvjárás Atlasza* (Gálffy Mózes és Márton Gyula). *Csik és Gyergyó Nyelvjárás Atlasza* (uók), *Udvarhelyszék Nyelvjárás Atlasza* (uók). Befejeződött az anyaggyűjtés és folyamatban van az alábbi atlaszok szerkesztése: *Marosmegye Nyelvjárás Atlasza* (Balogh Dezső és Teiszler Pál), *Aranyosszék Nyelv-*

⁹ A regionális atlaszok gondolatát DAUZAT ALBERT már a *La géographie linguistique* (Paris, 1922) című művében fölvetette (15. lap), módszertani kivitelezésére vonatkozó elgondolását pedig több tanulmányban fejtette ki; pl. *Le Nouvel atlas linguistique de la France par régions* (Luçon, 1942), *La méthode des nouveaux atlas linguistique de la France* (Orbis, IV, 34 és kk.); vö. még POP SEVER i. m. I. k. 136—51. A tájnyelvi atlaszok kérdéskörének ma már gazdag irodalma van. A magyar szakirodalomból VÉGH JÓZSEF Őrségi és Hetési Nyelvatlasz (Budapest, 1959) című munkájának elméleti fejezeit említem meg.

¹⁰ Módszertani ismertetését l. MÁRTON GYULA: Az új román nyelvatlasz. *NyIrK.* VIII, 275—82; Uő., *Atlasul lingvistic român pe regiuni*. Maramures. *MNyj.* XVI, 111—4.

¹¹ Az atlasz módszertani előkészítéséről és a gyűjtés menetéről l. SZABÓ T. ATTILA: A Román Népköztársaság magyar nyelvjárásai nyelvtérképének előkészítése. *NyIrK.* I, 13—26; Uő.: *Nyelvtérképünk anyaggyűjtésének felelőjén túl*. *NyIrK.* VII, 35—55.

járás Atlasza (Murádin László), *Bánsági Nyelvjárás Atlasz* (Vöő István). Folyamatban van az alábbi három regionális atlasz anyagának gyűjtése: Arad megyei (Vöő István), szilágysági (Márton Gyula), szamosháti (Teiszler Pál). Egyelőre csak a tervezgetés stádiumában van a mezősegi nyelvjárás atlasza anyaggyűjtésének megkezdése.¹² Kisebbségi terjedelmű ugyan, de mégis ebbe a tervbe illeszkedik bele *Hétfalu Nyelvjárás Atlasza* (szerk. Vöő István), mely 1971-ben meg is jelent litografált formában.

A romániai magyar nyelvjárások nagy atlasza és a regionális atlaszok szerves kapcsolatban állanak egymással. E kapcsolatot elsősorban az biztosítja, hogy a nagy atlasz kérdőíve magába foglalja a regionális atlaszok kérdőívének anyagát. De azonos a gyűjtés módszere, beleértve a hangjelölést is, amelynek egységességét a kutatócsoport közösen végzett lejegyzési gyakorlatokkal és közös kiszállásokkal biztosította. Mind a nagy atlasz, mind a regionális atlaszok adatbeírással készülnek.

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy az atlaszok fő funkciója a nyelvjárások hang- és alaktani rendszerének feltárása, a szókincsből csak keveset tartalmazhatnak, a kolozsvári magyar nyelvjárás-kutatók helyszíni gyűjtést végeztek mindenik romániai magyar nyelvjárás alakulatban a tájszó-kincs összegyűjtése céljából is. Ezt az anyagot egy külön tájszótárban (*Romániai Magyar Tájszótár*) szándékoznak a kutatás rendelkezésére bocsátani.¹³

*

A nyelvjárások rendszerének vizsgálata, tanulmányozása főleg az alábbi két igényt kell, hogy kielégítse: a) a rendszer alkotóelemeinek minél teljesebb feltárása; b) a legfontosabb alkotóelemek, jelenségek izoglosszájának megállapítása. Mint láttuk, e téren a dialektológia a legtöbb eredményt a nyelvföldrajzi módszer segítségével érte el: a nagy atlaszok és a regionális atlaszok segítségével. Távol áll tőlünk a nagy atlaszok jelentőségének lebecsülése. Kétségtelenül nagyon fontos eszközei a nyelvjárások megismerésének, a bennük foglalt térképlapok alapján megrajzolt kép azonban meglehetősen elnagyolt, adatokban, részletekben, árnyalatokban nem elég gazdag, nem egyszer pontatlan, jelenséghatárok megvonását nem teszik lehetővé, s csakis akkor használhatók megfelelő eredményességgel, ha jól megszerkesztett regionális atlaszok egészítik ki. A következőkben ezt a tételt próbálom bizonyítani a Ro-

¹² Regionális atlaszaink anyaggyűjtésének módszeréről, a munka menetéről és eredményeiről több közlés látott napvilágot. A fontosabbak: MÁRTON GYULA: L'activité de la chaire de langue hongroise de l'Université Bolyai concernant la rédaction d'atlas dialectaux. *Orbis* VII, 361—71; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: Mutatvány Csík és Gyergyó Tájnyelvi Atlaszából. *NyIrK.* I, 63—74+25 térképmelléklet; MURÁDIN LÁSZLÓ: Mutatvány az Aranyosszéki Tájnyelvi Atlaszból. *NyIrK.* II, 179—91; BALOGH DEZSŐ—TEISZLER PÁL: Mutatvány a Felső-Maros menti Tájnyelvi Atlaszból. *Studia UnBB. Philologia* I, 103—33+25 térképmelléklet; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA—SZABÓ T. ATTILA: Tájékoztató a moldvai csángó tájnyelvi térképről. *NyIrK.* VII, 215—28+6 térképmelléklet; GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: Szócikk-mutatvány a Székely Nyelvjárás Atlaszából. *NyIrK.* XVIII, 136—48.

¹³ A Romániában folyó sokrétű nyelvjárás-kutatás történetéről és eredményeiről l. MÁRTON GYULA: A romániai magyar nyelvjárás-kutatás egynegyed százada. *NyIrK.* XIII, 205—21; Uő.: A romániai magyar nyelvjárás-kutatás múltja és mai állása. *Korunk-Évkönyv* 1973, 173—93.

mániai Magyar Nyelvjárások Atlaszá-ból¹⁴ és a mi regionális atlaszainkból származó adatok egybevetése, összehasonlítása révén. Előbb azt igyekszem megvilágítani, mennyivel mond többet egy abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz a nyelvjárások rendszeréről mennyiségi szempontból, majd utána a legfontosabb jelenségek elhatárolása szempontjából. A tájékozódás megkönnyítése céljából az első kérdéskört rendszertani, a másodikat nyelvföldrajzi kérdések címen tárgyalom.

A) Rendszertani kérdések

Regionális atlaszaink kérdőíve anyagának kiválogatásakor arra törekedtünk, hogy a segítségével gyűjtött nyelvi tények lehetővé tegyék a tanulmányozott nyelvjárás hangrendszerének lehető teljes leírását; tartalmazzák az alaktani rendszer legfontosabb elemeit; illusztrálják a nyelvjárások tájszókincsének gazdagságát. Éppen ezért az alábbiakban ezt a sorrendet követve mutatjuk be, mennyivel mond többet az abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz a nagy atlasznál egy nyelvjárás hangrendszeréről, alaktani rendszeréről és szókincsének, elsősorban tájszókincsének gazdagságáról.

1. Hangrendszer. A tapasztalat egyöntetűen amellel szól, hogy abban az esetben, ha a kérdőív hangtani fejezetét megfelelő körültekintéssel szerkesztették meg, a nyelvjárások fonéma rendszere a nagy atlasz segítségével is jól megállapítható. Sőt, e fontos kérdés megvilágítására a nagy atlasz lényegesen gazdagabb anyagot bocsát a kutatás rendelkezésére, mint a szerényebb kérdőívvel készülő regionális atlaszok. Hogy ez valóban így van, azt kézzelfoghatóan bizonyítja IMRE SAMUNAK *A Magyar Nyelvjárások Atlasza* anyaga alapján írt *A mai magyar nyelvjárások rendszere* (Budapest, 1971) című nagyszabású szintézise.

Ez az általános érvényű megállapítás persze csak akkor tekinthető valóban érvényesnek, ha a nagy atlasz mellett rendelkezésünkre állanak a regionális atlaszok is. Gondolnunk kell ugyanis a mindössze néhány, sőt nem egyszer egyetlen helységről álló nyelvjárásszigetekre. A nagy atlasz ponthálózatában ezek nem lehetnek mind benne (főleg a belső nyelvjárásszigeteket nem is ismerjük még mind!), így a nagy atlasz anyaga alapján készülő leírásban ezek fonéma rendszerének leírása nem lehet benne. A bánági magyar nyelvjárás rövid magánhangzó rendszeréről pl. a *Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszá*nak (a továbbiakban *RMNyjA.*) anyaga alapján az állapítható meg, hogy nyolc tagú, azaz megvan benne az *e* mellett az *ë* fonéma is, akár csak a székelyben, Vöő István helyszíni gyűjtése azonban felderített két olyan helységet is, amelynek fonéma állományából hiányzik az *ë*.¹⁵ Így e két faluból álló nyelvjárássziget magánhangzóinak rendszere csakis a *Bánági Nyelvjárási Atlasz* alapján írható le.¹⁶

22.

¹⁴ A jelentős mértékben megszerkesztett atlasz egyes térképlapjainak rendelkezésemre bocsátásáért ezúttal is köszönetem nyilvánítom mind a kolozsvári akadémiai Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet vezetőségének, elsősorban Petru Ion egyetemi tanár úrnak, mind Murádin László főkutatónak, az atlasz szerkesztőjének.

¹⁵ L. VÖÖ ISTVÁN: A bánági nyelvjárástípusok *ë*-zése. NyIrK. XVII, 211.

¹⁶ A leírást el is végezte VÖÖ ISTVÁN „A bánági magyar nyelvjárás magánhangzó-rendszere” című kéziratot doktori értekezésében;

A nyelvjárások hangrendszerének leírása azonban nem korlátozódik a fonémák állományának megállapítására, fontos mozzanata az egyes fonémák megterheltségének bemutatása is. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a nagy atlasz lehetővé teszi a megterheltség egyik legfontosabb vonatkozásának, a fonémaváltakozásoknak a megállapítását, az egyes szembenállások pontos megterheltségi fokát azonban, különösen a kisebb nyelvjárási alakulatokra vonatkoztatva, nem mindig lehet a nagy atlasz szolgáltatott anyag alapján pontosan megállapítani. Íme egy-két példa:

A székely nyelvjárás udvarhelyszéki részlegében előfordul, mint tudjuk, az *ë/ö* fonémaváltakozás (az *ö-zés*).¹⁷ A *szeder* szónak a RMNyjA. 14 udvarhelyszéki kutatópontról öt alakját tartalmazza, köztük a *szödör* ~ <*szödör*> alakot is, három adattal képviselve. Az *ö-ző* alakok jelentkezési aránya a RMNyjA. szerint mintegy 21%-nyi. Az *Udvarhelyszéki Nyelvjárási Atlasz* megfelelő térképlapján a szónak 20 hangalakváltozata lelhető föl. E húsz alakváltozat 70 adatából 20 az *ö-ző* alakokra vonatkozó adatok száma, a tájnyelvi atlasz adatai szerint tehát az *ö-ző* alakok jelentkezési aránya nagyobb, megközelíti a 30%-ot. Szavakhoz kötötten a székely nyelvjárásban is föllelhető az *í/é* fonémaváltakozás. A nyelvföldrajzi szempontból közömbös szavak közül e jelenség többek közt a *gyík* és *kígyó* szóban figyelhető meg. A két alakváltozat jelentkezési aránya a RMNyjA.-ban és a Székely Nyelvjárási Atlaszban (a továbbiakban: *SzékNyjA.*) a *gyík* szóban ez: RMNyjA.: *gyík* (16), *gyék* (24), SzékNyjA.: *gyík* (184), *gyék* (186).

A nagy atlasz adatai szerint tehát az archaikus *gyék* alak a gyakoribb (az *é* gyakorisága 60%, az *í-é* 40%), ugyanakkor a mintegy 370 adatot tartalmazó SzékNyjA.-ban a két fonéma jelentkezési aránya majdnem teljesen azonos. Kétségtelen, hogy az eredetibb (archaikusabb) állapotot a nagy atlasz tükrözi, a való helyzetet mégis inkább az abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz.

Hasonló példákat a mássalhangzók megterheltségével kapcsolatban is hozhatunk föl. A székely nyelvjárásnak jól ismert sajátága az, hogy a szóvégi *-n* helyén gyakran jelentkezik benne az *-ny*. A jelenséget a RMNyjA. is tartalmazza, a SzékNyjA. azonban pontosabb képet nyújt róla. A *tehén* szó térképlapján pl. a RMNyjA.-ban csak *-n*-re végződő alakok találhatók. A SzékNyjA.-ban is az *-n*-re végződő alakok vannak túlsúlyban (213 adatból 161, az adatok 76%-a), az adatok mintegy 20%-ban azonban *-ny* jelentkezik, az adatok mintegy 4%-ban pedig nincs szóvégi mássalhangzó (*tehe*). Kitérünk a SzékNyjA.-nak megfelelő térképlapjaiból az is, hogy az *-ny* jelentkezése elsősorban a székely nyelvjárás háromszéki alegységében figyelhető meg, a másik háromban alig. A RMNyjA. térképlapjának adatai ezek szerint csak a csíki, gyergyói és udvarhelyszéki alegységekre jellemzők, a háromszékire nem.

A moldvai csángó nyelvjárásra többek közt jellemző a *d*: *gy*, illetőleg *dzs* szembenállás. A *dió* térképlapján a jelenség a RMNyjA.-ban és a MoldvCsángNyjA.-ban

¹⁷ HORGER ANTAL, Magyar nyelvjárások: Budapest, 1934, 67; KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárásaink: Budapest, 1966, 89.

a következő arányban jelentkeznek: RMNyjA.: *d* (2), *gy* (2), *dzs* (2), MoldvCsáng-NyjA.: *d* (59), *gy* (24), *dzs* (27).

Ezek szerint a moldvai csángó nyelvújrásban a három hang jelentkezési aránya (megterheltsége) korántsem azonos: a legnagyobb a megterheltsége a *d*-nek, a *gy*-é nagyjából fele akkora, a *dzs*-é pedig meglehetősen kicsiny.

Nem részletezzük tovább a kérdést. A felhozott példák kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy az abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz nem egy esetben pontosabb képet nyújt a fonémák megterheltségéről, mint a ritka ponthálózatú nagy atlasz.

A nyelvújráások hangrendszerének leírásában a fonémák számbavétele és megterheltségük megállapítása mellett fontos mozzanat a fonémák helyi realizációinak minél teljesebb bemutatása. Kétségtelen, hogy a nagy atlasz a legfontosabb realizációkat felszínre hozza, és a leírás számára hozzáférhetővé teszi, az abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező regionális atlaszok szolgáltatott anyag azonban ebben a vonatkozásban is gazdagabb, mint a nagy atlasz anyaga.

A magyar nyelvújráások magánhangzói közül, mint ismeretes, különösen gazdag realizáció-rendszere van a hosszú *é*-nek, *ő*-nek és *ó*-nak. A gazdagság főleg abból adódik, hogy mindháromnak lehetségesek monoftongusos és diftongusos realizációi egyaránt. Mivel a székely nyelvújrásban, persze bizonyos területi megoszlásban, mindkét fajta realizációk előfordulnak, az alábbiakban a *széna* szó *é* hangjának és a *dió* szó *ó* hangjának realizációit mutatom be a nagy atlaszban és a regionális atlaszban:

RMNyjA.: *é, é̄, ē, éⁱ, ēⁱ, i^é, i^ē** (azaz 7 realizáció);

SzékNyjA.: *é, é̄, ē, éⁱ, ēⁱ, i^é, i^é, i^ē, i^ē** *i^ē, i^ē** (azaz 11 realizáció. A SzékNyjA.-ban pluszként van meg ezek szerint az *i^é*, az *i^é*, az *i^ē* és az *i^é*.)

A *dió* szó *ó* fonémájának realizációi a két atlaszban:

RMNyjA.: *ó, ó̄, ō, ò, ò¹ (+ű); ó^u, ó^{u2}, ō^u, ò^u, ó^{u2}, ò^{u1}, u^ó, u^ò, ō^u;*

SzékNyjA.: *ó, ó̄, ō, ō̄, ò, ò¹, ò³, o, ō (+ű, ú, u, y); — ó^u, ó^{u3}, ō^u, ò^{u3}, ò^{u2}, ò^u, ò^{u1}, o^u, o^u, ō^u, u^ó, u^ò, u^o, ē^{u5}, ē^{u5}.*

Azaz: a RMNyjA.-ban a *dió* szó *ó* fonémája monoftongusos realizációinak száma 5 (+egy *u*), a SzékNyjA.-ban 9 (+négyféle *u*); a diftongusos realizációk száma a RMNyjA.-ban 9, a SzékNyjA.-nak térképlapján 17. Nyilvánvaló, hogy a lényegesen gazdagabb realizáció-rendszer a kérdéses fonémák minél behatóbb megismerése szempontjából fontos adalékokat tartalmaz.

A regionális atlaszok feltárta gazdagabb realizáció-rendszer természetesen nemcsak mennyiségi szempontból érdemel figyelmet, hanem a realizációk gyakoriságá-

* A szerző rendkívül árnyalt hangjelölését nyomdatechnikailag több esetben nem tudjuk kiszé-
detni. A hiányzó jelölésre, ennek funkciójára lábjegyzetben utalunk. — A szerk.

¹ Az alaptagot zártabbnak jelölte a szerző.

² A hangot a diftongus alaptagját zártabbnak jelölte a szerző.

³ Az alaptag illabiális a szerzőnél.

⁴ A monoftongus és a diftongus alaptagja előrébb képzett.

⁵ Az alaptag hátrább képzett.

⁵ Az alaptag veláris hang.

nak pontosabb megállapítása szempontjából is. A *széna* szó é fonémája monoftongusos realizációinak gyakorisági sorrendje pl. a RMNyjA.-nak adatai alapján ez: \acute{e} (10 adat), \acute{e} (8), \bar{e} (6); a SzékNyjA.-nak adatai alapján: \acute{e} (113 adat), \acute{e} (34), \bar{e} (23). A *dió* szó ó fonémája monoftongusos realizációinak gyakorisági sorrendje a RMNyjA.-ban: \acute{o} (7 adat), \bar{o} (2), δ (2), δ^a (1); a SzékNyjA.-ban: \acute{o} (48 adat), δ (38), δ^a (26), ϱ (20), \acute{o} (18), o (18), \bar{o} (8). Ugyanígy pontosabban megállapítható a regionális atlasz adat-anya ga alapján a diftongusos realizációk gyakorisága is a székely nyelvjárásban.¹⁸

2. *Alaktani rendszer.* A nyelv és a nyelvjárások alaktani rendszere lényegesen gazdagabb a fonémák rendszerénél, így még a nagy atlaszok sem tekinthetik feladatu knak részletes bemutatását. Mégis, ha a kérdőív szerkesztői szem előtt tartják a nyelv rendszer jellegének elvét, s az atlasz ponthálózata megfelelő sűrűségű, a legfontosabb jelenségeket az atlasz tartalmazni fogja. Többek közt példaként hozhatjuk föl *A Magyar Nyelvjárások Atlaszát*. Az atlasz nyelvtani kérdőfüzetének tárgymutatójából kitűnik, hogy a magyar nyelvjárások tőtípusai s az alaktani rendszer többi, legfontosabb elemei, jelenségei tanulmányozhatók lesznek az atlasz segítségével. Még gazdagabban van képviselve az alaktani rendszer *A Romániai Magyar Nyelvjárások Atlaszá*-ban.

A nagy atlasz nyújtotta kutatási lehetőségek azonban ebben a tekintetben is korlátozottak, mivel a benne foglalt adatok alapján megrajzolt kép korántsem olyan gazdag és pontos, mint amilyent egy abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező regionális atlasz biztosít. A RMNyjA.-ban és a SzékNyjA.-ban egyaránt megtalálható a *tehen* szó térképlapja, mely (más hasonló szókkal együtt) az \acute{e} -t e -vel váltakoztató névszótövek csoportját képviseli. A nagy atlaszban a székely nyelvjárás 36 pontján e névszótövet 38 adat képviseli. A 38 adatból 35 vonatkozik az archaikusabb *tehen* és mindössze 3 a köznyelvi *tehen* tőváltozatra. Az ennek az anyagnak alapján levont következtetés csakis ez lehet: A székely nyelvjárásban a *tehen* és *tehen* tőalak egyaránt előfordul, az utóbbi jelentkezési aránya azonban minimális, mindössze 8—10%-nyi. A SzékNyjA.-ban 233 adat mutatja be e névszótó viselkedését. Ebből 65 vonatkozik a *tehen* és 168 a *tehen* alakra. A regionális atlasz szerint tehát a köz- és irodalmi nyelvvel egyező *tehen* tőalak jelentkezése sokkal gyakoribb, mintegy 28%-nyi a nagy atlaszbeli 8—10%-nyi gyakorisággal szemben. A regionális atlasz térképlapjaiból az is megtudható, hogy a kép nem statikus, a *tehen* alak terjedőben van, mivel több ponton a *tehen*-nel együtt fordul elő újabb alakként.

¹⁸ A regionális atlaszoknak a nyelvjárások hangrendszere leírása szempontjából való fontosságát kézzelfoghatóan bizonyítják az utóbbi két évtizedben nálunk megjelent hangtani tanulmányok, mint pl. GÁLFY MÓZES, A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. NyIrK. VIII, 31—44+3 térképmelléklet; uo.: 157—67+3 térképmelléklet; MURÁDIN LÁSZLÓ: Az *ly* hang a moldvai csángó nyelvjárásban. NyIrK. IX, 79—97+1 térképmelléklet; MÁRTON GYULA: A háromszéki nyelvjárás veláris magánhangzói. NyIrK. XVI, 7—22, 211—30. Jelentős mértékben támaszkodnak az illető nyelvjárási alakulat regionális atlaszának adatanyagára az olyan újabb hangtani monográfiák is, mint amilyen pl. TEISZLER PÁL, A Nagykároly környéki magyar nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1973; LAKÓ ELEMÉR, A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó rendszere. Bukarest, 1974.

Nem egy esetben értékes adalékokat tartalmaz a regionális atlasz az ígétövekre vonatkozólag is. A *hív* ígének pl. a RMNyjA. a moldvai csángó nyelvjárásból az alábbi alakjait tartalmazza: *hí* (északi csángó), *hij* (déli csángó), *hivu* (székelyes jellegű csángó); a moldvai csángó nyelvjárás regionális atlaszában előforduló tőalakok: *hiu*~<*hí*> (északi csángó), *hiu*~<*hí*> (déli csángó), *hí*~*hiu*~*hivu*~*hiwu*~*hiju* (székelyes jellegű csángó).

Gazdagabb s egyben teljesebb képet nyújtanak a regionális atlaszok az alaktani rendszer más területén is. A magyar és finnugor nyelvtudományban egyaránt jól ismert hétfalusi csángó nyelvjárásból a RMNyjA. az (ő) *megy* igealaknak mindössze *mēnēn* alakját hozta felszínre. E kis nyelvjárási alakulat tájnyelvi atlaszában a *mēnēn* mellett a *mēnyēn*, *mēgyēn*, sőt a *mēgy* is megvan. Ugyanígy az 1. sz.-ű *mēnēk* mellett a *mēnyēk* és *mēgyēk* szintén adatolható a regionális atlaszból.

A magyar nyelvjárások igeragozási rendszerének ma is egyik legidősebb kérdése az, hogy milyen mértékben van meg egyik vagy másik nyelvjárási alakulatban az ún. ikes ragozás. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a regionális atlaszok erre a jelenségre vonatkozólag is nem egyszer értékes adalékokat szolgáltatnak. Az (én) *igyam* igealaknak pl. a moldvai csángó nyelvjárásból a RMNyjA. a következő alakjait közli: *idzsam* (északi csángó), *igyam* (déli csángó), *igyam*~*igyam* (székelyes jellegű csángó); e nyelvjárási alakulat regionális atlaszában előforduló adatok: *igyam*~*igyam*~*idzsam*~*idzšqm* (északi csángó), *igyam*~*igym* (déli csángó), *igyam*~*igyam*~*igym*~*ijam*~*ijqm*~*igyak*~*igyak*~*ijak* (székelyes jellegű csángó). A regionális atlasz szolgáltatta leglényegesebb adalék ebben az esetben az, hogy jelzi az iktelen személyrag használatát az ikes *-m* helyett a székelyes jellegű csángóban.

A regionális atlasz adatanyaga még akkor sem felesleges, ha a benne foglalt nyelvi tények ugyanazokat a jelenségeket jelzik, mint a nagy atlasz. Az (én) *igyam* igealaknak pl. a RMNyjA. a marosszéki nyelvjárásból az alábbi alakjait tartalmazza: *igyam* (3 ponton), *igyak* (2 ponton). E nyelvjárási alakulat regionális atlaszában adatai: *igyam* (22 ponton), *igyak* (14 ponton).¹⁹ Mindkét atlaszban csak az (ő) *igyék* fordul elő a felszólító mód 3. sz.-ű alakjaként. A két atlasz adatanyaga alapján megrajzolt kép egyezik, tehát a regionális atlasz alátámasztja, megerősíti a nagy atlasz adatanyaga alapján megrajzolt képet. Máskor azt érzékelteti a regionális atlasz, hogy a nagy atlaszban párhuzamos alakokként szereplő adatok közül melyik a gyakoribb. A moldvai csángó nyelvjárás székelyes jellegű alegységéből pl. mindkét atlasz jelzi az (én) *alszom* igealakokkal kapcsolatban azt, hogy az ikes *-m* személyrag mellett az iktelen *-k* is előfordul benne. A nagy atlasz két adata (*qluszqm*, *aluszok*) alapján azonban nem dönthető el, hogy a két személyrag közül melyik jelentkezik gyakrabban. A moldvai csángó nyelvjárás regionális atlasza megfelelő térképlapjának adataiból azonban (*aluszom*, *qluszom*, *aluszam*, *alaszam*, *aluszqm*, *aluszok*, *aluszak*, *aluszqk*) kitűnik, hogy egyelőre az ikes *-m* személyrag jelentkezik gyakrabban.

¹⁹ L. BALOGH DEZSŐ—TEISZLER PÁL: Mutatvány a Felső-Maros menti Tájnyelvi Atlaszból. Studia UnBB. Series Philologia, Fasciculus 1. 1963, 23. sz. térképmelléklet.

Míndez amellet szól, hogy az abszolút sűrűségű ponthálózatú regionális atlaszok a nyelvjárások alaktani rendszerére vonatkozó képet is sok értékes adalékkal egészítik ki, teszik teljesebbé és megbízhatóbbá.²⁰

3. *Szókészlet.* A nyelvnek a szókincs a leggazdagabb szektora. Ebből nyilvánvalóan következik, bármily gazdag legyen is egy nagy atlasz kérdőíve, csak kis hányadát tartalmazhatja a nyelvjárások szókincsének. A népi szókincsnek a kutatás rendelkezésére való bocsátása nem is lehet a nyelvatlasz feladata, ez a tájszótárakra, tájnyelvi (regionális) szótárakra és szókincscsarchívumokra hárul. A nyelvatlasz funkciója a szókincs vonatkozásában csakis a nyelvjárások tájszókincse három rétegének: a valódi tájszók, a jelentés szerinti tájszók és az alak szerinti tájszók rétegének a bemutatása lehet, hogy így képet alkothassunk magunknak a nyelvjárások tájszókincsének szerkezetéről és fontosabb nyelvföldrajzi vonatkozásairól. Mivel úgy véltük, hogy a regionális atlaszszal szemben is csak ez az igény támasztható, kérdőívünk megszerkesztésekor arra törekedtünk, hogy a tanulmányozott nyelvjárás legfontosabb tájszavaiból válogassuk ki példatárunkat. Jóllehet e példatár mindössze pár száz szóra szorított, a tapasztalatunk azt bizonyítja, hogy regionális atlaszaink a szókincs vonatkozásában is értékes adalékokkal egészítik ki a nagy atlasz anyagát.

A *gyermekszánkó* nevéként a RMNyjA. két szót hozott felszínre a székely nyelvjárásból: a *korcsolya* és *szánkó* szót. A SzékNyjA.-nak anyaga is amellet szól, hogy a szánkónak valóban ez a két szó a legelterjedtebb neve, azonban 62 adat (az adatoknak mintegy 21%-a) képviseli az irodalmi nyelvből behatoló *ródli* szót is. A három szó jelölte eszköz szemügyre vétele megvilágította azt is, hogy a három tárgy nem azonos. A *korcsolya* a gyermekszánkó régebbi, egyszerűbb változatának a neve, a *szánkó* a még mindig házilag készített, de magasabb, tökéletesebb szánkóé, a *ródli* pedig az üzletből vásárolt, gyárilag készült szánkó megnevezésére szolgál. A székely nyelvjárás atlasza tehát a *ródli* szó terjedésére figyelmeztet bennünket.

A RMNyjA.-nak anyagában a *korcsolya* szó alábbi hangalakváltozatai fordulnak elő: *korcsolja* (11 ponton), *korcsija* (7), *korcsova*~*korcsowa* (5). A SzékNyjA. ezt a képet nemcsak kiegészíti a *korcsiva* hangalakváltozattal, hanem helyesbíti a felszínre került alakváltozatok sorrendjét is. A regionális atlasz anyagában első helyen a *korcsija* áll (89 pont), a másodikra a *korcsova*~*korcsowa* került (45), a RMNyjA.-nak anyagában első helyen álló *korcsolja* alakot viszont mindössze 10 pont képviseli.

A *sütőtök* nevéként, ugyancsak a székely nyelvjárásból, a RMNyjA. az alábbi 8 szót hozta felszínre: *sütőtök* (22 ponton), *döblec* (4), *döblöntök*~*döblántök* (2), *bósz tán* (1), *debla* (1), *deblák* (1), *döblectök* (1) és *sütőbósz tán* (1). E szók a SzékNyjA.-nak anyagában szintén előfordulnak, rajtuk kívül azonban a regionális atlasz tartalmazza a *döblön*~*deblen* (4) és *deblatök* (1) szót is. Tartalmaz a regionális atlasz

²⁰ Azt, hogy a regionális atlaszok anyaga milyen mértékben szolgálja az alaktani jelenségek monografikus leírását, kellő mértékben illusztrálja az alábbi két munka: SZABÓ ZOLTÁN, A kalotaszegi nyelvjárás igeképző-rendszere. Budapest, 1965; VÁMSZER MÁRTA, A kalotaszegi nyelvjárás igeragozási rendszere. Bukarest, 1972. A bevezetésben ezt a két szerző hangsúlyozza is.

egyed, a nagy atlasz anyagában elő nem forduló hangalakváltozatokat is: *döblesz*, *deblec*, *deble*, *döblöctök*, *döblisztök*. A regionális atlasz lehetővé teszi a feltárt szók fontossági sorrendjének pontos megállapítását is. Első helyen mindkét atlaszban a *sütőtök* szó áll (RMNyJA.: 22 pont — SzékNyJA.: 141 pont). Utána a nagy atlaszban is, a regionális atlaszban is a románból kölcsönzött *döblec* következik (4, illetőleg 24 ponton), a többi szó sorrendje azonban a regionális atlasz anyaga alapján módosul. A RMNyJA.-nak anyagában harmadik helyen álló *döblöntök*~*döblántök* a SzékNyJA.-nak anyagában csak négy ponton jelentkezik, ugyanakkor a RMNyJA.-ban csak egy ponton előforduló *döblectök* a regionális atlaszban 9 ponttal szerepel, tehát ez kerül a harmadik helyre. A negyedik hely a RMNyJA.-ban mindössze egy ponton előforduló *deblák*-ot illeti meg (a SzékNyJA.-ban ugyanis 6 ponton fordul elő), ötödik helyre a RMNyJA.-ban egyáltalán nem szereplő *döblön* kerül, a több szó sorrendje pedig ez lesz: *döblöntök*, *sütőbosztón*, *debla*, *bósz tán* és *deblatök*.

A *kecskegidának* a romániai magyar nyelvjárásokban a *gidó* a legelterjedtebb neve, mindössze a székelyben és a mezőséginek vele érintkező sávjában nevezik *kecskeolló*-nak. A *gidó* szó járatos az aranyosszéki tájszólásban is, a RMNyJA.-nak egy aranyosszéki pontján azonban feltűnik a *cicuja* szó is. Hogy a szó előfordul-e az aranyosszéki tájszólás más pontján is, s ha igen, akkor hol, az a nagy atlaszból nem derül ki. Megnézve a *kecskegida* szó térképlapját MURÁDIN LÁSZLÓ regionális atlaszának mutatványában, megállapítható, hogy e kis tájnyelvi alakulat 4 pontján fordul elő *cicula*, s egy pontján *cicula*~*cicuja* alakban önállóan, 7 ponton pedig a *gidó* szinonimájaként. Ezek szerint a szóra az aranyosszéki tájszólás 12 pontjáról van adatunk.²¹

A regionális atlasz még olyan kis tájnyelvi alakulatok esetében is többet mond a nagy atlasznál, mint amilyen pl. a hétfalusi csángó. A RMNyJA.-nak anyagában a 'zsebkendő' nevéként mindössze a *zsepkendő* szó fordul elő. A regionális atlaszban rajta kívül, illetőleg vele párhuzamosan a régebbi *zsebruha* is feltűnik, mégpedig öt ponton *zsebruha*~*zsebruvá* alakban. A 'dadog' igei fogalom nevéként, ugyancsak a hétfalusi csángóból, a RMNyJA. mindössze a *dadog* szót hozta felszínre. A regionális atlasz adatai: *dadog* (3), *nyekeg* (2), *ebeg* (2), *bebeg* (1), *mekeg* (1) és *akadoz* (1).

A példák számát ezúttal is szaporíthatnók, de úgy véljük, a megvizsgált adatok kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy a regionális atlaszok a szókincs vonatkozásában is értékes adalékokkal egészítik ki a nagy atlasz anyagát, s teszik ezáltal lehetővé a nyelvjárások szókincsének behatóbb megismerését.

B) Nyelvföldrajzi kérdések

A nyelvföldrajzi módszer nagyobb fokú hatékonysága a nyelvjáráskutatás többi módszerével szemben nemcsak abban áll, hogy segítségével viszonylag rövid idő alatt gazdag tényanyagot lehet feltárni, hanem abban is, hogy a gyűjtött anyag le-

²¹ MURÁDIN LÁSZLÓ: Mutatvány az Aranyosszéki Tájnyelvi Atlaszból. NyIrK. II, 188.

hetővé teszi a fontosabb jelenségek térbeli kiterjedésének körvonalazását. Bármilyen sűrű is legyen azonban a nagy atlasz ponthálózata, segítségével pontos jelenséghatárokat, izoglosszákat megvonni nem lehet. A nagy atlasz ebből a szempontból is csak nagyvonalú tájékoztatást nyújt. Pontos jelenséghatárokat megvonni csakis a regionális atlaszok segítségével lehet, mégpedig abszolút sűrűségű ponthálózattal készült atlaszok segítségével. Egyesek úgy vélekednek, hogy a jelenséghatárok mértani pontossággal való megállapítása nem fontos, megelégedhetünk azzal a képpel, amely a nagy atlasz anyagából kerekedik ki. Tájnyelvi atlaszaink tervének kidolgozásakor mi nem ezt az álláspontot tettük magunkévá, hanem azt, hogy az atlaszokban foglalt anyag tegye lehetővé a fontosabb hangtani, alaktani és szóföldrajzi jelenségek határának megvonását is. Úgy véltük, hogy a modern nyelvöldrajznak ez jogos igénye mind a jelenségek ismerete, mind a nyelvjárások belső tagolódásának megállapítása céljából. A továbbiakban azt igyekszem bemutatni, mennyivel mond többet e fontos kérdésről egy abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz, mint egy viszonylag sűrű ponthálózattal készült nagy atlasz.

1. A székely nyelvjárás udvarhelyszéki részlegéről a múltban is tudtuk, hogy egy részében *a—á* kapcsolatban nem *a-t*, hanem *á-t* ejtenek, pl. *kapa*, *kasza*, de *kápál*, *kászál*. A jelenséget a RMNyjA. valóban jelzi is az udvarhelyszéki tájszólás Keresztúr környéki és sóvidéki részlegéből, az erre a területre eső négy kutatópont adatai alapján azonban a jelenség határát megvonni nem lehet. Az *Udvarhelyszéki Nyelvjárási Atlasz* térképlapjai pontosan tájékoztatnak bennünket a jelenség elterjedéséről: az *á* ejtése jellemező az egész sóvidéki alegységre, a Keresztúr vidéki alegységnek azonban csak egy részében, nagyjából a tájszólásrész északnyugati felében található meg (l. az 1. sz. térképmellékletet).

Az udvarhelyszéki tájszólást a székely nyelvjárás többi alegységétől elsősorban az különbözteti meg, hogy megvan benne az *ë/ö* fonémaváltozás. A jelenség erősebb és gyengébb fokú változata egyaránt előfordul benne. A RMNyjA.-nak térképlapjai tájékoztatnak is erről bennünket, relatív sűrűségű ponthálózata azonban nem teszi lehetővé a jelenség két változata izoglosszájának megvonását. Ha szemügyre vesszük például a *szeder* szó térképlapját, a nagy atlaszból az derül ki, hogy a *szödör* alak a Keresztúr környéki tájszólásrészt képviselő négy pont közül hármon fordul elő, a negyediken a *szödër* alak jelentkezik. Az udvarhelyszéki tájszólás regionális atlaszának térképlapja amellettt szól, hogy a *szödör* alak izoglosszája felöleli az egész Keresztúr környéki tájszólásrészt (l. a 2. sz. térképmellékletet).

A jelenség gyengébb fokú (csak hangúlytalan szótagokban jelentkező) változatáról a RMNyjA.-nak egyik, az *eper* szó hangalakváltozatait feltüntető térképlapja alapján a következő kép alakítható ki: az *epör* alak fordul elő a Keresztúr környéki tájszólásrészben mind a négy ponton, a tőle északra eső sóvidéki részleget képviselő egyetlen ponton *epër* van, a havasalji tájszólásrészt képviselő három pont közül egyen *epër*, kettőn *epör* alak, a Homoród menti alegységben pedig a legészakibban *epör*,

a többen *epër*, illetőleg *epër*. Az udvarhelyszéki tájszólás regionális atlaszának térképlapja nyújtotta nyelvföldrajzi kép sokkal árnyaltabb és teljesebb. Világosan kitűnik a térképlapból az, hogy a gyengébb fokú *ö*-zés izoglosszája, a sóvidéki alegység kivételével, felöleli az egész udvarhelyszéki tájszólást (l. a 3. sz. térképmellékletet).

Különösen nagy szolgálatot tesz a hangtani (és más természetű) jelenségek elhatárolása terén egy abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlasz a még csak kis mértékben föltárt nyelvjárási alakulatok megismerésében. A romániai magyar nyelvjárások közül ilyen az északkeleti nyelvjárás szilágysági alegysége. E meglehetősen nagy tájszólást a RMNyjA.-nak ponthálózatában nyolc kutatópont képviseli. Megnézve a zárt *i*-zés (*é/í* fonémaváltakozás) szempontjából mérvadó *széna* szó térképlapját, a nagy atlasz adataiból megállapítható, hogy a tájszólás nyugati felében (Szilágysomlyó és Kraszna környékén) *szina*, keleti felében pedig *széna* (tehát nem *i*-zű), a Szilágycseh közelében található Völcsökön pedig *széna*~*szina* párhuzamos alakokat jegyzett le a gyűjtő. E kép meglehetősen elnagyolt. Nem tűnik ki belőle egyrészt az, hogy hol húzódik a határ a tájszólás nyugati (*i*-zű) és keleti, nem *i*-zű részlege között, másrészt a tájszólás északkeleti csücskében feltűnő *i*-zészről sem lehet tudni, hogy csak Völcsökön van-e meg vagy több ponton, s ha igen, akkor melyek azok. A most készülő *Szilágysági Nyelvjárási Atlasz* adatai alapján pontosan megállapítható, hogy az *i*-zű nyugati és a nem *i*-zű keleti alegység közt a határt a Zilah pataka képezi, s hogy a tájszólás északkeleti csücskében újból feltűnő *i*-zés elterjedési területe nem korlátozódik csak Völcsökre, több ponton megfigyelhető (Szilágycseh, Benedekfalva, Bösháza, Cikó, Ardó, Sülelmed, Monó), így a szilágysági tájszólás északkeleti csücskében egy kis *i*-zű alegység különíthető el (l. a 4. sz. térképmellékletet).

Hasonló pontossággal megvonható abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlaszaink segítségével az *é*, *ő* és *ó* fonémák monoftongusos és diftongusos realizációinak az izoglosszája. Vegyük szemügyre például a *dió* szó *ó*-jának realizációit a székely nyelvjárás háromszéki alegységében a RMNyjA.-a és a SzékNyjA.-a alapján. A nagy atlasz térképlapjáról mindössze az olvasható le, hogy az orbai tájszólásrész három tanulmányozott pontján nyitódó jellegű diftongusként (*“ó*) realizálódik az *ó*, a kézdi székiben monoftongusként (*ó*), a Kővár vidékiben záródó jellegű diftongusként (*ó“*), az alsósepsiben újból monoftongusként, a felsősepsiben ismét *ó“*-ként, a miklósvárszéki székben szintén, a hídvég—erődsi tájszólásrészben pedig monoftongusként. A különböző realizációk határa azonban a nagy atlasz térképlapja segítségével nem vonható meg. A székely nyelvjárás regionális atlasza, amint ezt az 5. sz. térképmelléklet is szemlélteti, nemcsak a realizációk elhatárolását teszi lehetővé, hanem a miklósvárszéki tájszólásrész északi részéből felszínre hozott egy, a nagy atlasz térképlapján egyáltalán nem szereplő diftongusos realizációt is (*é“*). De kiderül a SzékNyjA.-nak térképlapjából az is, hogy a felsősepsi tájszólásrészre sem csak az *ó“* diftongus ejtése jellemző, amint azt a nagy atlasz két pontjának adatai alapján hinni lehetne, néhány ponton a monoftongusos realizáció is feltűnik.

2. A tapasztalat amellett szól, hogy a fontosabb alaktani jelenségek izoglosszája szintén megvonható, persze nem relatív sűrűségű ponthálózatú nagy atlaszok, hanem csakis abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező regionális atlaszok segítségével. A székely nyelvjárásról például már a régi szakirodalomból tudtuk, hogy csíki és gyergyói alegységében a *szekér* | *szekeret* névszótőnek *szeker* | *szekeret* alakja fordul elő. Nézzük meg, mi tudható meg e jelenségről a RMNyjA.-nak térképlapjából, valamint a SzékNyjA.-ból. Mindkét atlaszból kitűnik, hogy a háromszéki és udvarhelyszéki tájszólásban valóban csak a *szekér* tőalak van meg, az archaikusabb *szeker* a regionális atlaszban sem tűnik föl sehol. Ugyanezt a tőalakat tartalmazza a RMNyjA.-nak térképlapja a csíki tájszólás déli alegységének, a kászoni tájszólásrésznek mindkét pontjáról. A három alcsíki pont közül kettőn *szeker* alakot jegyzett le a gyűjtő, a Csíkszeredához csatolt Zsögödön azonban ismét a *szekér* tőalak tűnik föl. Felcsíkból és a gyimesi csángóból csak a *szeker* tőalakat tartalmazza a nagy atlasz, a gyergyói tájszólás két pontjáról a *szeker*, egyről pedig a *szekér* ~ *szeker* párhuzamos alakokat. A nagy atlasz adataiból ezek szerint az állapítható meg, hogy a csíki tájszólás déli, háromszékivel érintkező részlegében a háromszékire jellemző *szekér* tőalak van még meg, a csíki másik három alegységében és a gyergyóiban a *szeker* alak. *Csík és Gyergyó Nyelvjárási Atlaszá*-nak megfelelő térképlapjából azonban kiderül, hogy a kászoni tájszólásrészben is a *szeker* tőalak a gyakoribb, a *szekér* legfeljebb párhuzamos alakként fordul elő, Csík többi részében és Gyergyóban pedig még mindig a *szeker* az uralkodó alak, a *szekér* itt is a köz- és irodalmi nyelv hatására visszavezethető párhuzamos alakként tűnezik föl. Mindezt nagyon jól szemlélteti a 6. sz. térképmelléklet.

A székely nyelvjárásban a *házuk* többes 3. sz.-ú birtokos személyragos alaknak archaikusabb *házik* és *házok* alakja van meg. A háromszéki tájszólás nyelvöldrajzi képe tiszta: a nagy atlaszban és a regionális atlaszban csak a *házik* alak lelhető föl. Ugyanez mondható a gyergyói tájszólásról is, amelyből mindkét atlasz csak a *házok* alakot hozta felszínre. Ugyanakkor a székely nyelvjárás udvarhelyszéki és csíki alegységében mindkét alak előfordul, így felmerül elhatárolásuk, izoglosszájuk megvonásának kérdése. A RMNyjA.-ban a *házik* alak az udvarhelyszéki tájszólás Homoród menti alegységének két pontján jelentkezik, a többi 12 ponton csak a *házok* fordul elő. Mivel a *házik*-ot tartalmazó két pont az udvarhelyszéki tájszólásnak a háromszékivel érintkező részlegében található, az alak jelentkezése érthető, de a nagy atlasz segítségével nem vonható meg elterjedési területének határa. A SzékNyjA.-nak térképlapjából kiderül, hogy a *házik* alak az udvarhelyszéki tájszólás Homoród menti alegységének 11 pontján él ma is, egy ponton, mely a legészakibbnak tekinthető, a két alak párhuzamos előfordulása figyelhető meg, majd utána kezdődik a *házok* izoglosszája (l. a 7. sz. térképmelléklet).

Hasonló pontossággal vonható meg a *házik* és *házok* alak izoglosszája a csíki tájszólásban. Amint az a 8. sz. térképmellékleten is látható, a RMNyjA.-nak térképlapja a *házik* alakot a kászoni, alcsíki és gyimesi alegységből tartalmazza, a felcsíki alegység két pontjáról pedig a *házok* alakot. A ritka ponthálózatú nagy atlasz tér-

képlapja segítségével a két alak közti határt megvonni nyilvánvalóan nem lehet. Mindössze annyit mondhatunk, hogy az alcsíki alegység két legészakibb pontján (Zsögödön és Csíkmenaságon) még a *házik* alak van meg, a Felcsíkhöz tartozó Vacsárcsiban azonban már a *házok*. A SzékNyjA.-nak térképlapja szerint a délcsíki alegységre jellemző *házik* alak Zsögödtől északra is jelentkezik még négy-öt ponton (az utolsó pont Csíkdelne), ugyanakkor a *házok* is feltűnik Vacsárcsától délre, a két alak határa tehát Csíkdelnénél húzódik.

3. A nyelvföldrajz legnehezebb és egyben legbonyolultabb vizsgálódási területe a szóföldrajz. Vannak esetek, amikor a szóföldrajzi kép olyan bonyolult, hogy az izoglosszák megvonásáról eleve le kell mondanunk. Máskor kibontakoznak ugyan bizonyos szóföldrajzi határok, a szavak jelölte tárgyak szemügyre vétele során azonban kiderül, hogy a szóföldrajzi változatosság mögött a tárgyak változatossága húzódik meg. A szánnak azt a részét például, amelyhez a rudat erősítik, a székely nyelvjárásban *országok*-nak nevezik, a mezőségekben *szánkereszt* a neve. A két szó jelölte szánalkatrésznek azonban csak a funkciója azonos, a szerkezete nem. Persze vannak a valóságnak olyan elemei is, amelyek az egész nyelvterületen azonosak, mégis vidékenként más a nevük. Mivel az ilyen szavak száma is nagy, a szóföldrajzi vizsgálatok létjogosultsága elvitathatatlan. Persze tudomásul kell vennünk, hogy a szóföldrajzi kép egy izoglosszán belül csak ritkán egységes, korántsem olyan egységes, mint az a fontosabb hangtani és alaktani jelenségek esetében szokott lenni. A kecskegida neve pl. a székelyben *kecskeolló* : *olló*, a moldvai csángóban *kecskefű* és *kecskeolló*, a mezőségekben *gidó*. A mezőségi részeken azonban a nyelvföldrajzi kép, amint az a RMNyjA.-nak megfelelő térképlapja segítségével megállapítható, nem egészen egységes. Több ponton felbukkan ugyanis benne a *kecskefű* szó, az aranyossszéki részeken pedig a *cicula*. Ugyanígy a bánási nyelvjárásból is jelzi a nagy atlasz az elterjedtebb *geda* mellett a *kiskecske* szót.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg, milyen mértékben segíti elő egy abszolút sűrűségű regionális atlasz a szóföldrajzi jelenségek vizsgálatát. Vannak esetek, amikor a regionális atlasz adatanyaga mindössze megerősíti, alátámasztja a nagy atlasz anyaga alapján kirajzolódó képet. A RMNyjA.-nak egyik térképlapja például amellettszól, hogy a patkánynak a székely nyelvjárás háromszéki, csíki és gyergyói részlegében *patkány*, az udvarhelyszékiben pedig *poceger* a neve. A SzékNyjA.-nak térképlapja megerősíti, alátámasztja a viszonylagos sűrűségű ponthálózattal rendelkező nagy atlasz adatai alapján megrajzolt szóföldrajzi képet, mindössze azzal egészíti ki, hogy a nagy atlasz egyik gyergyói pontján a *patkány* mellett szinonimaként lejegyzett *pocok* Gyergyóban hat ponton jelentkezik: két ponton egymagában, négy ponton pedig a *patkány* szinonimájaként (l. a 9. sz. térképmellékletet).

Máskor a regionális atlasz megtisztítja, s egyben pontosabbá teszi a nagy atlasz adatai alapján megrajzolt szóföldrajzi képet. A RMNyjA.-nak megfelelő térképlapja arról tájékoztat bennünket, hogy a nősténykutya neveként a székely nyelvjárásban két szó fordul elő: *nősténykutya* és *szukakutya* (nem egyszer csak *szuka* alakban).

A térképlapról leolvasható még az is, hogy a nyelvjárás csíki és gyergyói alegységben a két szó előfordulási aránya nagyjából azonos, a háromszéki és udvarhelyszéki alegységben viszont a *nősténykuty*a az uralkodó szó, a másik a pontoknak mindössze egyharmadán fordul elő. Mi olvasható le ezzel szemben a SzékNyjA.-nak térképlapjáról? Mindenekelőtt az, hogy Csíkban és Gyergyóban a *szukakuty*a : *szuka* uralja a szóföldrajzi képet. Amint az a 10. sz. térképmelléklet segítségével jól megállapítható, Csíkban a *nősténykuty*a önállóan mindössze három ponton jelentkezik, Gyergyóban pedig csak szinonimaként, ugyancsak három ponton. Ugyanakkor a háromszéki és udvarhelyszéki alegységre a regionális atlasz szerint is jellemző a *nősténykuty*a és *szukakuty*a párhuzamos előfordulása. A regionális atlasz azonban jelzi a nagy atlasz térképlapjáról teljes mértékben hiányzó *licka* szót is a háromszéki tájszólás északkeleti csücskének három pontjáról.

Végül vannak esetek, amikor a regionális atlasz teszi lehetővé az elterjedtebb tájszók izoglosszájának megvonását. Ebből a szempontból nagyon tanulságos a *kézimalom* szó térképlapja. *Csík és Gyergyó Nyelvjárás Atlaszá*-ban, valamint *Maros megye Nyelvjárás Atlaszá*-ban. Azért választottuk ki éppen ezt a két nyelvjárás alulkulatot, mivel Gyergyóval véget ér a székely nyelvjárás, s utána következik a marosszéki, amely már a mezőségihez tartozik. Amint az a mellékelt térképlapból kitűnik (a 11. sz. térképmellékletre gondolok), a gyergyói tájszólásban még a székely nyelvjárás jellegzetes *sóórlő* szava fordul elő ez eszköz neveként a RMNyjA.-nak és a SzékNyjA.-nak anyagában egyaránt, mindössze három pontról van adatunk a *daráló*-ra (mely a székelyben máshol is előfordul), egy pontról a *kézimalom*-ra (amely szintén előfordul más alegységben is), egy pontról a *kicsimalom*-ra (ez sem csak Gyergyóban fordul elő) és két pontról a *reznysice* szóra, amelyet a nagy atlasz csak a *kézimalom* szinonimájaként tüntet föl. Amint átlépünk Marosszék területére, a *reznysice* válik uralkodó szóvá. Mivel a RMNyjA.-nak kutatópontjai közül egy sincs a marosszéki tájszólás Gyergyó felé eső sávjában, a *sóórlő* és *reznysice* tájszó közti határt még hozzávetőlegesen sem lehet a nagy atlasz segítségével megvonni. A két regionális atlasz adatai egyöntetűen amellet szólnak, hogy Gyergyóval véget ér a *sóórlő* izoglosszája és Marosszék már a *reznysice* izoglosszájához tartozik.

Tanulságos a *juhnyáj* nevének térképlapja is. A SzékNyjA.-nak térképlapjai szerint a székely nyelvjárásban a juhnyáj legelterjedtebb neve a *juhsereg* : *sereg*, ritkábban *juhnyáj* : *nyáj*, a gyergyói tájszólás északi felében pedig a románból kölcsönzött *turma* is feltűnik, rendszerint a *sereg* : *juhnyáj* : *nyáj* szinonimájaként. Amint az a mellékelt térképlap segítségével jól megállapítható (1. a 12. sz. térképmellékletet), a Felső-Maros mentén még jelentkezik néhány ponton a *juhnyáj* és a *sereg*, valamint a *juhsorda*, azonban nyugat-délnyugat felé haladva rövidesen nyomuk vesz, és helyüket a *turma* foglalja el. A tájnyelvi atlaszok ebben az esetben is két fontos tájszó, a *juhsereg* : *sereg* és a *turma* izoglosszájának megvonását teszik lehetővé.

4. A jelenséghatárok (izoglosszák) megvonása nyilvánvalóan főleg azért fontos, hogy a nyelvjárásban ne csak a jelenségek rendszerét ismerje behatóan, tüzetesen,

hanem a jelenségek földrajzi elterjedését is. A nyelvjárások rendszeréről alkotott kép csakis így lehet teljes.

Az izoglosszák megvonása azonban más szempontból: a nyelvjárások elhatárolásának és belső tagolódásának megállapítása szempontjából is fontos. A nyelvjárások és kisebb alakulataik elhatárolásának kérdése sokáig képezte vita tárgyát a szakemberek körében. Voltak, akik egyenesen tagadták a nyelvjárásai alakulatok elhatárolásának lehetőségét. Mások az elhatárolhatóság lehetőségének elve mellett foglaltak állást, de nem mind értettek egyet az elhatárolás alapját képező jelenségcsoportok kérdésében. Az utóbbi időben a kérdés kezdett nyugvóponttra jutni, s ez annak köszönhető, hogy a hangtani jelenségeket tették meg az elhatárolás fő jelenségcsoportjának, az alaktani és szóföldrajzi jelenségeket csak részben veszik igénybe, főleg a hangtani alapon végzett elhatárolás, osztályozás alátámasztására.²²

A mi tájnyelvi atlaszaink térképalapjainak több mint fele hangtani jelenségeket tartalmaz, s mert az abszolút sűrűségű ponthálózat lehetővé teszi a jelenséghatárok pontos megvonását, nyilvánvaló, hogy jelentős mértékben segítik hozzá a kutatókat a romániai magyar nyelvjárások belső tagolódásának, szerkezetének megismeréséhez is. Így a moldvai csángó nyelvjárás regionális atlaszának megszerkesztése óta van pontos képünk arról, hogy milyen csángó települések tartoznak az ún. északi csángó, melyek az ún. déli csángó és melyek az ún. székelyes jellegű csángó alegységhez, tájshozáláshoz. A székely nyelvjárás belső tagolódását nagy vonalakban a múltban is ismertük, mégis a székely nyelvjárás abszolút sűrűségű ponthálózattal készített atlasza a réginél sokkal megbízhatóbb kép kialakítását teszi lehetővé.²³ A bánsági magyar nyelvjárásról a múltban mindössze annyit tudtunk, hogy az *ő-ző* déli nyelvjárás-hoz tartozik. VÖÖ ISTVÁN abszolút sűrűségű tájnyelvi atlasza segítségével felderítette, hogy a Bánságban, főleg településtörténeti okok következtében, ma ötféle magyar nyelvjárástípus különíthető el: egy *ő-ző*, egy *ě-ző*, egy mindössze hét helyséből álló *í-ző*, egy három települést felölelő palócos jellegű és egy két helyséből álló *e-ző* (tehát csak *e-t* ismerő) alegységből, típusból.²⁴ Hasonló pontosságú képet tár elénk a többi, már elkészült, illetőleg készülöben lévő tájnyelvi (regionális) atlasz is.

A regionális atlaszok nyilvánvalóan jelentős mértékben gazdagítják a monográfiák adatanyagát: az egyes hangok, alaktani formák gazdag változat-rendszerét, a szavaknak pedig nagy számát bocsátják a monográfia szerzőjének rendelkezésére. Nem lebecsülendő az a szerep sem, amelyet a regionális atlaszok térképlapjai a monográfiában leírt jelenségcsoport alkotóelemei földrajzi elterjedésének megállá-

²² A magyar szakirodalomból l. erre vonatkozólag DEME LÁSZLÓ, A magyar nyelvjárások néhány kérdése. Budapest, 1953, 7—22; VÉGH JÓZSEF, Őrségi és Hetési Nyelvatlasz. Budapest, 1959. 23—42; IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971, 329—32.

²³ Ebből a szempontból különösen tanulságos GÁLFFY MÓZES két tanulmánya: A háromszéki nyelvjárásváltozatok határa. Pais-Eml. 446—53+1 térképmelléklet; Contribuții la problema delimitării dialectelor pe baza materialului Atlasului regional Ciuc-Gheorgheni. Omagiu lui Alexandru Rosetti. București, 1965, 271—9; magyar nyelvű változata: A statisztikai módszer alkalmazása a nyelvjárásai alakulatok elhatárolásában a csíki és gyergyói tájnyelvi atlasz alapján. MNyj. XV, 21—40+3 térképmelléklet.

²⁴ VÖÖ ISTVÁN, A bánsági nyelvjárástípusok *ě*-zése. NyIrK. XVII, 211.

pításában játszanak. Ha a monográfia egy helyi nyelvjárás rendszerét mutatja be, a fontosabb jelenségek nyelvöldrajzi vonatkozásainak bemutatása nem kötelező, de előnyére válik a monográfiának. A nálunk készült, illetőleg készülő nyelvjárás monográfiák azonban nem ilyen jellegűek, a nyelvjárás egy részrendszerét mutatják be, írják le egy egész nyelvjárás alakulatban. Az ilyen monográfiákban a fontosabb jelenségek izoglosszájának megvonása elengedhetetlen feladat. A romániai magyar nyelvjárás kutatók ezért kezdik a monográfia anyagának gyűjtését is rendszerint a tájegység abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező atlaszának anyaggyűjtésével. Egy ilyen regionális atlasz anyagának összegyűjtése egyben a tanulmányozandó nyelvjárás pontos felderítésének szempontjából is elengedhetetlenül szükséges. Éppen csak megjegyezzük, hogy a nagy atlaszok kutatópontjait is csak a regionális atlaszok elkészülte után lehetne megbízható módon kijelölni.

Befejezésként kíséreljük meg röviden összefoglalni a regionális atlaszokkal kapcsolatban elmondottak lényegét:

1. Kérdőívünk anyaga általában szerényebb, mint a nagy atlaszoké, de ha a kérdőív anyagának egybeállításakor szem előtt tartják a szerkesztők a nyelv (és a nyelvjárás) rendszer jellegének elvét, s a gyűjtést abszolút sűrűségű ponthálózattal végzik, a kérdőívben foglalt jelenségekre vonatkozólag a variánsok, realizációk, alakok gazdag rendszerét hozzák felszínre. Értékes adalékokat tartalmaznak az így készült tájnyelvi atlaszok a nyelvjárások szókincsére vonatkozólag is. Az így felszínre került gazdag anyag nyilvánvalóan a nyelvjárások hang- és alaktani rendszerének, valamint tájszókincsének a nagy atlaszok szolgáltatta anyagnál lényegesen tüzetesebb megismerését és leírását teszi lehetővé.

2. Az abszolút sűrűségű ponthálózat lehetővé teszi a nyelvjárások rendszere legfontosabb alkotóelemei izoglosszájának pontos megvonását. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a jelenségek elterjedésének pontos ismerete a modern nyelvöldrajz egyik jogos igénye.

3. A mi, három évtizednél hosszabb időszakban szerzett tapasztalataink egyöntetűen amellet szólnak, hogy a regionális atlaszok anyaga az egyes adatok, nyelvi tények szociális értékét is hívebben tükrözi, mint a nagy atlaszok térképlapjai.

4. A regionális atlaszok anyagában lényegesen több a dinamizmus, mint a nagy atlaszok anyagában, amennyiben erősebb megvilágításba helyezik a régi és új harcát, az alakváltozatok és szinonimák küzdelmét, a táji jellegű archaizmusok háttérbe szorulását és az irodalmi nyelvi alakok és szók térhódítását.

Mindez valóban feljogosít bennünket arra, hogy az abszolút sűrűségű ponthálózattal készült regionális atlaszokról elmondhassuk: valóban mikroszkopikus közelségbe hozzák a nyelvjárások rendszerét, lehetővé téve ezáltal mélyreható tanulmányozását. Mivel e mikroszkopikus közelség napjainkban számos tudományágban elengedhetetlenül szükséges, a nyelvtudomány, ezen belül a dialektológia művelői is jogosan támaszthatnak igényt olyan munkaeszközökre, amelyek e közelséget a nyelv vizsgálatában is biztosítják. Mi az abszolút sűrűségű ponthálózattal rendelkező,

szakemberektől helyszínen gyűjtött anyagból szerkesztett regionális atlaszokban ilyen munkaeszközöket látunk. Meggyőződésünk, hogy most, amikor a nagy atlaszok a nyelvjárások rendszerének nagy vonalakban való föltárását már elvégezték, e rendszer mikroszkopikus közelségből való szemügyre vétele, tanulmányozása a dialektológia fejlődésének fontos mozzanatát fogja eredményezni.

MÁRTON GYULA

Die Rolle der landschaftlichen Sprachatlanten im Erkennen von Mundartsystemen

Der Verfasser geht von der heute von vielen Fachleuten vertretenen These aus, daß die großen (sonst national genannten) Atlanten allein das Erkennen und die genau Beschreibung und Feststellung der mundartlichen Gliederung einer Sprachlandschaft nicht ermöglichen. Um das zu erzielen, braucht man unumgänglich eine Serie von mit den großen Atlanten gut im Einklang stehenden landschaftlichen Sprachatlanten, die über ein Belegortnetz absoluter Dichtigkeit verfügen.

Im weiteren wird vom Verfasser das Sprachmaterial des in Klausenburg in Erarbeitung befindlichen Sprachatlantes der ungarischen Mundarten in Rumänien mit dem Sprachmaterial mehrerer landschaftlicher (regionaler) Sprachatlanten (der Sprachatlas der Moldauer Tschango-, der Szekler-, der Banater-, der Szilágyságer-Mundart, sowie der des Kreises von Maros, des Stuhls von Aranyos) verglichen und handgreiflich bewiesen, womit die landschaftlichen Atlanten das Material des großen Atlantes in folgenden Beziehungen ergänzen: a) in einer komplexeren Aufdeckung der Komponenten der Mundartsysteme; b) in der Feststellung der Isoglossen lautlicher, morphologischer und wortgeographischer Erscheinungen.

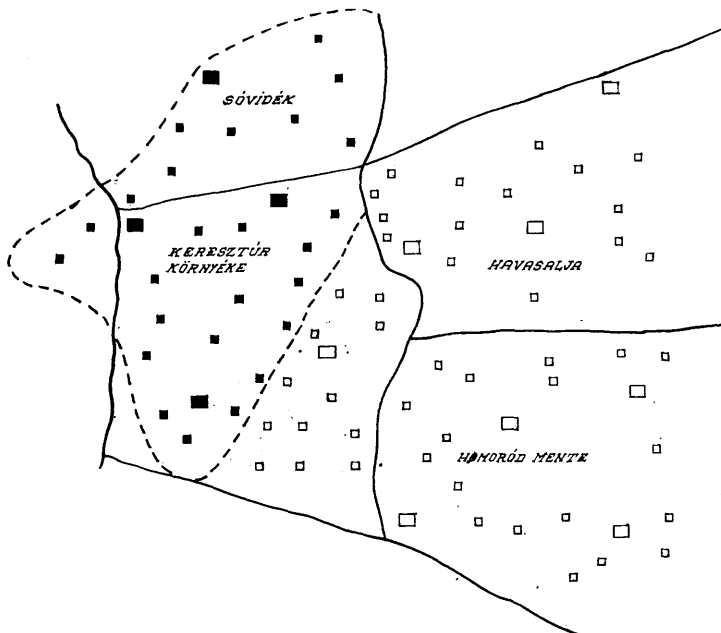
Es steht zum Beispiel außer Zweifel, das man auf Grund des im großen Sprachatlas enthaltenen Materials das Phonemsystem der verschiedenen Mundartformationen gut feststellen kann, zur Untersuchung der Belastung der Phoneme aber ist auch das Material der landschaftlichen Atlanten unerläßlich notwendig. Besonders reiches Material wird in Hinsicht auf die lokale Realisation der Phoneme durch die regionalen Atlanten mit Belegortnetz absoluter Dichtigkeit ans Tageslicht gebracht. Viele wertvolle Belege enthalten die landschaftlichen Atlanten bezüglich des morphologischen Systems und der Mundartwörter der Mundarten.

Im zweiten Teil der Abhandlung schildert der Verfasser auf Grund von gut ausgewählten Beispielen, wie sehr die in Klausenburg erarbeiteten bzw. erarbeitenden landschaftlichen Mundartatlanten die genaue Festlegung der Grenzen von sprachlichen Phänomenen und die innere Gliederung der Sprachlandschaft (Mundarten) ermöglichen. So ist es den Forschern in Klausenburg bereits gelungen, die innere Gliederung der Moldauer Tschango-Mundart, die des Szekler-Gebiets, der Banater- und Szilágyságer-Mundart genau festzustellen.

GY. MÁRTON

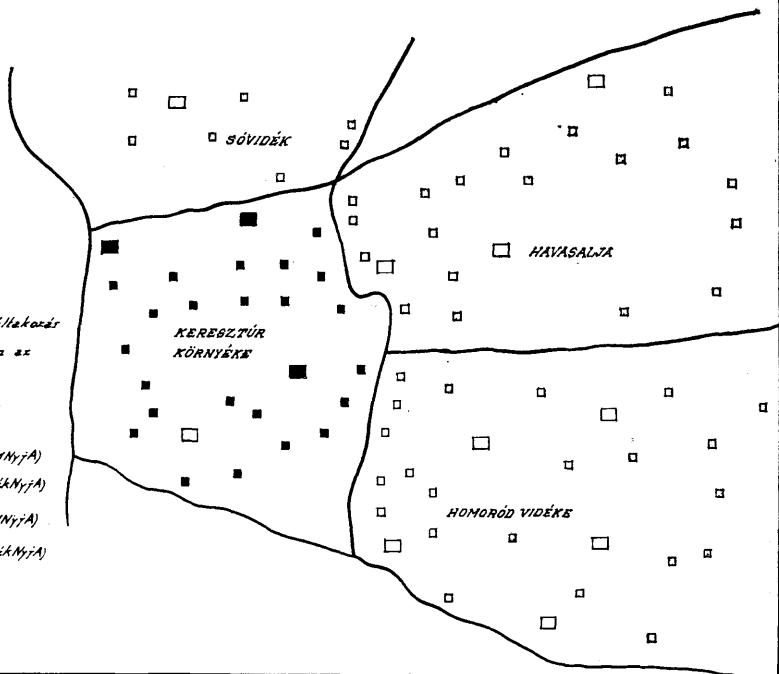
Az ä jelentkezése
a sálate szóban
az udvarhelyszéki
tájszólásban

- = sálate (RMMNyJA)
- ◻ = sálate (SzékNyJA)
- = sálate (RMMNyJA)
- = sálate (SzékNyJA)

Az ö/ő fonémaállítokör
a szeder szóban az
udvarhelyszéki
tájszólásban

- = szeder (RMMNyJA)
- ◻ = szeder (SzékNyJA)
- = szeder (RMMNyJA)
- = szeder (SzékNyJA)

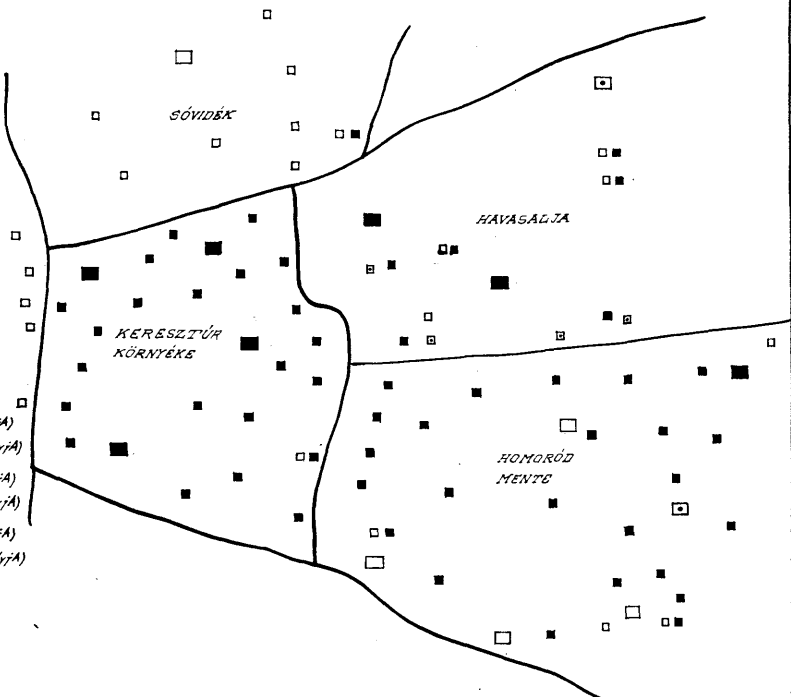

3. sz. melléklet

Az É/Ö

fonémaváltozás
az QPR szóban
az udvarhelyszéki
lajszóolásban

- = spör (RMNyjA)
- = spör (SzékNyjA)
- ◻ = epör (RMNyjA)
- ◻ = epör (SzékNyjA)
- = epör (RMNyjA)
- = epör (SzékNyjA)

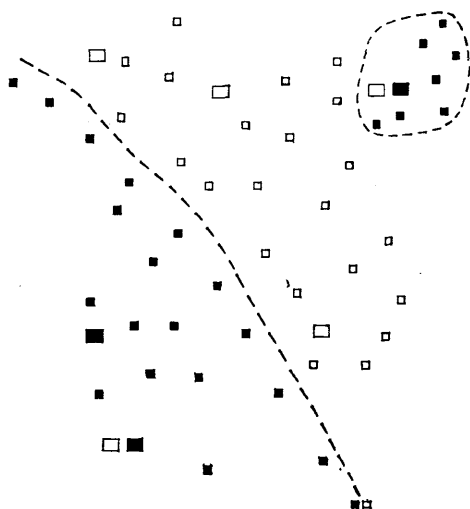

4. sz. melléklet

Az É/É

fonémaváltozás
a SEÉDÁ szóban
a szilagyási
lajszóolásban

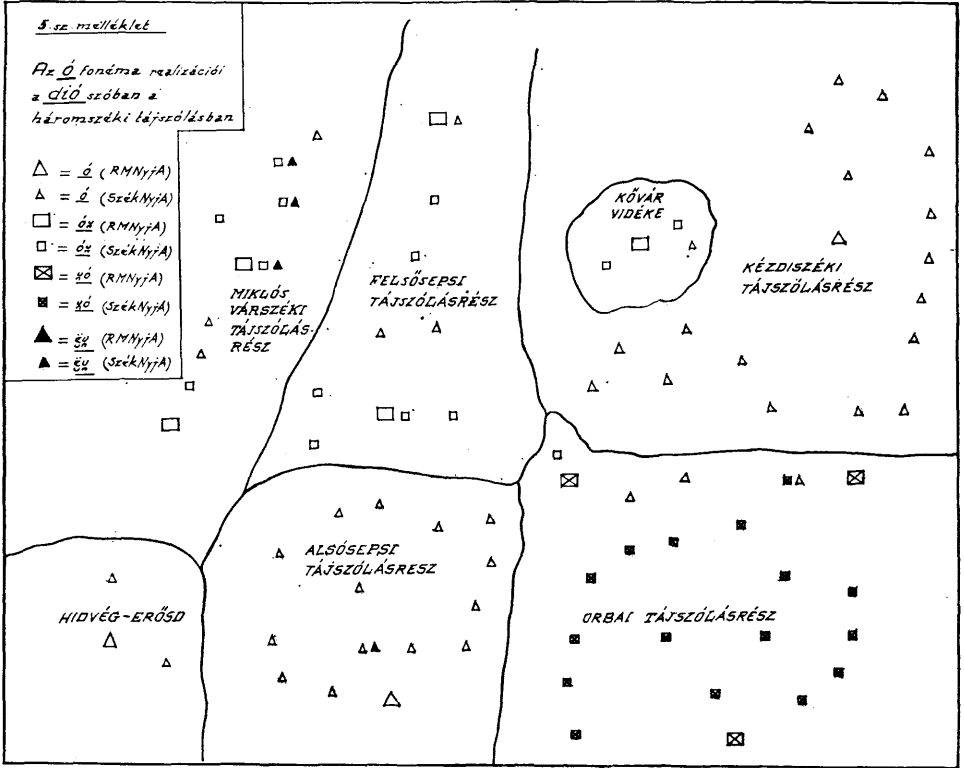
- = széna (RMNyjA)
- = széna (SzilNyjA)
- = széna (RMNyjA)
- = széna (SzilNyjA)

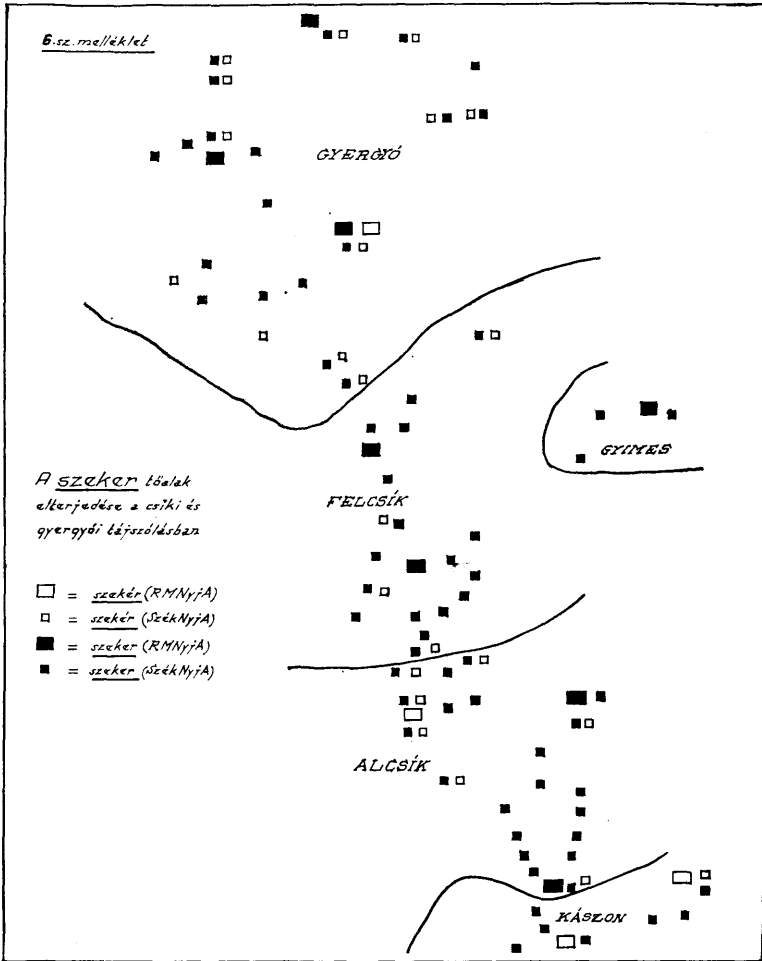
5.sz. melléklet

Az Ó formák realizációi
a ció szóban a
háromszéki tájszólásban

- △ = ó (RMNyja)
- △ = ő (SzékNyja)
- = öz (RMNyja)
- = öz (SzékNyja)
- ⊠ = zó (RMNyja)
- ⊠ = zó (SzékNyja)
- ▲ = őy (RMNyja)
- ▲ = őy (SzékNyja)

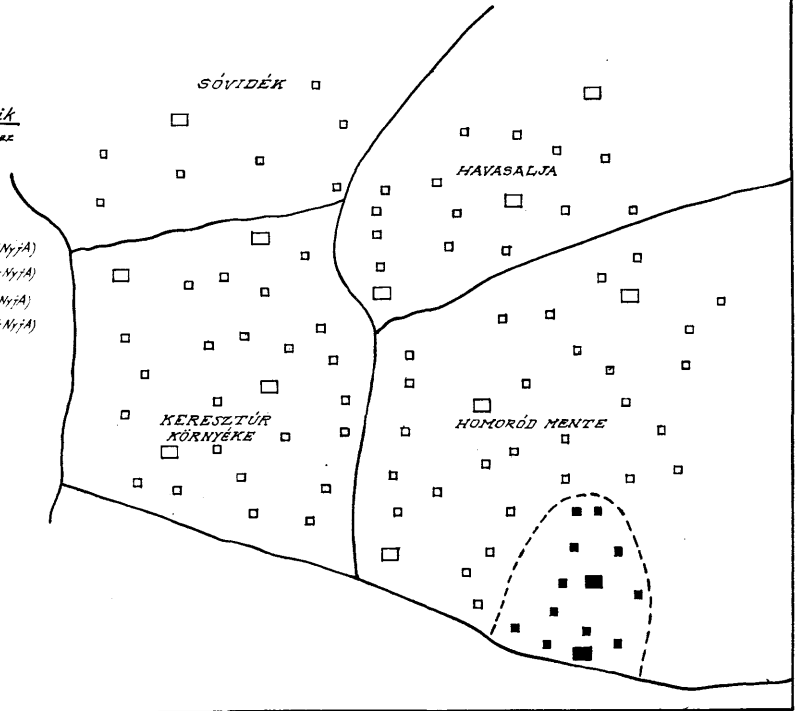
6.sz. melléklet

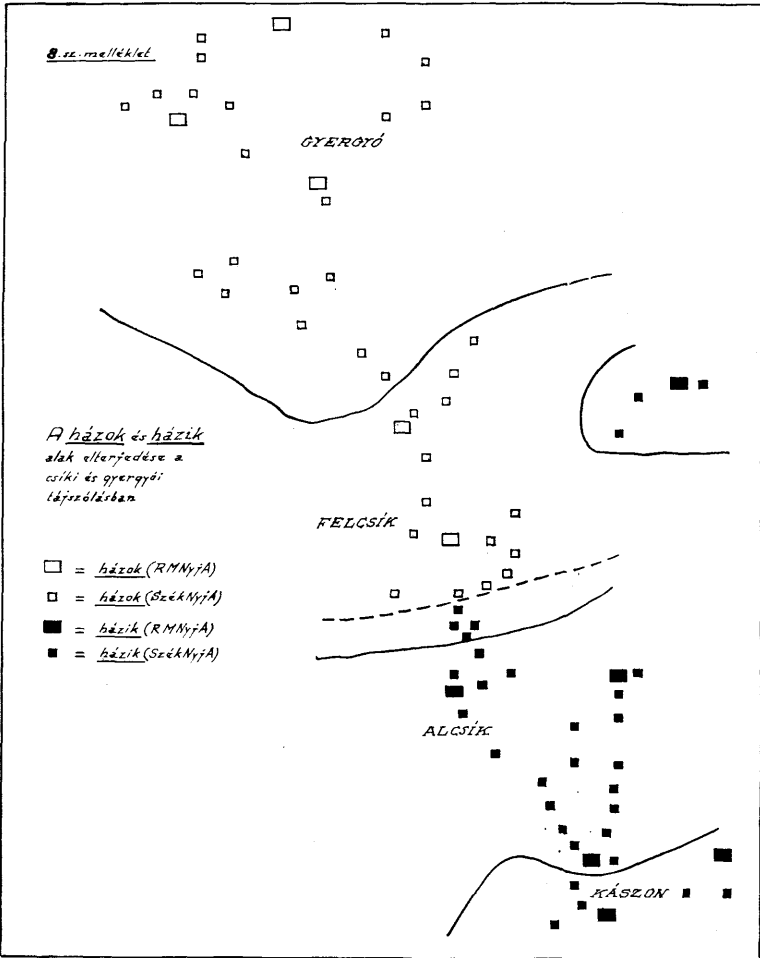

7. sz. melléklet

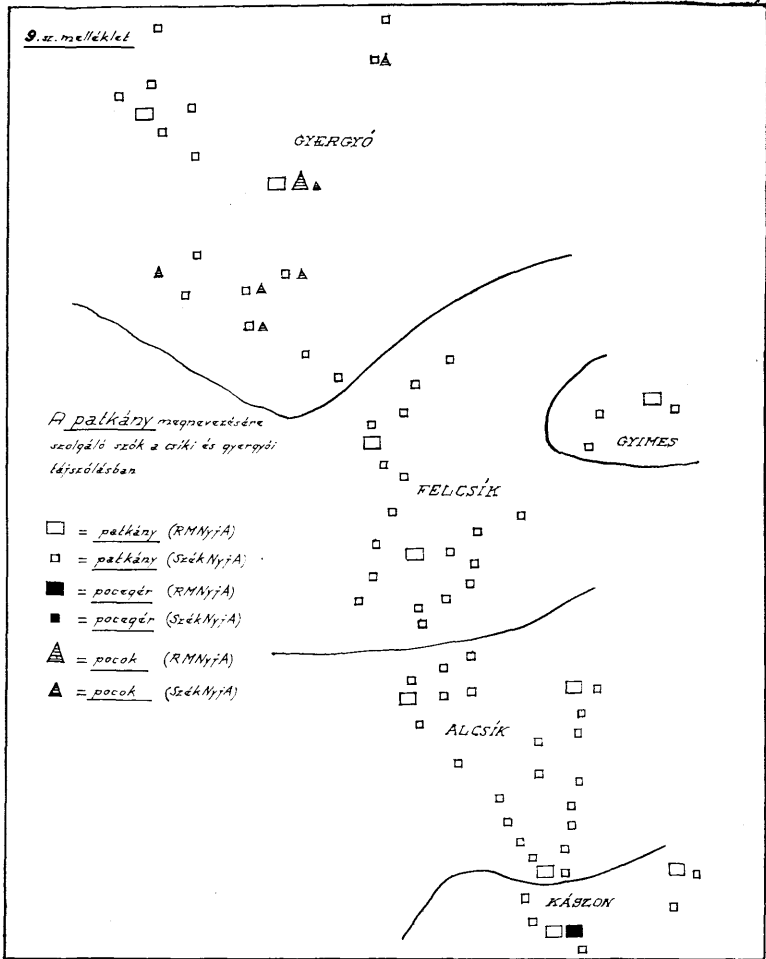
A házak és házik
alak elterjedése az
udvarhelyszéki
kéjszőlőben

- = házak (RMNyja)
- = házak (SzékNyja)
- = házik (RMNyja)
- = házik (SzékNyja)

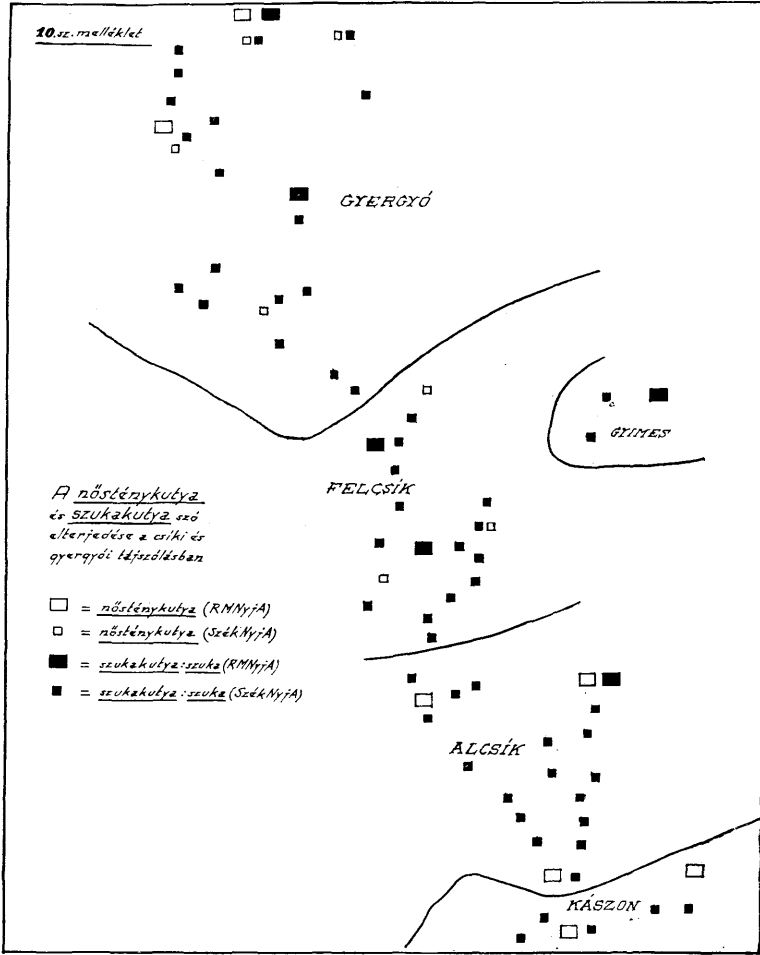

9. sz. melléklet

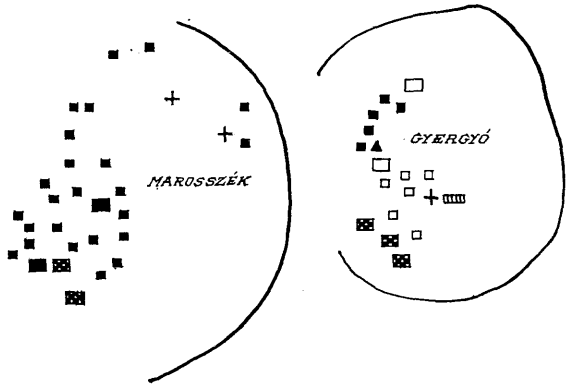
10.sz. melléklet

22. sz. melléklet

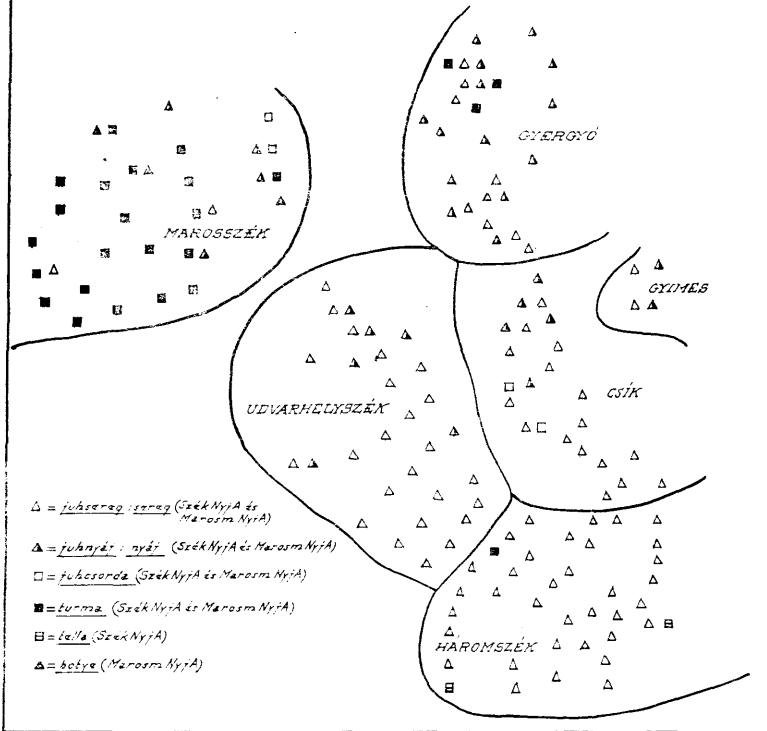
A kézimalomnevel
a gyergyói és maroszéki
tájszőlésben

- = sóőrle (RMNyJA)
- = - u - (SzékNyJA és MarosmNyJA)
- ▲ = kézimalom (SzékNyJA)
- ▤ = kicimalom (SzékNyJA)
- ▨ = daráló (SzékNyJA és MarosmNyJA)
- = resnyice (RMNyJA)
- = - " - (SzékNyJA és MarosmNyJA)
- + = nem ismerik a nevét

22. sz. melléklet

A juhnyíj neve a székely
nyelvjárási és a marosvásári
tájszólásban

A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez

1. A szakirodalom régtől nyilvántartja azt a hangrendi különbséget, amely nyelvjárásainkban a határozott névelők körében tapasztalható. Ismeretes, hogy míg nyelvjárásaink zömében csupán a köz-, illetőleg az irodalmi nyelvvel hangrendben megegyező *az, a* határozott névelő funkcionál, addig bizonyos archaikus nyelvjárásokban (vö. legutóbb IMRE: MNy. XLIX, 349) az *ez, e* (is) járatos.

A magyar határozott névelő történetét nyelvtudományunk tisztázott kérdésként kezeli: Az *az, a* határozott névelő hangsúlyát és nyomatékát vesztett, kijelölő jelzői szerepű, távolra mutató névmásból keletkezett — idegen hatástól függetlenül. Kialakulása mintegy a XIV. század végére befejeződött (vö. TESZ. I, 204; további szakirodalom is itt). Bár a határozott névelőnek magas hangú változatára már a XV. századi kódexek óta vannak nyelvtörténeti adataink (vö. SIMONYI, Jelz. 66; KLEMM, TörtMondt. 317; IMRE: MNy. XLIX, 348; BENKŐ, Nyjtört. 82; BERRÁR: TörtMondt. 124; Uő.: MNyT. 399; TESZ. I, 818), mégis a köz-, illetőleg az irodalmi nyelvbe csak a mély hangú *az, a* került be.

Minthogy a magyarban az *ez—az* közelre, illetőleg távolra mutató névmási szembenállás ősi örökségként teljesen általános, ezért kézenfekvőnek látszik a magas hangú határozott névelőt ugyancsak jelzős szerkezetből, a mély hangú párjával párhuzamos fejlődésként, a közelre mutató névmásból származtatni: „... néhány nyelvjárásunkban és nyelvmélekiünkben a közelre mutatóból (ti. a közelre mutató névmásból — Sz. G.) lett a névelő (mint pl. a francia nyelvjárásokban is *ce, cest*; MEYER-LÜBKE, Vergl. Syntax 190)” (SIMONYI, Jelz. 66) SIMONYI ZSIGMOND véleményét valószínűsíti a TESZ. (I. 819) is elfogadta, bár nem lényegtelen változtatással: „A névmásnak (ti. az *ez* névmásnak — Sz. G.) az *az* névelőhöz hasonló módon kijelölő jelzői szerepe mellett kialakult (magas hangrendű szavakkal kapcsolatban) határozott névelői használata is.” (I. h.) Itt tehát egy magánhangzó kapcsolódási törvényszerűségre utalással bővül a magas hangú határozott névelő magyarázata. Ámbár teljesen nyitott kérdés marad, hogy a szóban forgó hangkapcsolódási törvényszerűség mikor, az *ez* névelő kialakulásának melyik szakaszában — a még névmási előzmény vagy már a határozott névelő korában — érvényesült. De nem csekély gondot okoz: hogyan lehet összeegyeztetni az *ez, e* névelő keletkezésével kapcsolatban a magas hangú mutató névmásból való magyarázatot a hangrendi illeszkedés elvével; ugyanis az *ez—az* mutató névmás használatában eddig még nyelvjárási szinten sem mutattak ki hangrend szerinti illeszkedést.

Ugyanakkor szakirodalmunkban van olyan vélemény, amely szerint a magas hangú határozott névelő nem a közelre mutató névmásból fejlődött, hanem a mély hangúból alakult hangváltozással. Több mint száz évvel ezelőtt MUNKÁCSI BERNÁT ezt írta: „Nem tartjuk valószínűnek, hogy e névelő (= *ez, e* — Sz. G.) egészen függetlenül a közdivatú *az, a*-tól, a közelre mutató névmásból származott volna, mint-hogy a legtöbb nyelv bizonyítja, hogy artikulusra kiválólag a távolra mutató névmás alkalmas (az én ritkításom — Sz. G.), ilyen a görög *ὁ, ἡ, το*, a német *der, die das*, a román nyelvek *le, -lu* névelője *s* a héber *ha-* is.” (Nyr. IX, 452—3) MUNKÁCSINAK az az érve, hogy a nyelvekben a határozott névelő általában a távolra mutató névmásból fejlődött ki, a mi szempontunkból különösen fontos. SIMONYI fent idézett érvelésében a francia nyelvjárások névelőinek története nem sokat bizonyíthat, ugyanis a franciában a közelre, illetőleg a távolra mutató ellentéte nem épül olyan jellegzetes hangrendi szembeállásra, mint a magyarban a palatális-veláris ellentét, amely a mutató névmásoktól kezdve a névmási jellegű határozószóig, sőt a névszóig, igéig elhatolt. Példák: *ez—az, emez—amaz, ilyen—olyan, ekkora—akkora, ennyi—annyi, itt—ott, ide—oda, innen—onnan, ekkor—akkor, így—úgy; bűnkő—bűnkő, gömb—gomb, gömböc—gombóc, kolonc—kölönc, tömpe—tompá, kever—kavar, rőtög—rotog* stb. Az alábbiakból kitűnik, hogy a kutatók ma is — MUNKÁCSIVAL egybehangzóan — a határozott névelőnek a távolra mutató névmásból való eredetét tartják kézenfekvőnek, természetesnek.

Lényegében ez derül ki BALÁZS JÁNOS (NyK. LVII. 227) alábbi véleményéből: „A határozott névelő a magyarban — úgy, mint más nyelvekben is — a mutató névmásnak visszamutató, anaphorikus használata közben keletkezett.” KUBINYI LÁSZLÓ Balázs gondolatát így fűzi tovább: „Miért éppen a mélyhangú mutató névmásból keletkezett a határozott névelő?” — Bár az általánosan elterjedt felfogás hatására nyomban hozzát teszi: „Keletkezett a magashangú változatból is némely nyelvjárásban (vö. utóbb IMRE S.: MNy. XLIX, 348—9)”. — Majd így folytatja: „az anaphorikus rámutatás tárgya jelen nem levő dolog... Hogy az anaphorában mikor használják a távolra, mikor a közelre mutató változatot, az nem csupán szeszély dolga; éppen régi szövegeinkben bizonyos tendencia figyelhető meg... Amikor a mutató névmás a beszéd folyamatában vissza, a már említettre utal, akkor gyakrabban mély hangú; amikor előre, a majd csak ezután említendőkre utal, akkor gyakrabban magas hangú.” (Nyr. LXXXI, 475—6) A határozott névelőnek anaphorikus használatú névmásból való származtatását BERRÁR JOLÁN is elfogadja (vö. TörtMondt. 124; MNyT. 399). Való igaz, a határozott névelőnek anaphorikus mutató névmásból származtatása nem zárja ki egészen azt a lehetőséget, hogy a közelre mutató névmásból is keletkezhet határozott névelő. De ezt a folyamatot mégis ritka kivételnek minősíti.

Ismeretes, hogy RÉGER BÉLA (NyF. XXIV, 16) a nyelvjárásokban fellelhető *ez, e* határozott névelőt hangrendi illeszkedés eredményének tekintette: „A népnyelvi *ez, e* a hangrendi illeszkedés eredménye, bár természetes, hogy az *ez* névmás is befolyást gyakorolt megalakulására”. RÉGER véleménye valószínűleg MUNKÁCSI

BERNÁT (i. h.) nézetére megy vissza. MUNKÁCSI fent említett cikkében a moldvai csángó nyelvjárás határozott névelővel foglalkozva azt írja, hogy az *ez, e* névelő rendszeren magas hangrendű szók előtt használatos. Itt jegyezzük meg, hogy a későbbi gyűjtők, illetőleg adatok a szóban forgó névelő használatában valamiféle szigorú illeszkedési szabályt nem igazoltak. SIMONYI (i. h.) — mint tudjuk — az illeszkedéses magyarázatot, tehát MUNKÁCSI, illetőleg RÉGER véleményét nem fogadta el, ugyanis lehetségesnek tartotta, hogy néhány nyelvjárásban az *ez* névmásból önállóan is kifejlődhetett az *ez, e* határozott névelő. Meg kell jegyeznünk, hogy a magas hangú határozott névelő keletkezésének körülményei, mégpedig a különfejlődés problémái, illetőleg a mély hangúból származtatás kérdései részletesebb vizsgálatban eddig még nem részesültek. Az *ez, e* határozott névelő történetének kérdése rendszeren az *az, a* határozott névelő járulékos problémájaként merült fel. SIMONYI fent idézett véleményét látszik támogatni ugyan a közelre mutató névmás megléte, annak a magas hangú névelővel való alaki egybeesése; a tüzetesebb vizsgálat viszont olyan problémákat vet fel, amelyek az *ez, e* névelőnek hangtani úton való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik. Éppen ezért szükségesnek látszik megvizsgálnunk néhány olyan kérdést, amely az eddiginél jobban megvilágíthatja szóban forgó névelőnk keletkezési körülményeit.

2. Nem lényegtelen dolog annak tisztázása, hogy a kétféle határozott névelő közül melyik keletkezett előbb. Tudjuk, hogy a mély hangú névelő kialakulása a XIV. század végére befejeződik (vö. TESZ. I. 204). De az ugyancsak mély hangú határozott névelő előzményei írott emlékeinkben a H. B. koráig nyúlnak vissza (vö. BALÁZS: NyK. LVII, 210; BERRÁR: MNyT. 399). Ugyanakkor az *ez, e* határozott névelő kialakulásának közelebbi idejét a szakirodalom már ennyire pontosan nem tartja számon (vö. BERRÁR: i. h.; TESZ. I, 819). Mégis minthogy az első adatok a XV. századból valók (vö. BENKŐ i. m. 82; TESZ. I, 819), és előzményeket nem említ a szakirodalom sem, ennél fogva alapos okunk van azt hinni, hogy a magas hangú határozott névelő a mély hangrendűnél később keletkezett. Nem hagyható itt figyelmen kívül az a tény sem, hogy a magas hangú határozott névelők a szövegemlékekben, illetőleg a nyelvjárásokban általában vegyesen, a mély hangúval váltakozva jelentkeznek, jóllehet az arányokban nagy különbségek vannak.

Nehéz elképzelni, hogy a mély hangú névelő kialakulása után — pár huza mos jelenségként, a magas hangrendű mutató névmásból — azonos nyelvi részlegekben, nyelvjárásokban magas hangú határozott névelő is keletkezhetett volna. Ugyanakkor hangváltozási eredményként, a mély hangú névelőből — bizonyos hanghelyzetekben — könnyen kialakulhatott magas változat is.

3. Az alábbiakban röviden áttekintjük a magas hangú határozott névelő nyelvföldrajzi vonatkozásait. S egyben szöveges mutatóként közlünk az *ez, e* névelő mai használatából Vas megyei kutatópontokon készült felvételekből. Minthogy az utóbbi időben erősen visszahúzódó, pusztuló jelenségről van szó, ezért nyelvjárástörténeti, nyelvtörténeti szempontból az *ez, e* névelő nyelvföldrajzát illetően azokat a kutatópontokat, valamint területeket is figyelembe kell vennünk, amelyekről csak a ré-

gebbi — a múlt századi vagy a század eleji — feljegyzések tesznek említést. Az MTsz. (I, 522—3) szerint — tehát a múlt század végére — a gyűjtők az alábbi helyekről jelezték az *ez, e* határozott névelő önálló szóként való előfordulását: Répce melléke Sopron megye, Körmend vidéke, Marác (ma: Felsőmarác), Szombathely, Baltavár Vas megye, Eszék vidéke, Nagyharsány Baranya megye, Szlavónia, Udvarhely megye, Zetelaka Udvarhely megye, Klézse, illetőleg Moldva egyéb, pontosabban meg nem nevezett helye.

Összetételi előtagként, jórészt elhomályosultan a palóc és a palócos nyelvjárás-terület számos pontjáról van adatunk a magas hangú határozott névelőre. Megjegyezzük, hogy az MTsz. kiegészítésre szorul. SZARVAS GÁBOR (Nyr. II, 49) Göcsejt is megemlíti, ahol az *ez, e* határozott névelő megtalálható. A század elején a keleti (csángó, illetőleg székely), valamint a nyugati nyelvjárásokból — főleg Vas megyéből — újabb adatokat publikálnak: Szabófalva, Bogdánfalva, Nagypatak, Forrófalva, Klézse—Moldva (Nyr. XXX, 227—35; XXXI, 143, 207); Szakadát — Szeben megye (MNY. VI, 378—82); Németgencs (ma: Gencsapáti; Nyr. XXX, 485—9); Felső Őrvidék (Nyr. XXXII, 78—86); Felsőőr (Nyr. XXXII, 178—82); Velem (Nyr. XXXVII, 88—90) — Vas megye. Lényegében ezzel le is zárul azoknak a közléseknek a sora, amelyek a vasi nyelvjárásokból a magas hangú határozott névelőről tájékoztatnak. A későbbiekben — a Magyar Nyelvjárások Atlaszának gyűjtéséig — csak az Ausztriához került Felsőőrből, illetőleg a moldvai csángó nyelvjárásokból kapunk újabb adatokat a palatális hangrendű határozott névelő meglétéről (vö. ÚMTsz. cédulaanyaga, *ez* határozott névelő alatt). Nyelvatlaszgyűjtésünk Felsőőr, Kőszeg, Szombathely vidékéről, valamint Erdély két kutatópontjáról újabb adatokat hozott felszínre: Au—2, 3, 4; A—22: *e túszo*, A—15: *e túszo~a túszo*, A—23, 30: *a túszo~(e túszo)*, Ro—19: *e túszhöz*, Au—2, 3, 4: *ez asztoaru*, A—15: *ez asztaru~az asztaru*, A—22: *az asztuoru~(ez asztuoru)* Ro—19: *ez asztaol*; Au—2, 3, 4: *eki*, Ro—19: *eki*, 20: *eki~eki 'aki'* (IMRE: MNYjR. 227).

A nyelvatlaszgyűjtés során készült nyelvjárási magnófelvételekben viszont — a felsőőri kivételével (vö. MNYj. XII, 209—210) — nem találunk adatot a magas hangú határozott névelőre (vö. MNYj. XII, 201—5; XIII, 173—90). Bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy Balogunyom kivételével (A—23: MNYj. XII, 204—5) nem készült szövegfelvétel, illetőleg nincs szövegközlésünk az *ez, e* határozott névelőt tükröző kutatópontokról. Így szövegösszefüggésben az *ez, e* névelő használatáról — a mai Vas megye területét tekintve — már jó hetven éve nincs adatunk. Az igen archaikus nyelvjárású Velemet például egy 1903-ban lejegyzett, de csak 1908-ban megjelenő szöveg képviseli (vö. Nyr. XXXVII, 88—90). A közlés nyelvjárási szempontból eléggé kétes értékű; egy sokáig külföldön szolgált öreg huszár visszaemlékezése, amely a magas hangú határozott névelőre összesen egy adatot tartalmaz. Nyelvatlaszunknak fenti, Vas megyei adatairól nem tudva 1973 őszén Velemben — tájékozódó szövegfelvétel során — lettem figyelmes az *ez, e* határozott névelő beszédbeli előfordulására. A további vizsgálódások a Velem községgel szomszédos Cákról, illetve a Gencsapátival szomszédos Perenyéből is felszínre hozták az *ez, e* határozott

névelő élő nyelvi használatát. Csakhamar az is kiderült, hogy Vas megye déli, dél-nyugati részén is megtalálható még — rendszeren az idősök nyelvhasználatában — az *ez, e* névelő. Gasztonyból, Felsőmarácról olyan szövegfelvételek jutottak a kezemhez, amelyek magas hangú határozott névelőt (is!) tartalmaznak. Az *ez, e* mai előfordulását a nyugati nyelvjárásokban egyéb elfoglaltságom miatt még nem tudtam pontosan feltérképezni. Vörös Ottó kollégám szóbeli közléséből tudom, hogy az Őrségben Nagyrákoson, Pankaszon, Szattán és Őriszentpéteren, továbbá még Csákyandoroszlón is előfordul az idősök nyelvhasználatában az *ez, e* határozott névelő.

Dolgozatunk kerete nem teszi lehetővé, hogy a magas hangú névelőt tartalmazó Vas megyei szövegeket teljes terjedelmükben közöljük, másrészt az *ez, e* névelő mai előfordulásának területi, illetőleg nyelvészociológiai vizsgálatai még további kutatásokat igényelnek. Ezért a rendelkezésre álló szövegekből csupán szemelvényeket közölhetünk a magas hangú névelő mai előfordulásának dokumentálására. Következzenek tehát az újabb adatok:

Velem, 1973. nov. 25. A felvételt magam készítettem. — a) Adatközlő: Kovács Józsefné Molnár Gizella 65 éves nyugdíjas tsz-tag felesége: *Ollan kis firfigyerëkkè, itt e szomszidba — iszëm mëkhalt mán szëgin — jártam el oda* (ti. a Rohonci-erdőre) *iën fįjatalasszom vuotam | oda bali szüölüõre* (=áfonyára, áfonyáért), *osztán akkor mëg másnap fël hátunkra, osztá vüttök Szombathelre gyalok. Szomszidasszon elesëtt, edopta e mánát. Nëm tudot mást tënnyi, összësöpörte fűödestü eggyütt, osztá" hát, emit összësöpört, aszt vüttö, e többi mëk hát otmaratt. — Akkor mëg, amikor e fűjet hosztok, naty terü fűj e hátán. . . belesëtt e patagba, bedëgesztëttye* (sic!) (=elrakesztette, eltömte) *e vızet. — Nëm szıpëk e fįjatalok, nëm szıp ez a viselet.* (Így táncoltak:) *Be-beliptek, kü-küliptek, az e bummoguo muzsika, am mëg csaknem az embërnek e fűlit szille | szapta* (=szétszakította). — *Akkor illenkor, karácson, eki mos má gyün, e zıën gyerëkkoromba, ekiná vuot állat, mindën rnarhát mëkfüstüötek avve* (ti. a füstölővel). — *Minekünk csag disznuo vam mëk tyukok, nincsen marhánk.* (Sz. G.: Régen is úgy mondták, hogy *tyuk*?) — *Riégen: tik, e zöregëkná miég elüöfordu.* (A férjével együtt nevetnek rajta!). *De hát, tuggya, ha az embër ijét mond, akkor künevetik. Künevetik a zembërt.* — b) Adatközlő: Horváth Istvánné Török Anna 86 éves földműves felesége: *Összësztëték magunkat tizënöten-huszan. Mëntünk fënek, mëg gyüüttünk lënek. E zuccán e zöreg embërek. . . ráirtek vasárnap küünyi iës beszıgetnyi. Asz monta egy öreg bácsi: — Mënnyeték innejt, mert elvëszıték ę nap erejit: — Gyer-tëk — mondok — emëgyünk, mer Jűóska bácsi nem niszhet ránk* (=nem szeret ránk nézni, nem állhat ki). — *Akkor mëktanultak e falusi jányok táncunyi, mer e gyerëkkik má" ottonnak tanuták. Miég akkor inekütünk. Arra a zinëkre táncutunk, E fűęfigyerëkëk külleB, azok mëg lobdávè jáccottak. Miég e szıéna mëg nem indut. — Mast hun törık el (!) e pıros tojást, ha irnak* (=festenek) *is?* (A kihalt húsvéti szokásra utal Sz. G.) *Miég e |* (Gondolatváltás történt. Sz. G.) *huszësztendüözs vuotam, miég akkor së marattam, miég e zıthon valou kocsmába së ollan kilenc uörájig, továb má nëm. Mas miég akkor kezdik* (ti. a mulatozást), *a ze szüle nem láttya: De akkor e szüüö nappe* (=nappal) *látta a gyerëkejit. De mast ije ki láttya?*

Cák, 1974. febr. 17. A felvételt magam készítettem. a) Adatközlő: Nagy János 70 éves, volt napszámos, nincstelen. Mintegy húszperces szövegében egyetlen egy magas hangú névelő fordult elő, az is akkor, amikor a feleségéhez szólt. Egyébként Nagy János nem jó adatközlő, nagyon vigyáz a beszédére: — *Nem e minap miég lát-tam, hogy ot luogott* (ti. a tökhiébiér 'lopótök'). — b) Adatközlő: özvegy Pontyos Jánosné Tóth Paula 91 éves, földműves felesége, módos parasztszaládból származik, apja bíró volt a faluban: *Ez e, ez e Sudics Lidi mindig emarat tjjödlünk. Asztá miég itt e faluba is ejártunk kârtyâzni eggyik a másikâho.* — *Nem lehet most (!) má pihennyi, mer itt e zidiö. De hát e juo isten miég'gyuogyitott.* — *Ëk kosârra miég el is vûttek ki-öntöttik* (=kiöntötték ti. a málnáját), *elopták (!) e kosaramat.* *Ën sênkijiet el nem vûttem, ién csak e kiët kezem által | amit szëttem.* — *Nem monták, hop Pontyosnië. Most aszongyák; Pontyosnië. De akkor aszonták e Nêdecki Lina.* (Ragadványneve: Nedecki — Sz. G.) — *Kint jártam e kerdbe | osztán kâtozást* (=kiabálást, jajveszé- kelést) *hallok, | hát mondok, | micsoda kâtozázs van. Hád gondyöhattyák, mikor há- rom koporsuot visznek el (!) êccerre e hásztu. E temetüöbe miégvan mind e háromnak e zarckipë.* — *Mënyyenek ki a pajtâbo aludnyi:* — *It marattam magam egyedü | e zistem magâho vënne, de hát . . . Itt e kerdbe e fujet mind eltiporgyák* (ti. a gyerekek). — *Ugyis azië' fâjnok annyira e kezejim.* — *E Kûszögi-erdüörü* (hordták a füvet). *Në tiporgyák lë a szülessigët* (=a frissen lekaszált füvet). — *Hát e juo isten êk kis egissigët ád.*

Perenye, 1974. jan. 25. A felvételt Köbölkúti Katalin I. éves könyvtár-ma- gyar szakos hallgató készítette. Adatközlő: Volfán Miklós 62 éves tsz-tag: *Decem- bër tizênkëttëdik'én mëk szoktyák lucáznyi a lányoknak a házzát szalmávql. Aszt akkor ijen szalmábú csináltak babákat, aszt fëlviszik a hász tëtëjire, aszt akkor kony- hajtuöd bekötik, hogy ne tuggyanak kigyüjni (!) e szülejik vagy maga a lány. Szal- maembërt csináltak | abba e zidiöbe | fëlítettik e házra. Asztâ' szuorakozás elüöb* (=régén, régebben) *miég nem vuot wâshun, mind e zuccajtuoba. Nyárom miég e leginy miég e lány | kimënt ebid után, akineg vuot udvarlaja (!), kerdbe. Ot tüötötte e legim miég e lány e fjatal illetit | e kerdbë. Ègy'ëpkint it szerëttik miég egymást, bent e háznâ ijen telkëg vuotak.* — *Ijen tizënyuociéves szëkâlló a zapytâ.* — *Hât engëm së akar- tak e lánnak a szülejji. De aziër ugy mëgiértëtë* (ti. a lány édesanyja, hogy a fiatalok szeretik egymást, engedte, hogy találkozzanak) | *vëlem együt miég e lányávë is. Min- dig valahol mëgvârd bennünk, miég mink ëty kicsit ot szuorakosztunk | a zuccân.*

Gasztony, 1972. aug. 14. A felvételt Paizer Márta tanárnő készítette. Adat- közlő: Mesterházi Sándorné Stolpics Mária 76 éves, földműves felesége: *Nyüöt sziepën, nyüöt e kendër. Ugy águsztus elején má ki lehetët szëdnyi e iziët, e virágos kendërt. Akkor hazavitték e kendërt, akkor othun e pajtâbo pënyvât tettünk.* — *Az zörgöt, mind a nyavala* (ti. a szélrosta). *Akkor oszt ugyë fövüttök e hiëba, beletëtték e*

Megjegyzés: Cákon már igen ritka archaizmusnak számít a palatális hangrendű határozott névelő. A hatvan-, hetvenéves beszélőktől — próbagyűjtés során — nem sikerült adatokat kapnom rá.

Megjegyzés: A szövegfelvételeből arra lehet következtetni, hogy Perenyében még erősen tartja magát a magas hangú határozott névelő. Ezt bizonyítja egyébként az itt helytakarékosságból nem közölt többi adatközlő beszéde is.

kuopidzba. Od vuót e mag (=a kendermag) tavaszig. — Av vuót a patagba tizënnígy nap, mer az (ti. a virágos kender) elüöb megpállik e vizbe, mind e magos kendër. — Mëkfoktyk e kendërt, akkor kötüö szarát (=a kötény pántját) kicsit föllep husztok. Kendërváguó alá tették, jop kiëzze foktok e váguót, bal kiëzze kendërt, lëvákduk a töj'ët, akkor hëgyit, akkor többi pazdërgyát, akkor vëtték e másik kiëviét. Akkor azután | mënt e gerebën alá (a kitilolt kender).

Felsőmarác, 1974. jan. 27. A felvételt Békefi Antal kollégám készítette. Adatközlő: Németh Jánosné Szakáll Mária 70 éves, földműves felesége: (Mit látott a köpülsnél az öregeknél? B. A.) — *Hát miëg e nagymamám elüöb, riëgën, mikor köpüüt, az isz szinte konyhakötüényivë szokta mëkkezdenyi. Ha nëm mënt ësszü neki a vajja, akkor fokta a füjössüt, aszt szokt alajja (!) tënnyi a köpüüönek. Aszt láttom, de iém má nëm. — Luca napytán nëm jüó fonnyi, iën Luca napytán este fonytam. Uramnak a nagymamája mongya: — „Az ördög bel'éd!” Ics csüóri e keziët. Aszongya: „az ördög beliéd, összetöröm e rokkádót!”* Ugyancsak a férje nagyanyjától hallotta a következő történetet: *Elüöb, riëgën, valamikor, aszongya, fonyuöba jártok, osztá, aszongya, odamënt e zördög. Osztán aszongya bedobott egy viërës orsuot. Aszonta nekik, ha telifonnyátok is jaj, mëk ha teli nëm fonnyátok is jaj. . . e zöreg lány fökapta aszt a zorsuot. . .* Megjegyzés: A rendelkezésemre bocsátott szövegfelvétel nagyon kis terjedelmű, néprajzi célokat szolgál. Nehéz belőle általános képet alkotni.

4. Ha tekintetbe vesszük, hogy a nyelvemlékes adatok pontosabb helyhez kötése milyen nehézségekbe ütközik (vö. BENKŐ i. m. 82), nem lehet kétséges: az *ez, e* névelő nyelvföldrajzi vonatkozásai nyelvtörténeti szempontból is tanulságosak. A nyelvjárási adatok tanúsága szerint a magas hangú határozott névelő szinte kivétel nélkül a peremnyelvjárásokban vagy az azzal közeli szomszédságban levő részeken, valamint a hosszabb idő óta háborítatlan — tehát régi — külső nyelvjárásszigeteken található. A régebbi és az újabb adatokból a lexikális egységként, tehát az alkalmi szintaktikai kapcsolatokban előforduló *ez, e* határozott névelő területisége így vázolható fel: Felsőőr és környéke Ausztriában, továbbá a mai Vas megye nyugati sávja vagy az ahhoz közel álló települések Kőszeg—Szombathely körzetében, Körmend környéke; az Órség, Göcsej, Dél-Baranya néhány pontja, valamint a szlavóniai nyelvjárás; Erdélyben több helyen foltszerűen: a régi Udvarhely megye néhány pontja, a régi Szeben megyében Szakadát; Moldvában a régi csángó települések. Figyelmet érdemel, hogy a palóc területekről lexikai egységként, tehát önállóan, alkalmi kapcsolatokban a legkorábbi gyűjtések sem igazolják a magas hangú határozott névelő meglétét. Csupán összetételekben, illetőleg összetételeszerű kapcsolatokban, sajátos névmási alakulatokban fordul elő a palatális névelő, pl.: *emménk, ettétek, ezövék, ezö (ápja)* (vö. MTSZ. I, 523; KÁLMÁN: Nyj. (1966), 57). Meglehetősen nagy területről van szó, főleg a régi Hont, Nógrád, Gömör megyék nyelvjárásairól. Az *ez, e* névelő szóban forgó kötött kapcsolatainak nyelvföldrajzi vonatkozásait, illetőleg nyelvi adatait — helytakarékosság céljából — tovább nem részletezzük.

Az *ez, e* határozott névelő nyelvföldrajzából következően megtevesztő azt állí-

tani, hogy a magas hangú névelő nyelvünkben csupán „néhány nyelvjárásban” lehetkezett ritka kivétel volna. Az a tény viszont, hogy a nyelvterület középső részéről, a központibb fekvésű nyelvjárásokból önálló lexikális egységként az *ez*, *e* névelő nem került elő, bizvást jelentheti: A magas hangú névelő a szóban forgó peremnyelvjárásokban, illetőleg külső nyelvjárásszigeteinken lehetkezett, nagyjából ott, ahonnan nyelvjárási adataink származnak. Hiszen több évszázada háborítatlan részek, nyelvjárási részlegek itt-ott a központibb fekvésű területeken is előfordulnak. Így például a Békés és Hajdú-Bihar megye területén található Sárrét néhány református községe meglehetősen háborítatlanul élt, a mocsaras, ingoványos „rét” biztos menedéke volt a török elől is. Ennek ellenére nyomát sem találjuk itt a magas hangú névelőnek.

Fenti megállapításunk lényegében egybevág nyelvtörténeti ismereteinkkel: „A középkori adatok inkább a nyugati és északi nyelvjárás típusokra mutatnak, ami persze nem mond ellent annak a lehetőségnek, hogy *e*, *ez* határozott névelőként való használata a hatalmas területeken csak szűkebb nyelvjárási részlegekben, foltokban volt meg; valamint annak, hogy a keleti területeken is élhetett”. (BENKŐ i. m. 82) Ismeretes, hogy a peremterületek az archaizmusokat jobban megőrzik, de az is köztudomású, hogy ezekben a nyelvjárási formációkban tágabb lehetőségei vannak a nyelvi különfejlődésnek. A peremterületek, illetőleg a külső nyelvjárásszigetek — nálunk — a legfeltűnőbb hangtani sajátágaikban ütnek el az irodalmi nyelvtől, köznyelvtől, valamint központibb fekvésű nyelvjárásainktól.

5. Vajon miért éppen a peremterületeken, a külső nyelvjárásszigeteken lehetkezett az *ez*, *e* névelő? Nincs adatunk arra, hogy a szóban forgó nyelvi formációkban az *ez*—*az* közelre: távolra mutató névmási szembenállás valahol is feloldódott volna, és így az *ez* közelre mutató névmás — anaforikus használatban — átvehette volna az *az* távolra mutató névmás szerepét is. Ugyanakkor a peremnyelvjárásszigetektől említhetők olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a szóban forgó nyelvjárási alakulatokban a hangrendi átcsapás, a hasonulás, az elhasonulás sokkal zavartalanabban valósulhatott meg — és meg is valósult —, mint a központibb fekvésű nyelvjárásokban. Erre vonatkozóan lássunk néhány adatot! A *csak* hsz., ksz. néhány peremnyelvjárásban — hangrendi átcsapással — magas hangrendű lett: *csek* — Felsőőr (vö. IMRE: Felsőőri Tsz. 41), továbbá: az MTsz. (I, 258) szerint: Vas megye, Göcsej, Palócság. A moldvai csángóból Klézséről van adatom — veláris *ġ*-vel: *Bágyim, íédēs bágyim, Ién csġk attól fiġélġk* (KALLÓS: Új guzsalyam mellett. Bukarest, 1973. A „Langos szép Ilona” népballada C variánsának énekelt szövegében, a hanglemezmellékleten). Az eredetileg mély hangrendű *csal* igenévszó *csal* i.: *csel* fn. szóhasadása mögött (vö. TESZ. I, 471, 492) ugyancsak átcsapásos jelenség húzódhat meg.

Feltehetőleg az efféle jelenségek ott zajlottak le, ahol a hangtani törvényszerűségek sokkal zavartalanabban működhettek, mint a központibb területeken, ahol az esetleges alkalmi jelentkezéseket a „korrekció” szociális szinten visszautasította. Ennek bizonyítására álljon itt néhány példa. Az itt következő moldvai csángó (Klézse)

adatban például a *csal* ige tőhangzója nyílt *e*, de a hanghelyzetből nagyon is valószínű, hogy az *á*-t megelőző *a~(á)* elhasonulásáról van szó: *S aggyik cselá, míg elcselá, Elindultak hosszú jútra* (KALLÓS: Balladák könyve. Molnár Anna, 2. számú hanglemezes melléklet). Nem lehetetlen, hogy a fent említett *csak>csek* hangrendi átcsapás valójában hangrendi illeszkedés vagy elhasonulás eredményeként keletkezett a peremnyelvjárásokban, egymástól függetlenül több helyen is, sőt különböző módon. A *csak>csek* ún. hangrendi átcsapás létrejöhetett ilyen hangtani helyzetben is: *csak egy, csak nem>csek egy, csek nem*. De a nyugati, illetőleg a keleti peremeken az elhasonulás sem zárható ki: *csak három>csek három*. Az előbbi hangtani helyzetből eredő „hangrendi átcsapásra”, valójában magánhangzó-illeszkedésre az egyes nyelvjárásokban előfordul *henem* ksz. jó példa lehet. A *henem* megvan Felsőőrben (Felsőőri Tsz. 77), az MTsz. (I, 802) Göcsejből, a palóc területről, valamint a székely nyelvjárásokból közöl rá adatot. A szerémségi Dobrodol és Herkóca nyelvjárásában is járatos a *henem* kötőszó (vö. PENAVIN, NyelvtudÉrt. 79. sz. 41). A *fejál>fejel* illeszkedésre az MTsz. (I, 555) ugyancsak Göcsejből, illetőleg a palóc terület több pontjáról szolgáltat adatokat. A palócból, illetőleg Csallóközből van adatolva (MTsz. I, 779) a *hajkötő>hejkötő* illeszkedés. A *hajtű* a szlovákiai Barslédécen *hejtő* (vö. MNyj. IV, 182). Hasonlóan illeszkedéses alakot kell látnunk a *sejeheje* 'sejehaja' réjában is: *Ékus, pékus, kankalékusz, sejeheje bumm!* (Vát, Vas megye) Gyermejáték. BÉKEFI ANTAL gyűjtése. Kézirat). A *borstörő* illeszkedéses alakjai nagy területről vannak adatolva: *böstörü* (Őrség, Göcsej), *böstörő* (Balaton melléke, Szalonta, Szilágy megye, Hétfalu Brassó megye; vö. MTsz. 168). Bizonyára tárgy- és művelődéstörténeti oka van, hogy az MTsz. erre az illeszkedésre a palóc nyelvjárásokból nem közöl adatokat.

A fenti adatok arról tanúskodnak, hogy a veláris+palatális,illetőleg a palatális+veláris, tehát vegyes hangrendű összetételekben az előtag vagy az utótag elhomályosulásával — főleg a peremnyelvjárásokban — magánhangzó-illeszkedés állhat be.

Az említett példákban jól látható, hogy a szóban forgó vegyes hangrendű összetételekben lezajló illeszkedésekben az *a—ë, a—e, a—ö, a—õ*, illetőleg *o—õ*, palatális: veláris hangellentétek úgy oldódnak fel, hogy az *a>e*-vé, az *o>ö*-vé válik. Ezeknek a hangrendi ellentéteknek a nyelv vízszintes előremozgása a feloldási módja. Az ún. átcsapásos *csak>csek*, illetőleg *csal>csel* is ezt a hangmozgási irányt tükrözi. Ritkábban nyelvjárásainkban ellenkező előjelű magánhangzó-illeszkedés is előfordul: *sëhonna>sohonna, küsruha>kusruha* (vö. HORGER: Nyj. 82). Úgy véljük, ezek után nem szükséges részletesebben bizonygatnunk, hogy a palóc nyelvjárásokból ismert, alábbi elhomályosult összetételek előtagja nem a közelre mutató névmásból keletkezett *ez, e* határozott névelőt őrizte meg, mint ahogy HORGER (vö. i. m. 82) állítja, hanem a mély hangú határozott névelő illeszkedett alakja: pl. *emménk<(á(z) miénk, ettétek<(á(z) tiétek, ezövék<(áz övék, ezõ (ápja)<(áz õ ápja* stb.

A szóban forgó névmási alakulatok előtagjának illeszkedéses magyarázatát nemcsak a fenti példák bizonyítják, hanem az a tény is, hogy — amint már említettük — a palócból az *ez, e* névelő csak ilyen kötött, sőt elhomályosult kapcsolatokból mu-

tatható ki. Ez egyben azt is jelenti, hogy az, ez, e határozott névelő bizonyos nyelvjárási részlegekben, meghatározott hangtani feltételek között hangváltozással keletkezett. Az az mutató névmásból keletkezett mély hangú határozott névelő előtt egyébként nem volt olyan akadály, amely rendszertanilag útját állta volna a hangrendi váltásnak, ugyanis e segédszó új státuszában — mint névelő — kiszakadt az eredetibb mély — magas mutató névmási korrelációból.

6. Azt persze nem állíthatjuk, hogy az ez, e névelő keletkezésének mindenütt a magánhangzó-illeszkedés volt az egyetlen útja. A magas hangú határozott névelő kialakulását illetően számításba kell vennünk az elhasonulást is. Itt elsősorban az *a—ā)ē—ā* disszimiláció jöhet szóba. Nem lehet figyelmen kívül hagynunk ugyanis, hogy a moldvai csángóban — bizonyos kutatópontokon — a magas hangú határozott névelő magánhangzójának hangszíne zárt *ē*, tehát: *ēz, ē* (vö. Trunk: MNyj. IV, 162—5 GÁLFFY MÓZES lejegyzésében; Klézse: MNyj. VI, 155—6 MURÁDIN LÁSZLÓ lejegyzésében). Semmiképpen sem valami újabb hangtani jelenséggel van itt dolgunk, hiszen RUBINYI MÓZES (vö. Nyr. XXXI, 143—8) moldvai csángó szövegeiben a magas hangú névelőben már a századfordulón megtalálható a zárt *ē* is. E szövegek Bogdánfalváról és környékéről valók. KALLÓS fent idézett műveinek hanglezemellékletei Klézseről, Bogdánfalváról ugyancsak megerősítik a szóban forgó magas hangú névelő magánhangzójának középzártságát. Ugyanakkor a közelre mutató névmás magánhangzója következetesen nyílt *e*, tehát: *ez, e*. Megjegyezzük, hogy HEGEDŰS LAJOS moldvai szövegeiben (MNy. I, 241—57; Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952) a magas hangú névelő mindig nyílt *e*-vel fordul elő. Nyilvánvalóan nem HEGEDŰS volt az egyetlen, aki a zárt *ē*-ző moldvai nyelvjárásokban a magas hangú névelőt — talán az *ez, e* mutató névmás hatására — pontatlanul, nyílt *e*-vel jegyezte le. Figyelmet érdemel, hogy az ŰMTsz. cédulaanyagában egyetlen egy középzárt *ē*-t tartalmazó — moldvai csángó-adat sincs. A magas hangú határozott névelő történetét tekintve nem közömbös tehát, hogy nyelvünk egy archaikus részlegében, több kutatóponton az *ēz, ē* névelő következetesen középzárt magánhangzót tartalmaz, ugyanakkor a közelre mutató névmás az egész magyar nyelvterületen egységesen nyílt *e* hangot mutat. Az *ē*-ző moldvai csángóban a palatális határozott névelő (*ēz, ē*) disszimilációs magyarázata nyilvánvalónak látszik, például: *ā házba)ē házba, āz ágyba)ēz ágyba* stb. Ennek ellenére a moldvai csángó nyelvjárásokban is közreműködhetett a magánhangzó-illeszkedés a magas hangú névelő keletkezésében. Így például az *eki* 'aki' vonatkozó névmás mind a nyugati nyelvjárásokban, mind a moldvai csángóban (vö. a közölt szövegrészleteket, Felsőöri Tsz. 23; KALLÓS: Új guzsalyam mellett 32, 34, 75 stb.) megtalálható. Nyilvánvalóan mindkét nyelvjárástípusban — egymástól függetlenül — illeszkedéssel keletkezett a vonatkozó névmás magas hangú alakja: *aki)eki*. Az MTsz. (I, 522) moldvai csángó adatai azokat a hangkörnyezeteket is illusztrálják, ahol a magas hangú névelő illeszkedésesen keletkezhetett: *Ez e hel vala a mihénk* (Nyr. III, 49); *Menjenek fel e hedre. Ez egerek futnak előlik* stb. (Nyr. IX, 452).

Természetesen ilyen és efféle hangkörnyezet minden nyelvjárásban tömegével

fordult, illetőleg fordul elő, mégsem produkált hangrendi illeszkedést a mély hangú határozott névelőben. Ehhez a peremnyelvjárás hangtani viszonyaira is szükség volt. A beszédíram fokozottabb volta, az artikulációban meglevő eltérések bizonyára együttesen segítették elő a szóban forgó illeszkedést. Természetesen az sem jelentéktelen itt, hogy a nyelv korrekciós (helyreigazító) törekvései a peremeken gyengébbek.

További probléma marad a vizsgálódás számára, hogy a palóc nyelvjárásokban önálló lexikális egységként miért nem alakult ki az *ez*, *e* névelő. Nem lehetetlen, hogy a kérdésre a feleletet a palóc nyelvjárás sajátos hangviszonyaitól kell várjunk. Annyi bizonyos, hogy a palócban *a—á* > *ē—á* disszimilációról nem beszélhetünk, hiszen az *á* fonéma realizációja *ā*-féle hang, ugyanakkor az irodalmi, köznyelvi *a* pedig illabiális *ā*-ként jelentkezik. Úgy látszik, hogy az illabiális *ā* az *áz*, *ā* névelőben nem hasznolt olyan könnyen — önálló szóként — az *e* hangok társaságában (vö. a fenti moldvai csángó példákat), mint a nyugati, illetőleg a keleti (főképpen a csángó) nyelvjárások labiális *a* hangja. Ez a megjegyzés csupán egy ötlet. A szóban forgó kérdés mindenesetre további kutatást igényel.

7. Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a peremnyelvjárásainkban, külső nyelvjárásszigeteinken jelentkező *ez*, *e~ēz*, *ē* határozott névelőt mint „ritka kivételt” a közelre mutató névmásból származtatni, s így párhuzamos fejlődésűnek tekinteni az *az*, *a* határozott névelővel több okból sem megnyugtató. A magas hangú névelőnek a közelre mutató névmásból való magyarázatát számos tény teszi problémássá: A magas hangú névelő nyelvjárásainkban igen nagy területről — méghozzá a peremnyelvjárásokból, illetőleg közülük — kimutatható. Minden valószínűséggel a magas hangú névelő nyelvjárásainkban sok gócú jelenség. A magas hangú névelőnek a mély hangúval való párhuzamos fejlődését kétségesse teszi az a tény, hogy a nyelvtörténeti adatok a mély hangú névelő kialakulásának elsőbbségét vallják. A határozott névelőnek anaforikus szerepű névmásból való magyarázata ugyancsak ellene szól annak, hogy a magas hangú névelő az *ez* közelre mutató névmásból alakult volna ki. Ugyanakkor a palócban a birtokos névmás elhomályosult előtagjaként meglevő magas hangú *ez*, *e* határozott névelő — bizonyíthatóan — hangrendi illeszkedés eredményeként jött létre. Az *ē-ző* moldvai csángó nyelvjárások zárt *ē*-t felmutató névelője az *á* előtti *a* disszimilációjának tekinthető. A peremnyelvjárások sajátos hangtani viszonyai, továbbá a hangrendváltással kapcsolatban felhozott analóg esetek a magas hangú névelőnek hangtani úton — a mély hangú névelőből — való keletkezését nagyon is valószínűvé teszik.

SZABÓ GÉZA

Zur Geschichte des bestimmten Artikels mit Palatallauten

Die Geschichte des bestimmten Artikels mit Velarlauten (*az*, *a*), der in der Schrifts- und Umgangssprache, sowie in den meisten Dialekten vorkommt, ist geklärt; er ist aus einem seine Betonung verlorenen auf die Ferne hinweisende De-

monstrativpronomen entstanden — unabhängig von fremden Einfluß. In den äußeren Dialektinseln, sowie in vielen Teilen der Randdialekte ist auch der bestimmte Artikel mit Palatallauten *ez, e*; in dem moldauer csángó Dialekt: *ěz, ě*; gebräuchlich.

Als allgemein anerkannt können wir die Meinung bezeichnen, daß der bestimmte Artikel mit Palatallauten aus dem auf die Nähe hinweisende Demonstrativpronomen entstanden ist, — als eine seltene Ausnahme — als Ergebnis einer parallelen Entwicklung zum Artikel mit Velarlauten. Der Verfasser hält die Ableitung des Artikels mit Palatallauten aus dem Demonstrativpronomen aus mehreren Gründen nicht für beruhigend.

Die sprachgeschichtlichen Angaben behaupten den Vorgang der Entstehung des Artikels mit Velarlauten. Die Erklärung des bestimmten Artikels aus Pronomen von anaphorischer Rolle widerspricht dem, daß der Artikel mit Palatallauten aus dem Demonstrativpronomen *ez* entstanden wäre. Die Entstehung in unseren Dialekten des bestimmten Artikels *ez, e* kann nicht als eine „seltene Ausnahme“ bezeichnet werden. Hier haben wir mit einer ziemlich typischen Erscheinung von mehreren Zentren der Randdialekte zu tun.

In den Paloczendialekten ist der bestimmte Artikel *ez, e* als verblasenes Vorderglied des Possessiv-, bzw. Personalpronomens — beweisbar — wegen Lautangleichung entstanden: *emménk* < *áz miénk*, *ettétek* < *áz tiétek*, *ezövé* < *áz övé*, *ező* < *áz ő* und so weiter.

Der Artikel mit dem geschlossenen *ě* Vokal der moldauer csángó Dialekte kann für Dissimilation des *a* Vokals vor dem Vokal *á* angesehen werden. Die spezifischen phonetischen Umstände der Randdialekte, ferner die analogischen Angaben in Beziehung mit der Lautangleichung, z. B.: *csak* Adverb, Konjunktion > *csek*; *csal* Nomen-Verb > *csal* Verb: *csel* Nomen; *borstörő* > *böstörő*; *fejál* > *fejél*; *hajtő* > *hejtő* usw. unterstützen die Wahrscheinlichkeit der Entstehung des Artikels mit Palatallauten aus dem Artikel mit Verarlauten — auf phonetischer Ebene.

G. SZABÓ

**Az egyszerű és (a különböző számú tagmondból álló) összetett mondatok
gyakoriságának és a szerkesztettségnek a vizsgálata Nagykönyi
nyelvjárásában***

I. 1. A magyar nyelvjáráskutatásnak mind a mai napig egyik sajnálatos adósága az, hogy nincs részletes leírás nyelvjárásaink mondattanáról. Ahhoz persze, hogy ilyen, az egész nyelvterületre kiterjedő összefoglalás valaha is elkészülhessen, nyelvjárástípusonként is legalább néhány helyi nyelvjárás mondattanának tüzetes feldolgozására lenne szükség. Úgy vélem, hogy a többek által (pl. KÁLMÁN BÉLA: NyK. 74:468; SEBESTYÉN ÁRPÁD: MNyj. XVIII, 149—50; stb.) joggal hiányolt korszerű nyelvjárási monográfiák késésének egyik oka az, hogy „a nyelvjárások mondattani problémáinak tárgyalása módszertani vonatkozásaiban nálunk még egyáltalán nem alakult ki, sőt kísérlet is alig történt erre” (IMRE SAMU, A felsőőri nyelvjárás. NytudÉrt. 72. sz. Bp., 1971, 79).

2. Ami a nyelvjárások mondattanának vagy talán a népnyelvi mondattanának (a *népnyelv* terminusra vö. MNyj. XIII, 106) elhanyagolását illeti, azt hiszem, hogy sokrétű — objektív és szubjektív — okokkal magyarázható. Nem tartom most feladatommak ezeknek az okoknak a feltárását, néhányra azonban szeretnék röviden rámutatni. — A századforduló táján még eléggé egyensúlyban volt a leíró és a történeti szempontú kutatás a magyar nyelvtudományban, az élő nyelv (közte a nyelvjárások) jelenségeinek vizsgálata még elég jelentős szerepet kapott, az 1920-as években azonban szinte teljesen a történeti szemlélet uralkodott el nálunk, amely mind a köznyelv, mind a nyelvjárások kutatását háttérbe szorította (l. részletesebben: IMRE SAMU, A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971, 8—10). Sokáig az is gátló tényezőként hatott, hogy nem volt megfelelő köznyelvi mintánk sem a mondattani kérdések tárgyalására. Az okok között számításba vehetjük azt a több nyelvjáráskutatótól is hangoztatott megfigyelést, hogy a magyar nyelvjárások mondattani téren alig térnek el egymástól, földrajzilag e tekintetben nem elég tagoltak, s ez vizsgálatukat megnehezíti. Talán nem tévedünk, ha a nyelvjárások mondattani sajátosságainak feltáratlanságát azzal is magyarázzuk, hogy e mélyreható vizsgálat-hoz nagy mennyiségű szövegre van szükség, amelyeknek lejegyzése sokkal több időt, energiát igényel, mint a fővételek készítése. Aki valaha is próbálkozott lejegyzéssel,

* Részlet egy nagyobb munkából:

az tudja csak igazán, hogy még anyanyelvjárási gyűjtés esetén is mennyire fásaszto munkaszakas ez; s különösen a mondathatárok megállapítása jelent olykor nem kis nehézséget a lejegyzőnek.

3. A nyelvjárások kutatásának mai szakaszában nagyon fontos és egyre sürgetőbb feladat lenne minél több nyelvjárásai mondattan (és ugyanígy nyelvjárásai monográfia) elkészítése, mert ezek hiánya gátolja a dialektológia egyéb területein is az előbbre lépést. Mindezen tényezők, továbbá az anyanyelvjárásomban (Nagykőnyiban) végzett korábbi megfigyeléseim, a rendelkezésemre álló viszonylag nagy mennyiségű (mintegy 500 lapnyi) szöveg, és nem utolsósorban DEME LÁSZLÓ sok segítséget jelentő munkája (Mondatszerkezeti sajtáságok gyakorisági vizsgálata. Bp., 1971) ösztönöztek arra, hogy két szövegcsopórt alapján kísérletet tegyek az egyszerű és a különböző számú tagmondatból álló összetett mondatok gyakoriságának és a szerkesztettségeknek a bemutatására a nagykőnyi nyelvjárásban. Talán túlzás nélkül állíthatom, a mondattani vizsgálatnak ilyen eredményei nemcsak egy helyi nyelvjárást jellemeznek, hanem a népnyelvnek és általában a beszélt nyelvnek is jellemzői. Olyan szociolingvisztikai jellegű vizsgálatról van szó, amelyet nyelvjárásai anyagon végeztem, vagyis tulajdonképpen „szociodialektológia”.

II. 1. Itt és most nincs módóm arra, hogy részletesen szóljak a magnetofonnal végzett gyűjtés, a lejegyzés és a feldolgozás módszeréről, föltétlenül szükséges azonban — ha még oly vázlatosan, elnagyoltan is — szót ejteni ezekről a kérdésekről. — A gyűjtendő témákat kezdettől fogva általában néprajzi szempont figyelembevételével választottam meg, és arra törekedtem, hogy az adott témát lehetőleg néprajzilag is minél teljesebben fölgyűjtssem. Ennek megvalósítására jónak látszott az a módszer, hogy — többnyire az adatközlő kérésére is — nagyjából megbeszéltük a témát és a fölvétel menetét. Ezzel lehetővé vált, hogy az adott tárgykörről részletesen és jobbára az adatközlő gondolatmenetének megszakítása nélkül folyhatott a szó. Hosszabb ideig tartó fölvételkor, ha az adatközlő fáradni látszott, a pillanat-állj kapcsoló igénybevételével hosszabb-rövidebb szünetet is tartottunk, és esetleg nagyvonalakban megbeszéltük a folytatást. A gyűjtéshez tipikusan a helyi nyelvjárást beszélő adatközlőket igyekeztem megnyerni, és nagy gondot fordítottam arra, hogy a gyűjtési körülmények minél ideálisabbak legyenek.

2. A szövegek lejegyzésekor mindenekelőtt a lehető legteljesebb szöveghűsége törekedtem, vagyis csak azt és úgy igyekeztem leírni, ami és ahogyan a magnetofon-szalagra rögzítve van. Hogy a vizsgálatra kiválasztott két szövegcsopórtban elég kicsiny az élőbeszédet jellemző nyelvi botlások, befejezetlen szavak és mondatok száma, azt azzal magyarázom, hogy a fölvételeket megpróbáltam jól előkészíteni és ez jórészt sikerült is. A lejegyzés során nagy gondot fordítottam a mondathatárok megállapítására, hiszen ez az élőbeszéd mondatstatisztikai vizsgálata szempontjából kulcsfontosságú kérdés. Mindazokat a nehézségeket, amelyeket BALOGH LAJOS (Bokor-levelek 5. 1972, 4), valamint FODOR KATALIN és HAJDÚ MIHÁLY (MNy. LXIX, 60) fejtettek ki a beszédfolyamat mondatokra tagolásáról, magam is ismerem

és elismerem valós voltukat (a kérdésre és nemzetközi szakirodalmára I. BERRÁR JOLÁN: *ÁltNyTan* I. 53—76). Azt vallom azonban, hogy ha a konkrét esetekben mindenkor tekintetbe vesszük a mondat tartalmi-logikai viszonyait és a mondat megjelenési formáit (a beszédszünetet, a hangsúlyviszonyokat és a hanglejtésformákat) és mindezeknek együttes vallomását, akkor nem reménytelen — főleg anyanyelvjárársban nem — a mondathatárok helyes megállapítása. Egy biztos: munkám során nem a mondathatárokat igazítottam esetleges előzetes elképzeléseimhez, hanem először döntöttem a beszédfolyamat mondatokra tagolásáról, és csak azután fogtam hozzá az anyag statisztikai összegezéséhez és az ezekből adódó következtetések levonásához.

3. A feldolgozás módszerében azokat a szempontokat, elveket vettem alapul, amelyeket DEME LÁSZLÓ dolgozott ki az írott nyelvi szövegek vizsgálatára (i. m.). Az anyag statisztikai összegezése során a félbehagyott, befejezetlen mondatokat természetesen nem vettem számításba.

III. 1. A vizsgálat anyaga és kiválasztásának szempontjai

Mindenfajta statisztikai vizsgálatnak sarkalatos kérdése a felhasznált anyag kiválasztása. Ha ebben a munkafázisban, a mintavételben hibát követünk el, akkor természetesen a vizsgálat anyagából levont következtetéseink sem tükrözhetik jól a valóságot, s így az egész vizsgálat eredményessége eleve kétségessé válik. Ezért már az anyag kiválasztását nagy körültekintéssel, különös gonddal kell elvégeznünk ahhoz, hogy a nyelvjárás mondattani sajátságairól olyanfajta metasztetet, áttekintést készíthessünk, amelyben — ahogy mondani szokták — úgy tükröződik az egész, mint egy cseppben a tenger.

Ami a mintavételt illeti, meglehetősen kedvező helyzetben voltam, mert a vizsgálat megkezdésekor harminchárom adatközlőtől csaknem 500 lapnyi szöveg állt rendelkezésemre. Ez a szövegmennyiség nemek szerint kb. egyenlő arányban oszlik meg (tizenhét nő és tizenhat férfi adatközlő), életkor szerint azonban nagyobb eltérések vannak, mert a szövegeknek nagyobb részét idős emberektől (tizenöt adatközlőtől), jelentős hányadát középkorúaktól (tizenegy adatközlőtől) vettem magnetofonszalagra, és csak kisebb mennyiségben, összesen hét adatközlővel készítettem főlvételt a fiatalabb nemzedék köréből.

A gyűjtött szövegek nemzedékek szerinti ilyen mennyiségi eloszlását két tényezővel indokolom: egyrészt azzal az objektív körülménnyel, hogy az adatközlők kiválasztásában szerepet játszó (az előzőekben már jelzett) szempontoknak megfelelő fiatalok sokkal nehezebb találni, mint idősebbet; másrészt azzal is, hogy a szöveggyűjtésben kezdettől fogva az a szubjektív szándék is vezetett, hogy e főlvételekkel lehetőleg minél több, nyelvjárástani és néprajzi szempontból is fontos archaizmust tudjak megmenteni. Az itt felsorolt szövegeket már eddig is igyekeztem hangtani, alakítani és egyéb tekintetben is hasznosítani, és a jövőben is szeretném ilyen céllal felhasználni. Ezért nem tagadom, hogy voltak a gyűjtéskor anyagmentési szándékaim, mert mindig gondoltam arra is, hogy ha én most nem mentem, ami menthető, akkor

ezt később sem én, sem más már nem tudja összegyűjteni szülőfalumban. Azt valom, hogy a nyelvjárási monográfia megírásában lehet és kell is az archaizmusok megmentésére törekedni. Félő, hogy az archaizmusok gyűjtésének elhanyagolásával a nyelvtörténeti kutatások számára sok, értékes nyelvi kincs megy veszendőbe.

2. A fentiekben jelzett mennyiségű szövegekből a következőképpen választottam ki a vizsgálatra felhasznált anyagot. Először az optimálisnak látszó mennyiséget határoztam meg. Erre megfelelőnek találtam kb. 100 000 betűhelynyi korpuszt, olyan mennyiséget, amelyet pl. DEME LÁSZLÓ (Mszerk. 120) és SEBESTYÉN ÁRPÁD (vö. MNyj. XVIII, 22) is alapul vett vizsgálatában. Ilyen nagyságú korpusz jónak látszott olyan szempontból is, hogy ezáltal az esetleges összehasonlítás lehetősége is fölszillant. Anyagom alapján pedig szinte kínálkozott az a megoldás, hogy témakör szerint két (I., illetőleg II. jelzetű), egyenként kb. 54 gépelt lapnyi (kb. 2,5 szerzői ívnyi) szövegmennyiséget válasszak a vizsgálat egy-egy korpuszául. Az I. szövegcsoporthoz (korpusz) munkafolyamat, gazdálkodás címszóval, a II. szövegcsoporthoz (korpusz) élményelmondás címmel foglaltam egybe. Ilyen felosztással annak reménye is megcsillant, hogy esetleg bizonyos témaköri, műfaji különbségek is megragadhatók lesznek, hiszen az első témakörbe érzelemtől mentesebb, objektívabb, közlőbb jellegű, a másodikba pedig érzelmi töltésű, jobban átélt, szubjektívebb jellegű szövegegységek kerültek be. Igaz ugyan, hogy az I. szövegcsoporthoz van egy-két olyan szövegegység is (pl. a *C* és *K* jelzésű), amelyeknek egy-egy kis részlete szubjektívebb, élményszerűbb. Ez azonban nagyon kis terjedelmű rész a kb. 54 lapnyi korpuszon belül, ezért nem akartam — esetleg más, fontosabb szempont érvényesítésének rovására — mindenáron műfajilag, tematikailag élesebben elhatárolható szövegegységet választani helyettük. Mindkét szövegcsoporthoz 12 adatközlőtől választottam ki egy-egy (nagybetűvel jelzett) szövegegységet, mégpedig nemek és nemzedékek szerint is egyenlő arányban, vagyis 6 nő, 6 férfi, életkor szerint pedig 4 idős (60 éven felüli), 4 középkorú (35—50 év közötti; egy kivétellel, mert ide soroltam az *U* egység 56 éves adatközlőjét) és 4 fiatal (35 éven aluli) adatközlőt választottam. Ez azt jelenti, hogy minden életkor szerinti kategóriában nemenként két-két adatközlő szerepel. Az egy-egy adatközlőtől választott szövegegység terjedelme a legtöbb esetben 4—5 gépelt lap, ettől azonban lefelé is, fölfelé is van eltérés, mégpedig a legkisebb terjedelmű szöveg kb. másfél lapnyi, a leghosszabb pedig kb. 7,5 lap terjedelmű. Ezt az eltérést azért találtam megengedhetőnek, mert az egyes szövegegységek adatait egyébként is százalékosan értékeltem. Megtehettem volna, hogy a különböző szövegegységek megközelítően azonos terjedelműek legyenek, akkor azonban az anyag kiválasztásának sokkal lényegesebb szempontjai esetenként csorbát szenvedtek volna. Ezért a reprezentatív szövegek kiválasztásában nem ilyen, bizonyos fókig mechanikus szempont szerint jártam el. Arra azonban gondot fordítottam — s úgy vélem, ez a lényegesebb —, hogy mindkét szövegcsoporthoz belül nemek és nemzedékek szerint is (nagyjából) egyenlő mennyiségű szövegek legyenek. A reprezentatív szövegek aránya mind az I., mind a II. szövegcsoporthoz a következőképpen alakult: kb. 27

lapnyi mennyiség szerepel a nőktől és a férfiktól is, életkor szerint pedig kb. 18 lap terjedelmű szöveget választottam az idősektől, középkorúaktól és a fiataloktól egyaránt. Az anyag megoszlása adatközlőnként a két korpuszban a következő:

I. Szövegcsoport: Munkafolyamat, gazdálkodás

- A:* özv. Gergely Pálné (62 éves): A mosásról
B: Szabó Józsefné (61 éves): A borecetkészítésről
C: Drávecz Ferencné (46 éves): Az aratásról és a rozscséplésről
D: Steiner Jánosné (41 éves): A kendertermesztésről
E: Fellingner Istvánné (33 éves): A paprika és a káposzta termesztése
F: Szabó Istvánné (28 éves): A konyhakerti növények termesztése
G: Bognár József (69 éves): Az állattartásról
H: Szabó József (63 éves): A szőlőművelésről
I: Breitenstein István (48 éves): A napraforgó termesztése
J: Fellingner István (39 éves): A burgonya termesztése
K: Poszpisz László (34 éves): A szántásról
L: Szabó István (34 éves): A kukoricatermesztésről

II: Szövegcsoport: Élményelmondás

- M:* özv. Steiner Imréné (79 éves): Kislánykori emlékeim
N: Szabó Józsefné (60 éves): Gyermekkori és fiatalkori emlékeim
O: Drávecz Ferencné (46 éves): Iskoláskori emlékeim
P: Tóth Gyuláné (38 éves): A gyermekjátékokról és a viseletről
R: Fellingner Istvánné (33 éves): Lakodalmi emlémeim
P: Bakarecz Jánosné (33 éves): Fialasszony koromban történt
S: Gergály Mihály (72 éves): Katonaélményeimből
T: Szabó József (63 éves): A tutyizásról
U: Szalai Károly (56 éves): A takarodásról és a masinálásról
Ü: Breitenstein István (48 éves): Legénykori emlékeim
V: Szabó István (34 éves): Amikor én gazdálkodni kezdtem
Z: Drávecz Károly (26 éves): Hogyan lettem kőműves?

Amint a fenti felsorolásban látható, a II. korpusz tizenkét szöveg egységében hat olyan is található (az *N, O, P, T, Ü* és *V* jelzésű), amelynek adatközlőjétől az I. korpuszba is bekerült egy-egy (a *B, C, E, H, I* és *L* jelzésű) szöveg egység. A II. korpusz szöveg egységeit úgy választottam meg, hogy minden egyes életkor és nem szerinti kategóriában egy-egy új, az I. korpuszban nem szereplő adatközlő legyen, és egy-egy olyan adatközlő is, akitől az I. korpuszban van egy szöveg egység. Ezzel az volt a célom, hogy a vizsgálat során majd szembesíteni tudjam ugyanazon adatközlők — témakör szerint különböző — szöveg egységeinek jellemző adatait, sajátosságait. Így a két korpuszban egyenként ugyan tizenkét-tizenkét adatközlő szerepel, összességében viszont tizennyolc adatközlőtől van kb. 108 lapnyi szöveg. A mondatstatisztikai vizsgálatban ezt a kb. 108 lapnyi anyagot vettem alapul, a kontrollvizsgálatokhoz azonban még további (kb. 8 gépelt lapnyi) szöveget használtam fel. — Az I. szövegcsoport anyagának összeállításában természetesen olyan megoldásra is lehet gondolni, hogy a különböző nemű és korú adatközlőktől ugyanazon témából (pl. csak az aratásról, csak a kendermunkákról, csak a szántásról stb.) választunk ki egy-egy szöveg egységet. Erről az eljárásról nemcsak azért kellett lemondanom, mert a magnetofon-fölvételeket kezdettől fogva — ahogy említettem is — más, fontosabbnak vélt, s nem ilyen szempont szerint készítettem, hanem azért is, mert a falun vég-

bement óriási gazdasági és társadalmi átalakulás következtében napjainkban objektíve nehezebb bármilyen, a gazdálkodás körébe tartozó témát találni, amelyet a nők és férfiak, a fiatalok és az idősebbek egyaránt jól ismernének.

IV. A mondathosszúság vizsgálata és a szerkesztettségi mutató keresése

1. A mondathosszúság vizsgálatában és a szerkesztettségi mutató keresésében DEME LÁSZLÓ módszertani elveit vettem figyelembe (Mszerk. 136—8). Eljárásom a következő: először az I. korpusz, azután a II. korpusz mondathosszúsági csoportjainak és szerkesztettségi mutatóinak abszolút számokban és százalékosan is kifejezett értékeit adom meg szövegegységként, majd nemek és nemzedékek szerint, továbbá a korpusz összefoglalt adatait, és végül a korpuszok (témakörök) értékeinek összevetését végzem el.

Az I. szövegcsoport vizsgálata

2.1. Az I. szövegcsoportban vizsgált szövegegységekben az egyes mondathosszúsági csoportok gyakoriságára abszolút számokban és ezeknek az abszolút számoknak százalékra való átszámításában a következő értékeket kaptam:¹

A				B			
csoport	szám	arány %	mondat-egység	csoport	szám	arány %	mondat-egység
1/1	40	35,39	40	1/1	10	29,41	10
2/2	46	40,70	92	2/2	16	47,05	32
3/3	20	17,70	60	3/3	8	23,52	24
4/4	5	4,42	20		34		66
5/5	1	0,88	5	szerk. mutató=1,94			
6/6	1	0,88	6				
	113		223				
szerk. mutató=1,97							
C				D			
1/1	65	42,48	65	1/1	57	31,66	57
2/2	54	35,29	108	2/2	75	41,66	150
3/3	16	10,45	48	3/3	31	17,22	93
4/4	13	8,49	52	4/4	11	6,11	44
5/5	1	0,65	5	5/5	4	2,22	20
6/6	2	1,30	12	6/6	2	1,11	12
7/7	1	0,65	7		180		376
8/8	1	0,65	8	szerk. mutató=2,08			
	153		305				
szerk. mutató=1,99							

¹ Szimbólumok, rövidítések: 1/1=egyszerű mondat, mint egyetlen mondategységből álló mondat; — 2/2=kéttagú összetett mondat a maga egészében... 8/8=nyolctagú összetett mondat a maga egészében; — szerk. mutató=szerkesztettségi mutató, a mondat-egységek és a mondat-egészek hányadosa. Példa: Az A szövegegységben a szerkesztettségi mutató=223 mondat-egység (me): 113 mondat-egység (m)=1,97 me/m, azaz 1,97 mondat-egység esik egy mondat-egészre. — A rövidítéseket DEME LÁSZLÓ idézett munkájából (Mszerk. 134—8) vettem át.

E				F			
1/1	14	20,29	14	1/1	28	25,92	28
2/2	14	20,29	28	2/2	34	31,48	68
3/3	22	31,88	66	3/3	24	22,22	72
4/4	11	15,94	44	4/4	15	13,88	60
5/5	6	8,69	30	5/5	5	4,62	25
6/6	2	2,90	12	6/6	2	1,85	12
	<u>69</u>		<u>194</u>		<u>108</u>		<u>265</u>
	szerk. mutató=2,81				szerk. mutató=2,45		

G				H			
csoport	szám	arány %	mondat-egység	csoport	szám	arány %	mondat-egység
1/1	55	41,04	55	1/1	82	38,49	82
2/2	39	29,10	78	2/2	72	33,80	144
3/3	31	23,13	93	3/3	36	16,90	108
4/4	6	4,47	24	4/4	17	7,98	68
5/5	2	1,49	10	5/5	3	1,40	15
6/6	1	0,74	6	6/6	1	0,46	6
	<u>134</u>		<u>266</u>		<u>213</u>		<u>437</u>
	szerk. mutató=1,98				szerk. mutató=2,05		

I				J			
1/1	11	28,20	11	1/1	20	26,66	20
2/2	16	41,02	32	2/2	23	30,66	46
3/3	5	12,82	15	3/3	15	20,00	45
4/4	5	12,82	20	4/4	12	16,00	48
5/5	2	5,12	10	5/5	4	5,33	20
	<u>39</u>		<u>88</u>	6/6	—	—	—
	szerk. mutató=2,25			7/7	1	1,33	7
					<u>75</u>		<u>186</u>
					szerk. mutató=2,48		

K				L			
1/1	22	26,50	22	1/1	22	28,94	22
2/2	33	39,75	66	2/2	23	30,26	46
3/3	18	21,68	54	3/3	19	25,00	57
4/4	7	8,43	28	4/4	8	10,52	32
5/5	2	2,43	10	5/5	1	1,31	5
6/6	1	1,20	6	6/6	2	2,63	12
	<u>83</u>		<u>186</u>	7/7	1	1,31	7
	szerk. mutató=2,24				<u>76</u>		<u>181</u>
					szerk. mutató=2,38		

A fenti részesedési arányok és szerkesztettségi mutatók egy-egy adatközlőnek egy meghatározott beszédrészletét jellemzik. Az egyes szövegegységek szerkeszttségének jelzőszámaiból, a szerkesztettségi mutatókból kiviláglik, hogy ezek 1,94 me/m és 2,81 me/m értékek között mozognak. E számlálással kapott jelzőszámok és számításokkal nyert részesedési arányok így önmagukban első pillantásra elég keveset árulnak el a szövegcsopotról, a nemek és a nemzedékek közötti esetleges különbségekről, és még kevesebbet mondanak a nyelvjárásról. Ezért — ahogy jeleztem is — célszerű a továbbiakban összesítéseket végezni.

A nemek és a nemzedékek szerinti különbségek vizsgálata régóta sokat tárgyalt kérdés nemcsak a hazai, hanem a külföldi nyelvjáráskutatásban is (e kérdésre l. részletesebben: ÓHA. 78—80; az egy helyi nyelvjárás belüli nemzedékek szerinti hangtani, alaktani, mondattani és szókincsbeli eltérésekre l. pl. KOVÁCS ISTVÁN: A nemzedéki változások Somoskőújfalu nyelvjárásában. MNyj. II, 146—53). Az eddigi ilyen jellegű nyelvjárásunkbeli megfigyeléseim alapján is hasznosnak látszott nemek és nemzedékek szerinti összesítés készítése az egyes mondathosszúsági csoportokról és a szerkesztettségi mutatókról.

2.2. A nemek szerinti vizsgálat

Az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányai és a szerkesztettség mutatók nemek szerint a következők:

A nők szövegegységeinek (A, B, C, D, E és F) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	214	32,57	214
2/2	239	36,37	478
3/3	121	18,41	363
4/4	55	8,37	220
5/5	17	2,58	85
6/6	9	1,36	54
7/7	1	0,15	7
8/8	1	0,15	8
	<u>657</u>		<u>1429</u>

szerk. mutató=2,17

A férfiak szövegegységeinek (G, H, I, J, K és L) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	212	34,19	212
2/2	206	33,22	412
3/3	124	20,00	372
4/4	55	8,87	220
5/5	14	2,25	70
6/6	5	0,80	30
7/7	4	0,64	28
	<u>620</u>		<u>1344</u>

szerk. mutató=2,16

Ha a fenti, nemek szerinti részesedési arányokat értékeljük, a következő sajátosságokat állapíthatjuk meg a DEME LÁSZLÓ felvetette szempontnak megfelelően:

1. A mondathosszúsági csoportok részesedése a nőktől vizsgált szövegegységekben enyhén tört linearitást, a férfiktól vizsgáltakban pedig abszolút linearitást mutat.

2. Megállapítható, hogy az 1/1+2/2 csoportok részesedése alig tér el egymástól, hiszen a nőknél 68,94%, a férfiaknál 67,41%. A nemek szerinti összesítésben tehát $1/1+2/2 > 67\%$, de $< 69\%$.

3. Érvényes továbbá, hogy az $1/1+2/2+3/3$ csoportok részesedési aránya még közelebb van egymáshoz, hiszen a nőknél 87,35%, a férfiaknál pedig 87,41%, vagyis bizonyos kiegyenlítődés figyelhető meg. A nemek szerinti összesítésben megállapítható, hogy $1/1+2/2+3/3 > 87\%$, de $< 88\%$.

4. A $4/4$ feletti csoportok együttes részesedése a nőknél 4,24%, a férfiaknál 3,69%, tehát itt is csekély különbség van.

5. A nőktől vett szövegegységek szerkesztettségi mutatója 2,17 me/m, a férfiaké pedig 2,16 me/m, vagyis elenyészően csekély az eltérés.

Tanulságok

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy — a linearitás jellegének kivételével — az egyes csoportok részesedési arányai és a szerkesztettségi mutatók között minimális különbségek vannak a nemek szerinti összevetésben. Azt állapíthatjuk meg, hogy a szerkesztettség foka az I. korpuszban nemek szerint csekély eltérést mutat.

2.3. A nemzedékek szerinti vizsgálat

A nyelvjárások, miként a nyelvnek minden rétege és részlete, szakadatlan változásban vannak. E változást és annak irányát — a legkülönbözőbb csatornák révén — napjainkban elsősorban a köznyelv határozza meg. A nyelvjárások változásával és a változás okaival, következményeivel többen is foglalkoztak. Az utóbbi időben megjelent tanulmányok közül átfogó jellegénél fogva IMRE SAMUÉ emelhető ki (ÁltNyTan. VIII, 85—104), egy helyi nyelvjárás vonatkozásában pedig KISS JENŐ cikkét (Nyr. 97:217—28) említhetem meg. A hagyományos nyelvjárási jelenségek visszaszorulása és a köznyelvi formák előtérbe kerülése egy-egy helyi nyelvjárásban is a hosszabb-rövidebb életű alakváltozatok viszonylagos gazdagságát idézheti elő. Amikor a nagykovácsi nyelvjárásnak — főleg köznyelvi hatásra bekövetkező — változását vizsgáltam hangtani, kisebb részben alaktani és szókinccstani téren és egy-két megfigyelés erejéig a mondattanban is, akkor magam is azt tapasztaltam, hogy e változás meglehetősen széles skálán megy végbe, és olykor meglepő, nyelvjárásunkban szokatlan — többnyire kérészerű — alakváltozásokat is teremt. A nyelvjárások változásának irányára és mértékére természetesen nem a nemek, hanem a nemzedékek szerinti vizsgálat deríthet fényt. A hangtani, alaktani és még a szókinccsbeli eltérések is inkább nemzedékek és nem nemek szerint ragadhatók meg. Minden bizonnyal hasonló a helyzet mondattani téren is. Mindezek alapján szükségesnek és hasznosnak látszik, ha az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányainak és a szerkesztettségnek a vizsgálatát a nemek szerint összegzés után a nemzedékek szempontjából is megkísérlem, abban a reményben, hogy a kapott értékek alapján talán a változás iránya is megrajzolható lesz. Az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányai a nemzedékek szerinti összesítésben a következők:
Az idősök szövegegységeinek (*A*, *B*, *G* és *H*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	187	37,85	187
2/2	173	35,02	346
3/3	95	19,23	285
4/4	28	5,66	112
5/5	6	1,21	30
6/6	3	0,60	18
7/7	2	0,40	14
	<u>494</u>		<u>992</u>

szerk. mutató=2,00

A középkorúak szövegegységeinek (*C*, *D*, *I* és *J*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	153	34,22	153
2/2	168	37,58	336
3/3	37	14,98	201
4/4	41	9,17	164
5/5	11	2,46	55
6/6	4	0,89	24
7/7	2	0,44	14
8/8	1	0,22	8
	<u>447</u>		<u>955</u>

szerk. mutató=2,13

A fiatalok szövegegységeinek (*E*, *F*, *K* és *L*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	86	25,59	86
2/2	104	30,95	208
3/3	83	24,70	249
4/4	41	12,20	164
5/5	14	4,16	70
6/6	7	2,08	42
7/7	1	0,29	7
	<u>336</u>		<u>826</u>

szerk. mutató=2,45

A nemzedékek szerinti sajátosságokat az I. korpuszban így összegezhetjük:

1. A linearitás jellege szerint az időseknél abszolút, a középkorúaknál enyhén, a fiataloknál erősebben tört linearitás mutatkozik.

2. Az 1/1+2/2 csoport részesedési aránya az időseknél 72,87%, a középkorúaknál 71,80%, a fiataloknál viszont csak 56,54%, vagyis amíg az idősek s a középkorúak között minimális az eltérés, a fiataloknál az idősebb nemzedékhez viszonyítva az 1/1+2/2 csoport részesedése szembetűnően kisebb.

3. Az 1/1+2/2+3/3 csoportok együttes részesedését illetően a nemzedékek közötti eltérések arányosabbak, mint az 1/1+2/2 csoportéban, és a kiegyenlítődés irányába mutat, hiszen az időseknél 92,10%, a középkorúaknál 86,78%, a fiataloknál pedig 81,24%.

4. A 4/4 csoport részesezése is arányosan különbözik nemzedékek szerint, ugyanis az időseknél 2,21%, a középkorúaknál 4,61%, a fiatalok esetében pedig 6,53%.

5. A szerkesztettségi mutatók is határozott eltérést jeleznek. A szerkesztettségi mutató az időseknél pontosan 2,00 me/m, a középkorúaknál 2,13 me/m, a fiataloknál viszont 2,45 me/m.

Tanulságok

A fenti adatok alapján jól látható, hogy a mondathosszúsági csoportok részesezése és a szerkesztettség tekintetében — a nemek szerint vizsgált eredményétől eltérően — lényeges különbségek vannak az egyes nemzedékek között. Az idősebbekkel szemben a középkorúak és még inkább a fiatalok beszédére nagyobb fokú szerkesztettség jellemző.

A II. szövegcsoport vizsgálata

3.1. Ebbe a korpuszba, ahogy azt már említettem is, az I. szövegcsoporttal szemben nem az érzelmektől mentes, hanem az emocionális töltésű, bizonyos fokú átéltséget mutató szövegegységeket választottam. Az itt vizsgált szövegegységekre a következő értékeket kaptam:

M				N			
csoport	szám	arány %	mondat-egység	csoport	szám	arány %	mondat-egység
1/1	43	44,79	43	1/1	57	33,33	57
2/2	33	34,37	66	2/2	57	33,33	114
3/3	15	15,62	45	3/3	34	19,88	102
4/4	4	4,16	16	4/4	15	8,77	60
5/5	1	1,04	5	5/5	4	2,33	20
	<u>96</u>		<u>175</u>	6/6	2	1,16	12
	szerk. mutató=1,82			7/7	1	0,58	7
				8/8	1	0,58	8
					<u>171</u>		<u>380</u>
					szerk. mutató=2,22		
O				Ö			
1/1	80	48,48	80	1/1	24	28,23	24
2/2	50	30,30	100	2/2	32	37,64	64
3/3	21	12,72	63	3/3	17	20,00	51
4/4	10	6,06	40	4/4	10	11,76	40
5/5	2	1,21	10	5/5	1	1,17	5
6/6	1	0,60	6	6/6	1	1,17	6
7/7	1	0,60	7		<u>85</u>		<u>190</u>
	<u>165</u>		<u>306</u>		szerk. mutató=2,23		
	szerk. mutató=1,85						

P				R			
1/1	8	26,66	8	1/1	36	26,47	36
2/2	10	33,33	20	2/2	63	46,32	126
3/3	5	16,66	15	3/3	24	17,64	72
4/4	6	20,00	24	4/4	10	7,35	40
5/5	1	3,33	5	5/5	2	1,47	10
	<u>30</u>		<u>72</u>	6/6	1	0,73	6
szerk. mutató=2,40				136 szerk. mutató=2,13			

S				T			
csoport	szám	arány %	mondat-egység	csoport	szám	arány %	mondat-egység
1/1	45	34,61	45	1/1	51	39,84	51
2/2	56	43,07	112	2/2	41	32,03	82
3/3	20	15,38	60	3/3	24	18,75	72
4/4	5	3,84	20	4/4	10	7,81	40
5/5	3	2,30	15	5/5	1	0,78	5
6/6	1	0,76	6	6/6	1	0,78	6
	<u>130</u>		<u>258</u>		<u>128</u>		<u>256</u>
szerk. mutató=1,98				szerk. mutató=2,00			

U				Û			
1/1	52	34,33	52	1/1	24	28,57	24
2/2	36	30,00	72	2/2	30	35,71	60
3/3	23	19,16	69	3/3	19	22,61	57
4/4	7	5,83	28	4/4	6	7,14	24
5/5	2	1,66	10	5/5	4	4,76	20
	<u>120</u>		<u>321</u>	6/6	1	1,19	6
szerk. mutató=1,92				84 szerk. mutató=2,27			

V				Z			
1/1	16	33,33	16	1/1	43	26,54	43
2/2	18	37,50	36	2/2	54	33,33	108
3/3	2	4,16	6	3/3	40	24,69	120
4/4	4	8,33	16	4/4	17	10,49	68
5/5	4	8,33	20	5/5	5	3,08	25
6/6	2	4,16	12	6/6	3	1,85	18
7/7	1	2,08	7		<u>162</u>		<u>382</u>
8/8	1	2,08	8	szerk. mutató=2,35			
	<u>48</u>		<u>121</u>				
szerk. mutató=2,52							

A szerkesztettségi mutatók a II. korpuszban — a legkisebb és legnagyobb értékeket figyelembe véve — 1,82 me/m és 2,52 me/m között mozognak, tehát valamelyest szűkebb határértékek között, mint az I. korpuszban. A kontrollvizsgálatok is arról — az egyébként is várható eredményről — győzték meg, hogy egy-egy szöveg-egység számokkal kifejezhető mutatói mindenkor az egyénhez és a beszédhelyezethez kötöttek, tehát ahány egyén és beszédhelyzet, annyi egymástól többé-kevésbé különböző értékeket kapunk. Ezért az általánosabb érvényű következtetések levonásához természetesen itt is szükség van a nemek és nemzedékek szerinti összesítés elvégzésére.

3.2. A nemek szerinti vizsgálat

A nemek szerinti összesítésben az alábbi értékeket kapjuk:

A nők szövegegységeinek (*M*, *N*, *O*, *Ö*, *P* és *R*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	248	36,31	248
2/2	245	35,87	490
3/3	116	16,98	348
4/4	55	8,05	220
5/5	11	1,61	55
6/6	5	0,73	30
7/7	2	0,29	14
8/8	1	0,14	8
	683		1413
	szerk. mutató=2,06		

A férfiak szövegegységeinek (*S*, *T*, *U*, *Ú*, *V* és *Z*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	231	34,37	231
2/2	235	34,97	470
3/3	128	19,04	384
4/4	49	7,29	196
5/5	19	2,82	95
6/6	8	1,19	48
7/7	1	0,14	7
8/8	1	0,14	8
	672		1439
	szerk. mutató=2,14		

A nemek szerinti sajátságokat a II. korpuszban így foglalhatjuk össze:

1. A mondat-hosszúsági csoportok részesedésére a nőknél abszolút, a férfiaknál alig tört linearitás jellemző.

2. Az 1/1+2/2 csoport részesedési aránya a nőknél 72,18%, a férfiaknál pedig 69,34%. Érvényes tehát: $1/1+2/2 > 69\%$, de $< 73\%$.

3. Az 1/1+2/2+3/3 csoportok részesedése közeledik egymáshoz, kiegyenlítődst mutat az 1/1+2/2 csoport részesedéséhez viszonyítva, hiszen a nőknél 89,16%, a férfiaknál 88,38%, tehát az eltérés 1% alá szorul. Érvényes tehát: $1/1+2/2+3/3 > 88\%$, de $< 90\%$.

4. A 4/4 feletti csoportok részesedése a nőknél 4,24%, a férfiaknál pedig 3,69%, vagyis itt is minimális eltérés van.

5. Nem mutatnak lényeges különbséget a nemenkénti szerkesztettségi mutatók sem, ugyanis a nőknél ennek értéke 2,06 me/m, a férfiaknál 2,14 me/m. Mindkét nemre jellemző, hogy a szerkesztettségi mutató értéke kisebb, mint az I. korpuszban.

Az egyes mondathosszúsági csoportok részesedési arányai meglehetősen közel vannak egymáshoz, lényeges különbség a nemek szerinti összesítésben a II. szöveg-csoportban sincs. A linearitás jellege az I. korpuszhoz viszonyítva éppen fordított: a II. korpuszban ugyanis a nőknél van abszolút linearitás, a férfiaknál pedig az alig tört. A férfiakról választott szövegegységek szerkesztettsége itt ugyan valamelyest magasabb, mint a nőknél, de a szerkesztettségben mutatkozó eltérés nem számottevő a II. szöveg-csoportban sem.

3.3 A nemzedékek szerinti vizsgálat

A nemzedékek szerinti összesítésben az alábbi részesedési arányok és szerkesztettségi mutatók jellemzik a II. korpuszt:

Az idősek szövegegységeinek (*M*, *N*, *S* és *T*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	196	37,33	196
2/2	187	35,63	374
3/3	93	17,71	279
4/4	34	6,47	136
5/5	9	1,71	45
6/6	4	0,76	24
7/7	1	0,19	7
8/8	1	0,19	8
	<u>525</u>		<u>1069</u>
	szerk. mutató=2,03		

A középkorúak szövegegységeinek (*O*, *Ö*, *V* és *Ű*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	180	39,64	180
2/2	148	32,59	296
3/3	80	17,62	240
4/4	33	7,26	132
5/5	9	1,98	45
6/6	3	0,66	18
7/7	1	0,22	7
	<u>454</u>		<u>918</u>
	szerk. mutató=2,02		

A fiatalok szövegegységeinek (*P*, *R*, *V* és *Z*) jellemzői együttesen:

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	103	27,39	103
2/2	145	38,56	290
3/3	71	18,88	213
4/4	37	9,84	148
5/5	12	3,19	60
6/6	6	1,59	36
7/7	1	0,26	7
8/8	1	0,26	8
	376		865

szerk. mutató = 2,30

Nemzedékek szerint a következő sajátságokat állapíthatjuk meg a II. szövegcsoporthoz:

1. A linearitás jellege szerint az időseknél és a középkorúaknál is abszolút, a fiataloknál viszont erősen tört linearitást figyelhetünk meg.

2. Az 1/1+2/2 csoport részesedése az időseknél 72,96%, a középkorúaknál 72,23%, a fiataloknál 65,95%, tehát az időseknél és a középkorúaknál minimális az eltérés, a fiataloknál viszont kb. 7%-kal kisebb ezeknek a csoportoknak a részesedési aránya.

3. Az 1/1+2/2+3/3 csoportok részesedése az időseknél 90,67%, a középkorúaknál 89,85%, a fiataloknál pedig 84,84%, vagyis az 1/1+2/2 csoportok részesedési arányaihoz viszonyítva kiegyenlítődést tapasztalunk. Érvényes tehát: $1/1+2/2+3/3 > 84\%$, de $< 91\%$.

4. A 4/4 feletti csoportok részesedési aránya az időseknél 2,85%, a középkorúaknál mindössze 0,01-dal nagyobb, a fiataloknál pedig 5,30%.

5. A szerkesztettségi mutató az időseknél 2,03 me/m, a középkorúaknál 2,02 me/m, a fiataloknál viszont 2,30 me/m. Érdekes, hogy a középkorúaknál a szerkesztettségi mutató (igaz, csak 0,01-dal) kisebb, mint az időseknél. A fiataloknál viszonylag lényegesebb különbség van a nagyobb fokú szerkesztettség irányában.

Tanulságok

Ha a fenti értékeket összevetjük a nemek szerinti vizsgálat eredményével, akkor azt látjuk, hogy az egyes mondat-hosszúsági csoportok részesedése és a szerkesztettség szempontjából a II. korpuszban is inkább az egyes nemzedékek között vannak különbségek. A mondat-hosszúsági csoportok részesedése nemzedékek szerint nem olyan arányosan különbözik egymástól, mint az I. korpuszban. A szerkesztettség foka az időseknél és a középkorúaknál majdnem megegyezik egymással, a fiataloktól választott szövegegységekre viszont nagyobb fokú szerkesztettség jellemző.

4.1. A korpuszok összehasonlító vizsgálata

Az I. korpuszban az alábbi összesítést végeztem el:

	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8
A:	40	46	20	5	1	1	—	—
B:	10	16	8	—	—	—	—	—
C:	65	54	16	13	1	2	1	1
D:	57	75	31	11	4	2	—	—
E:	14	14	22	11	6	2	—	—
F:	28	34	24	15	5	2	—	—
G:	55	39	31	6	2	1	—	—
H:	82	72	36	17	3	1	2	—
I:	11	16	5	5	5	2	—	—
J:	20	23	15	12	4	—	1	—
K:	22	33	18	7	2	1	—	—
L:	22	23	19	8	1	2	1	—
	<u>426</u>	<u>445</u>	<u>245</u>	<u>110</u>	<u>31</u>	<u>14</u>	<u>5</u>	<u>1</u>

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	426	33,35	426
2/2	445	34,84	890
3/3	245	19,18	735
4/4	110	8,61	440
5/5	31	2,42	155
6/6	14	1,09	84
7/7	5	0,39	35
8/8	1	0,07	8

1277
szerk. mutató=2,17

A II. korpuszban összegzésül a következő értékeket kaptam:

	1/1	2/2	3/3	4/4	5/5	6/6	7/7	8/8
M:	43	33	15	4	1	—	—	—
N:	57	57	34	15	4	2	1	1
O:	80	50	21	10	2	1	1	—
Ó:	24	32	17	10	1	1	—	—
P:	8	10	5	6	1	—	—	—
R:	36	63	24	10	2	1	—	—
S:	45	56	20	5	3	1	—	—
T:	51	41	24	10	1	1	—	—
U:	52	36	23	7	2	—	—	—
Ü:	24	30	19	6	4	1	—	—
V:	16	18	2	4	4	2	1	1
Z:	43	54	40	17	5	3	—	—
	<u>479</u>	<u>480</u>	<u>244</u>	<u>104</u>	<u>30</u>	<u>13</u>	<u>3</u>	<u>2</u>

csoport	mondat- egész	arány %	mondat- egység
1/1	479	35,35	479
2/2	480	35,42	960
3/3	244	18,00	732
4/4	104	7,67	416
5/5	30	2,21	150
6/6	13	0,95	78
7/7	3	0,22	21
8/8	2	0,14	16
	<hr/> 1355		<hr/> 2852

szerk. mutató=2,10

A fenti adatok alapján a két szövegcsoportot a következő sajátságok jellemzik:

1. Az I. korpuszban az egyes mondat-hosszúsági csoportok részesedése enyhén tört linearitást mutat: a 2/2 csoport értékei az 1/1 csoporthoz viszonyítva valamelyest nagyobbak; a 3/3 csoporttól a csökkenés üteme fokozatosan gyorsul. Lényegében mindez a II. korpuszra is vonatkoztatható, csak itt a 2/2 csoport részesedési aránya még közelebb van az 1/1 csoportéhoz, hiszen mindössze 0,07%-kal nagyobb, vagyis gyakorlatilag szinte azonos a két csoport részesedése. Érdekes képet kapunk a két korpuszról, ha ezeket az értékeket összehasonlítjuk DEME LÁSZLÓ említett vizsgálataival. A linearitás szempontjából mindkét korpuszunk eltér a közlő prózától, amelyre abszolút linearitás jellemző (vö. Mszerk. 141), és inkább a fejtegető próza bizonyos szövegegységeihez (i. m. 146) vannak közelebb tört linearitásuk révén.

2. Megállapítható, hogy $1/1+2/2 > 68\%$, de $< 71\%$. A két korpusz 1/1 és 2/2 csoportjainak együttes részesedése alig-alig tér el egymástól, hiszen az I. korpuszban 68,19%, a II. korpuszban pedig 70,77%. Ebben a tekintetben korpuszainkra sem a közlő próza értékei ($1/1+2/2 > 75\%$), sem a fejtegető próza értékei ($1/1+2/2 > 50\%$, de $< 65\%$) nem jellemzők, mindkét korpuszban közbülső helyen állanak az $1/1+2/2$ csoport részesedési arányai a közlő és fejtegető próza értékeihez viszonyítva.

3. Mindkét szövegcsoportra jellemző, hogy $1/1+2/2+3/3 > 85\%$, de $< 90\%$. Ezek az értékek itt is közbülső helyen vannak a közlő prózához (értékei: $1/1+2/2+3/3 > 90\%$) és a fejtegető prózához (értékei: $1/1+2/2+3/3 > 72\%$, de $< 84\%$) viszonyítva.

4. Érvényes továbbá az, hogy a 4/4 feletti csoportok részesedése $< 4\%$. A részesedési arányok mindkét korpuszban (I.: 3,97%, a II.: 3,52%) jóval közelebb állnak a közlő próza értékeihez, mint a fejtegetőéhez.

5. A szerkesztettségi mutató mindkét szövegcsoportban $> 2,0$ me/m, de $< 2,2$ me/m. A két korpusz közötti eltérés igen kicsi, hiszen az I. csoportban 2,17, a II. csoportban pedig 2,10 me/m. A legkisebb és a legnagyobb szerkesztettséget mutató szövegegységek a két korpuszon belül nagyjából azonos szélességi skálán mozognak, ugyanis az I. csoport határértékei 1,94 és 2,81 me/m, a II. csoportban pedig 1,82 és

2,52 me/m. Jellemző vonása mindkét korpusznak, hogy szerkesztettségi mutatója a közlő prózáénál nagyobb, a fejtegetőénél viszont kisebb.

A két korpusz fenti, együttes vizsgálata, a korpuszokban kapott értékek összehasonlítása azt mutatja, hogy a témakörben különböző két szövegcsoport jellemző vonásai nagyon közel állnak egymáshoz. A korpuszok sajátosságainak feltárása érdekében hasznosnak látszik a nemek és a nemzedékek szerinti vizsgálatot a két korpuszban együttesen is elvégezni.

4.2. A nemek szerinti összesítő vizsgálat

1. Az I. korpuszban az egyes mondat hosszúsági csoportok részesedése a nőktől vizsgált szöveg egységekben enyhén tört linearitást, a férfiktól vizsgáltakban abszolút linearitást mutat, a II. korpuszban viszont éppen fordított a helyzet.

2. Érvényes tehát: $1/1+2/2 > 67\%$, de $< 73\%$. Érdekes, hogy a nők beszédében mindkét korpuszban nagyobb az $1/1$ és a $2/2$ csoportok részesedési aránya, mint a férfiakéban (az I. korpuszban a nőknél $68,94\%$, a férfiaknál $67,41\%$, a II. korpuszban a nőknél $72,18\%$, a férfiaknál $69,34\%$). E kis mértékű különbség alapján elharmarkodott lépés lenne, ha a nők és a férfiak gondolkodásmódjára, gondolkodásformáira valamiféle következtetést vonnánk le. Erről győz meg bennünket az is, ha figyelembe vesszük a többi csoport részesedési arányait és a szerkesztettségi mutatók vallomását.

3. Mindkét szövegcsoportban azt figyelhetjük meg, hogy az $1/1$ és a $2/2$ csoportok részesedésének nemek szerinti kis eltérése a $3/3$ csoport részesedésével meglehetősen kiegyenlítődik, ugyanis az I. csoportban a nőknél $87,35\%$, a férfiaknál $87,41\%$, a II. csoportban pedig a nőknél $89,16\%$, a férfiaknál $88,38\%$. Érvényes tehát: $1/1+2/2+3/3 > 87\%$, de $< 90\%$.

4. A $4/4$ feletti csoportok együttes részesedése az I. korpuszban a nők beszédében ($4,24\%$) nagyobb, mint a férfiakéban ($3,69\%$), a II. korpuszban viszont fordított a helyzet, mert a nőktől vett szöveg egységekben mindössze $2,77\%$, a férfiak beszédében pedig valamelyest nagyobb ($2,85\%$). Az eltérések itt is jelentéktelenek.

5. A szerkesztettségi mutatók értékei mindkét korpuszban elég közel állnak egymáshoz nemek szerint. Az I. csoportban csupán $0,01$ eltérés van a nők javára ($2,17$ me/m a férfiak $2,16$ me/m értékével szemben), a II. csoportban a férfiak javára van $0,08$ -nyi különbség (a nőknél $2,06$ me/m, a férfiaknál $2,14$ me/m).

4.3. A nemzedékek szerinti összesítő vizsgálat

1. A linearitás tekintetében érdekes különbségek adódnak a nemzedékek szerinti összesítésben. Az időseknél mindkét korpuszban abszolút linearitás, a középkorúaknál az I. korpuszban enyhén tört, a másodikban abszolút, a fiataloknál viszont mindkét korpuszban erősen tört linearitás jellemző.

2. Az 1/1+2/2 csoportok részesedési arányai a következők:

			összesítve:
az időseknél	az I. korpuszban: 72,87%	a II. korpuszban: 72,96%	72,91%
a középkorúaknál	az I. korpuszban: 71,80%	a II. korpuszban: 72,23%	72,01%
a fiataloknál	az I. korpuszban: 56,54%	a II. korpuszban: 65,95%	61,24%

Érvényes tehát: az időseknél $1/1+2/2 > 72\%$, de $< 73\%$, a középkorúaknál $1/1+2/2 > 71\%$, de $< 73\%$, a fiataloknál pedig $1/1+2/2 > 56\%$, de $< 66\%$. Ezek az adatok azt mutatják, hogy az egyszerű mondatok és a két tagmondatból álló összetett mondatok gyakorisága az idősebb nemzedék és a középkorúak körében nagyon csekély mértékben tér el egymástól, másrészt ugyanez jellemző a két témakör vonatkozásában is. A fiatalok beszédében viszont jóval kisebb ezeknek a mondattípusoknak a gyakorisága, és a két témakör között is jelentősebb különbség mutatkozik.

3. Az 1/1+2/2+3/3 csoportok részesedése a következőképpen alakul:

			összesítve:
az időseknél	az I. korpuszban: 92,10%,	a II. korpuszban: 90,67%	91,38%
a középkorúaknál	az I. korpuszban: 86,78%,	a II. korpuszban: 89,85%	88,31%
a fiataloknál	az I. korpuszban: 81,24%,	a II. korpuszban: 84,83%	83,03%

Érvényes tehát: az időseknél $1/1+2/2+3/3 > 90\%$, de $< 93\%$, a középkorúaknál $1/1+2/2+3/3 > 86\%$, de $< 90\%$, a fiataloknál pedig $1/1+2/2+3/3 > 81\%$, de $< 85\%$. A fenti számadatok önmagukért beszélnek. Az $1/1+2/2$ csoport együttes részesedési arányaihoz viszonyítva az egy-, két- és háromtagú mondatok gyakorisága arányosabb eltéréseket mutat az egyes nemzedékek között. A két korpusz közötti szórási sáv is arányosan különbözik. Az $1/1+2/2+3/3$ mondathosszúsági csoportok részesedése — az idősek kivételével — a II. szövegcsoportban nagyobb, mint az elsőben.

4. A 4/4 feletti csoportok részesedési arányai az alábbiak:

			összesítve:
az időseknél	az I. korpuszban: 2,21%,	a II. korpuszban: 2,85%	2,85%
a középkorúaknál	az I. korpuszban: 4,01%,	a II. korpuszban: 2,86%	3,43%
a fiataloknál	az I. korpuszban: 6,53%,	a II. korpuszban: 5,30%	5,91%

Érvényes tehát: a 4/4 feletti csoportok részesedése az időseknél $< 3\%$, azaz elenyészően csekély, a középkorúaknál $< 5\%$ (igaz, a 4% -ot csak 0,01-dal haladja meg!), a fiataloknál pedig $< 7\%$. A nemzedékek közötti különbségek — főként az I. korpuszban — eléggé arányosan rajzolódnak ki.

5. A szerkesztettségi mutatók értékei a következő képet mutatják:

			összesítve:
az időseknél	az I. korpuszban: 2,00 me/m,	a II. korpuszban: 2,03 me/m	2,01 me/m
a középkorúaknál	az I. korpuszban: 2,13 me/m,	a II. korpuszban: 2,02 me/m	2,07 me/m
a fiataloknál	az I. korpuszban: 2,45 me/m,	a II. korpuszban: 2,30 me/m	2,37 me/m

A fenti értékek alapján azt állapíthatjuk meg, hogy az idősebb nemzedék beszéde, és még a középkorúaké is, szerkesztettség tekintetében inkább a közlő prózával mutat rokonságot, a fiatalok nyelvhasználata pedig inkább a fejtegető prózához közelít.

Az egy mondategészre eső mondategységek száma az egyes nemzedékek közötti és még inkább a két szövegcsoporthoz viszonyított összehasonlításban eléggé szűk skálán mozog.

5. Tanulságok

A fentiek alapján néhány általános jellegű következtetés is levonható a két szövegcsoporthoz, illetőleg általuk a nagykovácsi nyelvjárásról. Mindenekelőtt az egyik legfontosabb tanulság az, hogy a szerkesztettség tekintetében a két szövegcsoporthoz között egyáltalán nem rajzolódna ki olyan éles, jól megragadható műfaji különbségek, mint az írott szövegekben a közlő és a fejtegető próza között. A szépirodalmi prózával nem végeztem összehasonlítást, mert abban — ahogy DEME LÁSZLÓ vizsgálataiból jól kiviláglik (Mszerk. 147—50) — a szerkesztettségi mutatók szórása nagyobb, és nehéz volna műfaji átlagot teremteni. — A két korpuszban nyert átlagértékek — úgy látszik — nem pusztán és nem is elsősorban a tárgykorra (a műfajra) jellemzőek, hanem — amint ezt egyéb témakörben végzett kontrollvizsgálatok is megerősítették — a nyelvjárásnak mint beszélt nyelvváltozatnak a lényegéből fakadnak. Ezt a következtetést a kiválasztott adatközlők száma és a feldolgozott szövegek mennyisége alapján meglehetősen biztonsággal levonhatjuk, és talán nem túl merész ezeket az értékeket átlagosnak, a nagykovácsi nyelvjárásra általában is jellemzőnek tartani még akkor sem, ha tudjuk, hogy a vizsgálat során kapott szerkesztettségi mutatók nagyon is az egyént jellemzik, és annak olvasottságával, gondolkodásformáival, pillanatnyi kedélyállapotával stb. is szoros összefüggésben vannak.

Amint már említettem is, hat adatközlőmindkét szövegcsoporthoz szerepel. Ez tette lehetővé, hogy szövegegységeik jellemző értékeit egymással is szembesítem. A tőlük vizsgált szövegek szerkesztettségi mutatói a következők:

az I. szövegcsoporthoz:	a II. szövegcsoporthoz:	összesítve	szórás
<i>B</i> : 1,94 me/m	< <i>N</i> : 2,22 me/m	2,08 me/m	± 6,7%
<i>C</i> : 1,99 me/m	> <i>O</i> : 1,85 me/m	1,92 me/m	± 3,6%
<i>E</i> : 2,81 me/m	> <i>P</i> : 2,40 me/m	2,60 me/m	± 7,8%
<i>H</i> : 2,05 me/m	= <i>T</i> : 2,00 me/m	2,02 me/m	± 1,5%
<i>I</i> : 2,25 me/m	= <i>Ü</i> : 2,27 me/m	2,26 me/m	± 0,4%
<i>L</i> : 2,38 me/m	< <i>V</i> : 2,52 me/m	2,45 me/m	± 2,8%

A fenti értékek más oldalról erősítik meg eddigi megfigyeléseinket, hiszen a két korpusz között lényeges eltérések (műfaji sajátosságok) ezek alapján sem állapíthatók meg. Az adatok összehasonlításából jól kitetszik, hogy a II. szövegcsoporthoz három érték (az *N*, *Ü* és *V* szövegegységekben) nagyobb, három pedig (az *O*, *P* és *T* szövegegységekben) kisebb az I. korpuszbeli értékekhez képest. Ugyanakkor az is jól látszik, hogy a szerkesztettségi mutatók közötti különbségek elég kicsik, különösen az *I* és *Ü*, valamint a *H* és *T* közötti eltérés nagyon csekély.

A nemek szerinti összesítő vizsgálat egyik legalapvetőbb tanulsága az, hogy a nemenkénti eltérések mindkét korpuszban eléggé kicsik, gyakorlatilag szinte el is hanyagolhatók. Ezt az észrevételünket csak megerősíti az a tény, hogy a két korpusz sajátosságainak együttes figyelembevételével ugyanazon szempont szerint egyik korpuszban a nők, a másikban viszont a férfiak beszédére jellemző értékek kaptak valamelyest nagyobb súlyt.

A nemzedékek szerinti vizsgálatban határozottan tendenciaszerűnek látszik az, hogy az idősebb nemzedékhez viszonyítva némileg a középkorúak, de különösen a fiatalok nyelvhasználatában növekszik a többszörösen összetett mondatok gyakorisága a két tagmondatból álló összetett és az egyszerű mondatok rovására. Ez az eredmény persze nem különösebben meglepő, hiszen a hagyományos nyelvjárási formák őrzői a nyelv minden részlegében általában az idősebb emberek, a nyelvjárásban jelentkező változások, újabb elemek pedig többnyire a fiatalok körében figyelhetők meg. Az ok is kézenfekvőnek látszik: az olvasottság nagyobb foka, a művelődés térhódítása mondattani téren az egyszerűbb, hagyományosabb mondatalkotás helyébe vagy azok mellett a bonyolultabb (helyel-közzel már körülményeskedő) mondat szerkesztési formákat helyezi előtérbe. Természetesen az idők között is akadnak olyan adatközlők, akiknek beszédére hasonló mutatók jellemzőek, mint a fiatalokéra. Nincs olyan falu, ahol ne lehetne olyan idős adatközlőt találni, akinek nyelvhasználatában nagyobb fokú szerkesztettséget tapasztalunk, mint egyes fiataloknál. Ilyen jellegű vizsgálat azonban nyilvánvalóan nem a nyelvi valóságot tükrözné, hanem annak csak egy részletigazságát. Ha hű képet akarunk kapni a nyelvjárásról — márpedig csak ez lehet a célunk —, akkor adatközlőinket mindenkor úgy kell megválasztanunk, hogy tipikusan a helyi nyelvjárást beszéljék, és nemzedéküknek átlagos nyelvhasználatát képviseljék. — A kapott szerkesztettségi mutatók alapján azt állapíthatjuk meg, hogy a nyelvjárási szövegek a korpuszonkénti átlagértékeket (I.: 2,17 me/m, II.: 2,10 me/m) tekintve a közlő prózához állnak közelebb, a szinteződés és a mondatterjedelem később végzendő vizsgálata (úgy tetszik) némileg eltávolítja a közlő és a fejtegető prózától is. A szövegvizsgálatoknak a felsorolt sajátságokon kívül van még egy, talán nem is lényegtelen tanulsága. Anyagom alapján kétségtelenül tévesnek mutatkozik az a felfogás, immár talán nyelvészeti babona, hogy a parasztember elsősorban egyszerű mondatokban beszél. A szövegek statisztikai vizsgálata jól mutatja, hogy a két- és háromtagú összetett mondatok is elég gyakoriak a nép nyelvében, némelykor azonban még hét-nyolc tagmondatból álló összetett mondatok is elő-előfordulnak.

SZABÓ JÓZSEF

**Die Untersuchung der Häufigkeit und Konstruktion von den einfachen
und zusammengesetzten Sätzen (mit Gliedsätzen verschiedener Zahl)
im Dialekt von Nagykónyi**

In diesem Essay hat sich der Verfasser entschlossen mit statistischer Methode zu versuchen die Häufigkeit und Konstruktion der einfachen und zusammengesetzten Sätze in einem örtlichen Dialekt zu untersuchen. Er hat die mundartlichen Texte, die ihm zum Grund der Untersuchung dienten, im Gemeinde Nagykónyi (Komitat Tolna) mit Hilfe eines Tonbandgeräts gesammelt. Um den Ziel der Untersuchung zu erreichen, hat er zwei Korpus (für je cca 100 000 Buchstaben) gewählt: er hat die Textgruppe (Korpus) I. mit dem Titel Arbeitsprozess, Ökonomie, die Korpus II. unter dem Namen Erlebnisbericht zusammengefasst.

Das Material ist von je 12 Personen geliefert (6 Frauen und 6 Männer, bzw. 4 Alte, 4 Personen mittleren Alters, 4 Jugendliche), die den Ortsdialekt typisch sprechen. Eine der wichtigsten Lehren der Zusammenstellung der Geschlechtern nach ist: vom Gesichtspunkt der Untersuchung aus kann in beiden Korpus ziemlich kleiner Unterschied festgestellt, praktisch sogar vernachlässigt werden. In der Analyse der Generationen scheint es ausgesprochen tendenziös zu sein, dass im Vergleich mit den älteren Generationen einigermaßen im Sprachgebrauch der Leute in den Mittleren Jahren, aber besonders bei den Jungen die Häufigkeit der mehrfach zusammengesetzten Sätze auf Kosten der einfachen und der zusammengesetzten Sätze von zwei Gliedsätzen wächst. Auf Grund des untersuchten Stoffes scheint die Auffassung, vielleicht schon ein sprachlicher Aberglaube, falsch zu sein, dass die Bauern hauptsächlich einfache Sätze gebrauchen.

J. SZABÓ

A változó ige-tövek néhány problémája

Ebből a témakörből már korábban foglalkoztam a hangzóhiányos típusal (MNyj. XVIII, 53—60). Újabban KESZLER BORBÁLA „Az ige-tövek kvantitatív vizsgálata” című dolgozatában bemutatja a VégSz. alapján, hogy az Értelmező Szótárban található ige-k között milyen arányban fordulnak elő a változatlan és a különböző változó típusú ige-tövek (RÁCZ ENDRE—SZATHMÁRI ISTVÁN, Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alakana köréből. Bp., 1974, 91—8). Az alábbiakban néhány problémát tárgyalok a változó tövek témaköréből.

1. A MMNyR. a változó tövek között nem szerepelteti az *ad~ád* típust. Nyilván azért, mert nem tekinti köznyelvinek. Hasonlóképpen jár el „A mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv is (103). Így nem vesz róla tudomást KESZLER BORBÁLA sem idézett tanulmányában. Az ÉrtSz.-ben az *ad, hagy, kel* és a *vesz²* ige-k fordulnak elő egyes 3. személyben alanyi ragozásban *ád, hágy, kél, vész* formában is, tehát hosszú magánhangzóval. A hosszú változatokat azonban a szótár népiesnek és régiesnek minősíti, így véleménye egyezik a fent említett nyelvtanok véleményével. Szerintem azonban a *vesz²* ige hosszú magánhangzós alakját nem lehet tájnyelvinek vagy régiesnek minősíteni. Tájnyelvinek tekinti egyébként a Magyar Értelmező Kéziszótár is (a továbbiakban: MÉK.). A szó egyes ige-kötős összetételeinek stílusminősítése azonban már az ÉrtSz.-ban sem egyértelmű. A *kivész* régies, népies és kissé választékos, az *odavész, ottvész* kissé választékos, az *összevész* pedig a kissé régies minősítést kapta. A *megvész* gyakran használatos a szótár szerint, a *belevész* és az *elvész* mellett nincs semmi megszorítás, tehát a forrás szerint azonos értékűek a rövid magánhangzós címszóval. Szerintem a hosszú magánhangzós változat, a *belevész* és az *elvész* a fő variáns. Hogy általában ezeket használjuk, arra csak egy példát legyen szabad idéznem. Az *odavesz²* jelentésének a meghatározásában az ÉrtSz. is és a MÉK. is az *elvész* alakot használja, nem pedig az *elvesz* formát. És ez az eljárás nagyon is érthető, minthogy a rövid magánhangzós alak jelentése nem egyértelmű. A szót tehát így ragozzuk: *el-veszek, elveszel, elvész, elveszünk, elvesztek, elvesznek*. Csak alanyi ragozás kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben él a hosszú váltóhangú alak, de él. A *vész, belevész, elvész* stb. formák feltétlenül köznyelvi, és használatukban nemcsak stilisztikai különbség, hanem a megfelelő alakpárban a hosszú magánhangzónak jelentéskülönítő szerepe is van: *vész~vész, belevész~belevész, elvesz~elvész* stb. Igaz, hogy ez a különbség csak egyetlen személyben van meg, de éppen ez a legfontosabb és leggyakrabban használt igealak.

Ugyancsak gyakori a *kel* igének *kél* változata. Előfordulásainak 80%-ában a hosszú váltóhangú variáns szerepel. A hosszú magánhangzós változatot itt az támogatja, hogy a *kel*~*kell* pár így jobban elkülönül. Hisz az *ll* hosszúsága azonnal eltűnik a kiejtésben, ha utána mássalhangzóval kezdődő szó következik. Ezt a feltevést bizonyítja még az, hogy az ige összetett változatait nem találtam hosszú magánhangzóval: *átkel*, *egybekel*, *elkel*, *felkel*, *kikel*, *megkel*, *összekel*. Úgy látszik, az *átkél* stb. formákat inkább nyelvjárasinak vagy régiesnek érzik az emberek, minthogy ezek használatát már nem támogatja a funkcióelkülönítés igénye. Tehát a *kel*~*kél* alakpár tagjait azonos értékűeknek tekinthetjük, a hosszú váltóhangú variáns alkalmazása sokszor indokoltabb is, mert egyértelműbbé teheti beszédünket.

A *kell* igének is van hosszú magánhangzós tőváltozata, ugyancsak 3. személyben, de nem a kijelentő módban, hanem a feltételesben: *kéne*~*kék*~*kellene*. A többesjű magánhangzó időtartamának változásán kívül az *ll* is kiesik a többől a *kéne* változatban. A *kék* még jobban redukálódott, és csak a nyelvjárásokban él. A *kéne* alakot — bár az ÉrtSz. szerint népies — minden nap halljuk, sőt használjuk, nemcsak mi, hanem írónk is (vö. Kortárs 1972. 8. sz. 1228; Alföld 1972. 5. sz. 16, 26; Valóság 1973. 4. sz. 2, 48; Élet és Irodalom 1973. ápr. 14. 16. 1.), sokkal gyakrabban mint a hosszabb, *kellene* formát. Kétségtelen, hogy ma már a *kéne* köznyelvi.

Az *ad*~*ád*, *hagy*~*hágy* alakpárok viszont már nem egyértékűek. Stilisztikai különbség van köztük, az *ád*, *hágy* változatok régies és nyelvjárási színezetűek (vö. MNyelvh.² 183).

A fentiekből nyilvánvaló, hogy ezt a tőtípust nem lehet száműzni a leíró nyelvtanokból. Talán nevezhetnénk magánhangzó időtartamot váltakoztató ige-tőnek.

2. Az úgynevezett *v* tövű igéknek a magyar nyelv különböző rétegeiben a következő változatai vannak: *a*) magánhangzó + *v* változatú tő (*lő*~*lövő*-), *b*) *v* + *j* változatú (*fúj*~*fuv*-), *c*) *l* + *v* változatú (*fő*l~*főv*-), *d*) *sz* + *v*-s tő (*tesz*~*tev*-), *e*) *sz* + *d* + *v* változatú (*alsz*-~*alv*-) (BÁRCZI, A szótövek 50—63). A *jön* ige — érthető módon — BÁRCZI az első típusban tárgyalja (i. m. 51), de a MMNyR. is ebben a fejezetben foglalkozik vele (I, 318). Az egyetemi tankönyv viszont a *megy* és a *van* szavakkal együtt az *n*-es változatú tövek közé sorolja (102), és ezt a felosztást veszi át KESZLER BORBÁLA (i. m. 96). Szerintünk a *jön* igének nemcsak történetileg, hanem leíró szempontból is a *v*-s tövek között van a helye. Az egész ragozási rendszere közelebb áll a *lő*, *sző* stb. ragozásához, mint a *megy* vagy a *van* szavakéhoz. Talán nevezhetnénk magánhangzó + *n* + *v* változatú tőnek.

3. A fent felsorolt *v*-s tőváltozatok közül a leírónyelvtanok csak a magánhangzó + *v*, az *sz* + *v* és az *sz* + *d* + *v* változatokat tekintik köznyelveknek (MMNyR. I, 318; MMNy. 98—101). Az *sz* + *v* típusról általában megjegyzik, hogy 7 ige (*tesz*, *vesz*, *lesz*, *eszik*, *iszik*, *hisz*, *visz*) tartozik bele (MMNyR. I, 318; MMNy. 99). Az Értelmező Szótárban azonban 8 ilyen szót találunk. A szótár ugyanis külön címszónak veszi az *esz* ige-t és annak *felesz*, *megeesz*, *teleesz* összetett változatait. Hasonlóképpen jár el a Magyar Értelmező Kéziszótár is. Az *esz* és az *eszik* tehát két külön szó, nem-

csak alakban térnek el egymástól, hanem jelentésben is, az előbbi jelentése 'mar, pusztít' (MÉK.). Indokolt lenne tehát, ha nyelvtanírásunk is tudomást venne erről.

4. Az Értelmező Szótárban 13 *sz+d+v* tövű ige található (vö. KESZLER i. m. 96—7). Ezek két csoportra oszlanak. Az egyik típust azok alkotják, amelyeknek a szótári tövében *sz* van: *alszik, fekszik, haragszik, nyugszik, alkuszik, esküszik*; a másikat pedig azok, amelyeknek a szótári tövében *d* áll: *cselekedik, dicsekedik, gyanakodik, menekedik, növekedik, toladodik, törekedik*. Ez utóbbiak *-kod/-ked* képzős származékok. Az első típusba tartozóknak a jelen időben nincs *d-s* tövük, illetőleg a *d* újabban igyekszik a jelen időbe is behatolni. Az Értelmező Szótár már elfogadja az *alkusztok, alkuszna* mellett az *alkudtok, alkudna* és a *haragusztok* mellett a *haragudtok* formákat. De széles körben élnek már a *nyugodtok, esküdtök, nyugodna, esküdnék* alakok is.

A másik típusban viszont jelen időben minden szónak két változata él: *cselekedik ~ cselekszik, dicsekedik ~ dicsekszik* stb. Az ÉrtSz. a *d-s* változatokat veszi címszónak, annak ellenére, hogy a *dicsekedik, gyanakodik, növekedik* alakokról megjegyzi, hogy jelen időben ritkán fordulnak elő. A szótár az *sz-s* változatot csak a szócikkfejből és utalószóként közli. A két típusba tartozó szavak — amint tudjuk — nemcsak leíró szempontból, hanem történetileg is különböznek egymástól. Kölcsönösen egymásra hatottak, és így kerültek végül is egy tőtípusba (vö. BÁRCZI, i. m. 58—63). A kölcsönhatás ma is tart, a *d-s* forma terjed az *alszik* típus szavainak jelen idejében.

Az *alszik, fekszik, haragszik, nyugszik*, valamint az *alkuszik, esküszik* szavak különböznek egymástól. Az utóbbi kettőben az *sz* előtt magánhangzó áll, az előbbieken viszont mássalhangzó. Ma is él azonban az *aluszik, feküszik, haraguszik, nyugoszik* változat a nyelvjárásokban. A *kialussza magát* kifejezés megvan a köznyelvben. Kétségtelen, hogy az *sz* elem ezekben is a tövéghangzóhoz járult, és a kétnyíltszótagos törvény értelmében esett ki előle a vokális. Az *alkuszik, esküszik* szavakból azonban nem eshetett ki, mert nincs bennük két nyílt szótag. Ugyancsak a kétnyíltszótagos törvény hozta létre az *al-, fek-, nyug-* tövváltozatokat az *altat, alhat* stb. származékokban. Egyébként az *esket* szóban csak *-t* a képző, a szónak tehát *eskü-, eske-* töve volt. Az *eskü* főnév nyelvújítási elvonás (TESz.).

5. Az *sz+d* tövű igéket szintén két csoportba oszthatjuk. Az egyikbe tartoznak az *-od/-ed* képzősök: *gazdagodik ~ gazdagszik, gyarapodik ~ gyarapszik, hidegedik ~ hidegszik, le-/megbetegedik ~ le-/megbetegszik, lerészegedik ~ lerészegszik, megelégedik ~ megelégszik, melegedik ~ melegszik, öregedik ~ öregszik, telepedik ~ telepszik, ülepedik ~ ülepszik, vastagodik ~ vastagszik*. A másik csoportot a *-kod/-ked* képzősök alkotják: *dulakodik ~ dulakszik, furakodik ~ furakszik, kenekedik ~ kenekszik, kötekedik ~ kötekszik, marakodik ~ marakszik, mosakodik ~ mosakszik, tanakodik ~ tanakszik, verekedik ~ verekszik, veszekedik ~ veszekszik, vetekedik ~ vetekszik*. Ez összesen 21 ige (vö. KESZLER BORBÁLA i. m. 96—7). Megjegyezzük, hogy a nyelvjárásokban több ilyen szó található. A fentiek közül sem mind köznyelvi. A *dulakszik* és *tanak-*

szik az ÉrtSz. szerint népies, a *hidegszik* ritka, a *kötekszik* nem is található a szótárban, pedig elég általános.

6. A MMNyR. szerint az *sz+d+v* tövű igék egy része *-kod(ik)~ked(ik)~köd(ik)* képzős (I, 318), az *sz+d* tövűek ugyancsak *-kod~ked~köd* vagy *-od~ed~öd* képzősek (I, 319). A fenti összeállításokból azonban kiderül, hogy *-köd*, illetőleg *-öd* képzős szavak nem tartoznak ezekbe a tőtípusokba.

Felmerül a kérdés, hogy miért nincs *-köd*, illetőleg *-öd* képzős változó tövű ige. Hogy a kérdésre válaszolhassunk, meg kell vizsgálnunk e szavak hangtani felépítését.

A változó *-kod/-ked* képzős szavakról először is megállapíthatjuk, hogy a szótagi, *d-s* tövűk 3 szótagból áll, az *sz-s* tövűk kettőből: *cseleked~cseleksz-, dulakod~dulaksz-*. A ragozás során azonban egy magánhangzóval bővül mindkét tő: *cselekedem~cselekszem*. A kétnyíltszótagos törvény érvényesülése miatt nincs meg az utóbbiban a *k* és az *sz* között a magánhangzó.

A következő, amit megállapíthatunk az, hogy a *-kod/-ked* ezekben az igékben a teljes tőhöz járul: *dicse+ked-, fura+kod-*. Azok az igék, amelyekben a *-kod/-ked* mássalhangzó után járul, mind változatlan tövűek: *árulkodik* stb. Ezekből nem alakulhatott ki az *sz-s* tő, mert egyrészt nem működhet bennük a kétnyíltszótagos törvény, de másrészt analogikusan sem jöhetett létre *sz-s* változat, mert 3 mássalhangzó került volna egymás mellé.

Végül azt is láthatjuk, hogy a *-kod/-ked* képző előtt ezekben a változó tövű szavakban mindig *a* vagy *e* hang áll: *gyanakodik, verekedik*. Ebből következik, hogy minden magashangrendű szóban *e* van a kérdéses helyen, függetlenül attól, hogy a tőben labiális vagy illabiális magánhangzó van: *verekedik, növekedik, törekedik, kötekedik*. Viszont a *-köd* változat csak akkor kapcsolódhat a tőhöz, ha az előtte levő szótagban labiális palatális magánhangzó áll, mint ahogy ez van például az *öltözködik, kötözködik, szörnyűködik~szörnyülködik* szavakban. — Ezekből következik, hogy *-köd* képzős változó tövű igénk azért nincs, mert nincs olyan szó, amely a fenti követelményeknek megfelelne, vagyis amelyben a *-köd* előtt *a/e* lenne, és két-három nyílt szótag lenne benne.

Az *-od/-ed* képzősök szótagszáma megegyezik az előbbiekével. Az is közös vonás, hogy a képző előtti szótagban *a*, illetőleg *e* hang van: *gazdagodik~gazdagszik, melegedik~melegsik*. Kivével csak a *megelégedik~megelégszik*, amelyben *é* van a szóbanforgó helyen. Legtöbbjük abban is megegyezik a *-kod/-ked* képzősökkel, hogy az *sz-s* tőben *ksz* kapcsolat jön létre. Az írott *gsz* kapcsolatot ugyanis *ksz*-nek ejtjük: *gazdakszik, hidekszik, betekszik, részekszik, elékszik, melekszik, örekszik, vastakszik*. Mindössze két szóban keletkezik *psz* hangkapcsolat: *gyarapszik, telepszik*.

Több olyan *-öd* képzős igénk is van, amelyek megfelelő számú szótagból állnak, és a nyílt szótagok is megvannak bennük: *büdösödik, csücsörödik, ködösödik, örökösödik, rökönödik, tömörödik, tőporödik, vörösödik*. Még sincs köztük *sz+d* tövű! Azért, mert a többi követelménynek nem felelnek meg. A képző előtti szótag magánhangzója nem *a/e* vagy esetleg *é*, és ami talán fontosabb: az *sz-s* tőben egyikben sem jönne létre a megszokott *ksz* vagy a ritkább *psz* kapcsolat. Az *-öd* képzős igék között

tehát nincsen olyan, amelynek a hangtani felépítése lehetővé tenné azt, hogy az *sz+d* tövű igék közé beilleszkedjék.

7. Megfigyelhetjük, hogy egyes *-od/-ed* képzős *sz+d* tövű igék mellett él vagy élt *-ul/-ül* képzős származék is: *gyarapodik* ~ *gyarapul*, *hidegedik* ~ *hidegül*, *betegedik* ~ *betegül*, *elégedik* ~ *elégül*, *melegedik* ~ *melegül*, *öregedik* ~ *öregül*, *részegedik* ~ *részegül*, *telepedik* ~ *települ*. Egy *-ked* képzős szónak is van *-ül* képzős párja: *menekedik* ~ *menekül*. Az *-ul/-ül* képzős származékok keletkezési ideje különböző: a *betegül* a Jókai-kódexből, *elégül* 1517-ből, *gyarapul* 1770-ből, *hidegül* 1466-ből, *melegül* 1527-ből, *öregül* 1808-ból, *részegül* 1508-ból, *települ* 1833-ból és a *menekül* 1841-ből van adatolva (vö. TESz., NySz., NyÚSz.). Az adatokból láthatjuk, hogy a régiek (*betegül*, *elégül*, *hidegül*, *melegül*, *részegül*) mintájára a nyelvújítás korában is keletkeztek újabb származékok. Elvileg a *gyarapszik*, *telepszik* stb. mellé a *gyarapul*, *települ* stb. változatokból is megalkothatók a hiányzó alakok. Tehát a *gyarapszik* ~ *gyarapul*, *telepszik* ~ *települ* stb. párok alapján egy *sz+l* tőtípust is fel kellene vennünk az igetövek rendszerébe. Erre azonban a nyelvtanítók eddig nem gondoltak, valószínűleg azért, mert az *-ul/-ül* képzős változatokat teljesen függetlennek tekintették. Van azonban egy ígénk, az *alapszik* ~ *alapul*, amely indokolja az *sz+l* tőtípus felvételét. Itt nem él *-od* képzős származék, amely az *alapszik*-nak párja lehetne. Az *alapszik* ~ *alapul* ugyanúgy kiegészíti egymást a ragozásban, mint például a *melegszik* ~ *melegedik*. Az *alapszik* ~ *alapul* nyelvújítási alkotás, 1830-ból idézi a TESz. A fenti példák mintájára alkották nyelvújítóink, csupán az *-od* képzős változatról feledkeztek el. Maga az *alap* sem sokkal idősebb, 1774-ből van rá első adatunk (TESz.).

8. KESZLER BORBÁLA egy korábbi tanulmányában is foglalkozott már az *sz-s* és *z-s* változatú igetövel (MNy. LXVIII, 209—10). A VégSz. alapján az *igyekezik* ~ *igyekszik* és az *emlékezik* ~ *emlékszik* szavakat sorolja ide. Fentebb idézett tanulmányában szintén csak ezt a két szót tárgyalja ebben a tőtípusban. KESZLER nem vizsgálta meg az ÉrtSz.-ban előforduló összes *-koz/-kez* képzős igét, így elkerülte a figyelmét, mint ahogy a VégSz. szerkesztői sem figyeltek fel rá, hogy még egy ige tartozik ide, ez a *szándékozik* ~ *szándékszik*. Az ÉrtSz. a következőket írja róla: „(a jelentő mód jelenben gyak.:) *szándékszik*”. A VégSz. munkatársai az Értelmező Szótár megjegyzését nem vették figyelembe, és változatlan tövűnek minősítették szavunkat. Megemlítjük, hogy a nyelvjárásokban a *gyülekezik*-nek is van *gyülekszik* változata, ezt azonban az ÉrtSz. nem említi. Így tehát eddigi tudomásunk szerint a köznyelvben 3 ige tartozik ebbe a tőtípusba. A *szándékozik* az *emlékezik*-hez kapcsolódik, mint-hogy nincs *v-s* tövváltozata mint az *igyekezik*-nek (*igyekv-ő*).

Az *emlékezik* és az *igyekezik* *-kez* képzős származék. Az előbbi az ismeretlen eredetű *emle-* tövből, az utóbbi pedig az *igy* ~ *ügy* szóból származik (vö. TESz.). Az *emlék* nyelvújítási elvonás (uo.). A *szándékozik* *-z* képzős ige. Mindhárom szónak a *z-s* változata jelentkezik először, az *emlékezik* és az *igyekezik* a XIV. században (JókK.), a *szándékozik* a XVI.-ban (SzófSz.). Az *sz-s* tövek később keletkeztek. A *-kod/-ked* képzős szavak mintájára a *-koz/-kez* képzősök mellé is megszülettek az *sz-s* variánsok. Az *igyekszik* a XVI. század végén fordul elő először, az *emlékszik* a XIX. szá-

zadban Petőfi nyelvében (TESz.). A *szándékozik*, bár -z képzős származék, beilleszkedett ebbe a típusba, mert a tő végén -koz hangsor áll. A *szándékszik* változat talán még az *emlékszik*-nél is fiatalabb, mindenesetre BALASSA mái szótározza 1940-ben (A magyar nyelv szótára).

Felvetődik a kérdés, miért van az *igyekeznek*-nek *v*-s töve is, és miért nincs a másik kettőnek. Az talán nem kielégítő válasz, hogy az előbbinek az *sz*-s töve már korán kialakult, és az analógia a *v*-s variáns is létrehozta a XIX. században. A másik kettőnek viszont az *sz*-s töve is igen fiatal, így a *v*-s tő megszületéséhez még nem volt elég idő. A helyes magyarázatot valószínűleg a szavak hangtani felépítésében kell keresnünk. A *v*-s tövű *-kod/-ked* képzős szavakban — amint láttuk — a járulék *a/e* tövéghangzóhoz járul: *gyanakodik* ~ *gyanakvó*, *törekedik* ~ *törekvő*. Ennek a követelménynek megfelel az *igyekeznek*, képzője előtt rövid *e* hang áll, így a *v*-s tő létrehozását számos minta segítette elő. A másik két szóban azonban hosszú *é* áll az említett helyen. Olyan *-kod/-ked* képzős *v* tövű ige viszont nincs, amelyben a todalék előtt *é* lenne. A változó tövű *-od/-ed* képzősök között előfordul a megfelelő helyen *é* hang, például *megkeményedik* ~ *megkeményszik*, de *v*-s tövűk ezeknek sincs. Felvetett kérdésünk tehát azt válaszolhatjuk, hogy nincs olyan felépítésű *v* tövű ige, amelynek az analógiájára az *emlékeznek* és *szándékozik* szavakban *v*-s tőváltozat jöhetett volna létre.

9. Végül van még egy másik tőtípus, amelyről a leíró nyelvtanok hallgatnak, ez a *tsz* (*cc*) + *t* változatú tő. A *hallatszok*, *látsozok*, *tetszok* és a *metsz* igék tartoznak ide. Ezekben a *tsz* (*cc*) *t*-vel váltakozik az igeragozásban: *hallatsz* ~ *hallat*-, *látsoz* ~ *lát*-, *tetsz* ~ *tet*-, *metsz* ~ *met*-. A ragozás során a *t*-s tő a felszólító módban kap szerepet. A tő végén levő *t* a módjellel összeolvad, és hosszú *ss* lesz: *hallassék*, *lássék*, *tessék*, *messen*. Ma már ezek az alakok a szótári tőből is létrejöhetnek: *hallatsszék* ~ *hallatsszon*, *látsszék* ~ *látsszon*, *tetsszék* ~ *tetsszen*, *metsszen*. Az ÉrtSz.-ban mindkét változatot megtaláljuk mindenféle korlátozó stílusminősítés nélkül. Helyesírási szabályzatunk is elfogadja mindkét formát. A *hallatszok* és a *látsozok* igéknek a *t*-s tőből alakuló felszólító formái egyre inkább háttérbe szorulnak, mert iktelen változatukban egybeesnek a *hallat*, illetőleg a *lát* megfelelőivel. A másik két igenek a *t*-s tövéből létrejövő felszólító módját azonban még köznyelvinek kell tekintenünk. Így az igealaki rendszerében a *tsz* (*cc*) + *t* változatú típusról sem szabad elfeledkezniük.

JAKAB LÁSZLÓ

Quelques problèmes des radicaux changeants

Dans un article antérieur, j'ai déjà abordé cette problématique en étudiant le type *öriz* ~ *örzök*, caractérisé par la disparition occasionnelle de la voyelle du radical (MNyj. XVIII, 53–60). Ce travail est consacré à quelques problèmes des autres radicaux changeants.

J'attire l'attention sur le fait que les formes verbales *elvésoz*, *kivésoz*, *odavésoz* relèvent de l'usage de tous les jours, il ne serait donc pas permis d'omettre le type

vesz ~ *vész* de la description du système des radicaux, comme le font nos grammaires descriptives. Il est tout aussi erroné de considérer le verbe *jön* comme appartenant au type *megy* et *van*, comme nous le lisons dans plus d'une grammaire descriptive. En réalité, le verbe *jön* constitue une sous-catégorie des verbes de radical *-v-*.

Nous présentons les verbes de radicaux *sz+d+v* et *sz+d*. Nous constatons que contrairement à ce qu'en disent les grammaires descriptives, il n'y a parmi eux que des verbes de suffixes *-kod/-ked* et *-od/ed*. Il s'ensuit que nous n'avons pas de verbes à radicaux changeants qui soient munis de suffixes *-köd* et *-öd*. Nous en expliquons même la raison.

Dans notre langue il y a des types de radical vivants dont nos grammaires n'ont pas parlé jusqu'ici. Tels sont les types *sz+l* (*álapszik* ~ *alapul*) et *tsz (cc) +t* (*metesz* ~ *met-*).

Pour finir, je démontre que nous avons huit verbes du type *sz+v* et non pas sept; *tesz*, *vesz*, *lesz*, *esz*, *eszik*, *iszik*, *hisz*, *visz*. L'inventaire des verbes du type *sz+z* (*igyekszik* ~ *igyekezik*, *emlékszik* ~ *emlékezik*) doit être enrichi par le verbe *szándékszik* ~ *szándékozik* parce qu'il est couramment employé dans la langue de tous les jours.

L. JAKAB

„Az Lándorfejrvár elveszésének oka...” nyelvemlék helyneveinek lokalizálása és vallomásai

A helynévkutatás eredményeit számos tudomány s köztük a nyelvtudomány is felhasználja (vö. KÁLMÁN: MNyj. XVIII, 153). Az 1535 körül keletkezett fenti memoárban több mint hatvan település-, ország-, országrés- és vármegye nevet jegyzett fel a szerző, nem egyet két-három változatban is. A nevek jelentős hányada XVI. századi déli vármegyéink helységeinek a megnevezései. Kettős céllal fogjuk őket vallatóra: a) Meg akarunk győződni, megbízhatók-e a deák földrajzi ismeretei, pontosan, a valóságnak megfelelően jelölte-e meg a helységek fekvését, vagy legalább helyesen utalt-e földrajzi elhelyezkedésükre. Amennyiben hitelt érdemelnek megállapításai, helységmegjelölései, nagyobb a valószínűsége annak is, hogy jól ismerte Nándorfehérvár 1521. évi elestének okait és körülményeit, ami nagy mértékben fokozza az ezeket részletező munkájának értékét. — b) A földrajzi és történelmi vonatkozásokon kívül igyekszünk felderíteni, hogy tükrözik-e valamelyest a nevek az anyag nyelvi jellemzőit, például a labiális *ö*-zést és a zárt *i*-zést; ha igen, akkor jogosan feltehetjük, hogy a krónikában képviselt nyelvváltozat a szerzőnek anyanyelvjárása lehetett, tehát szülő- vagy nevelkedési helye ilyen nyelvjárás területén keresendő. A névváltozatok gyakoriságából próbáljuk megállapítani, melyik variáns lehetett előbb a deák nyelvben. Figyelemmel kísérjük továbbá, hogy ugyanazzal a hangjelöléssel, helyesírással rögzítette-e a helyneveket, különösen a külföldieket, amelyet általában írásgyakorlatában követett, s milyen eltérések, ingadozások tapasztalhatók a helyhatározóragos alakok alkalmazásában.

a) *Településnevek*

Alexandria: az *Egez Egyphomoth* alexandryath (MonÍrók. III, 124: *Alexandriát*)... *Megh weth woth* (!) (6).¹ Hitelt érdemlő, hogy Egyiptom és vele Alexandria Szelim uralkodása alatt, pontosabban 1516—1517-ben az Oszmán Birodalom tartománya lett (ÚjMagyLex. II, 142; VTört. IV, 531, 578). A város a Nílus deltaterületének nyugati részén terül el; alapítása Nagy Sándor (Alexander) uralkodó személyéhez fűződik, innen az elnevezése (ÓkoriLex.; KÁLMÁN, NVil. 175). A közelmúltban még ez volt a közismert neve, ma: *Iskandaria* (*El-Iskandarya*)

¹ Nyomdatechnikai okok miatt a szemléltető anyag néhány szavában az *é* hosszúsága nincs pontosan, a kézirat szerint (két mellékjellel, a betű fölött és alatt is) jelölve.

'Nagy Sándor alapítása' (KÁLMÁN i. h.), *El-Iszkandarijah, El-Iszkandarija* (ÚjMLex.; KGVAAtlasz) Egyiptomban.

Auki?, **Árki?**: *pwztha(n) Hagywan... arkyth?, aukyth?* (72). SZALAY (MonÍrók. III, 180) *Aukit*-nak írta át. Olvasata, értelmezése bizonytalan, mert a második betű valóban a latin *u*-hoz hasonlít legjobban, ámde ez az írásjel kivételesen ritka a kéziratban, egy-két latin eredetű szóba került be, például: *articulusokath* (20), egyébként az *u* jele *w*; *r*-nek szintén nem tekinthetjük egyértelműen, bármennyire is értelmes és ismert szótestet alkot vele a betűsor, mert a szerző *r*-je a latin nyomtatott *v*-re emlékeztet (alul ékben végződő jel), tehát élesen megkülönböztethető mind az írott *u*-tól, mind az *n*-től. Lokalizálása is problémát okoz, akár *u*-val, akár *r*-rel olvassuk. CSÁNKI nem ismer *Auki* nevű délvidéki helységnevet, va' azonban *Árki* (*Ároki*): 1465: *Castellum Arky* (II, 232, 240), s úgy véli, hogy ez azonos a Mitrovicától délkeletre eső mai *Jarak*-kal (a Száva bal partján, Szabáctól északnyugatra; vö. EncJug.). Esetleg arra lehetne gondolnunk, hogy az *Auki* elírás *Árki* helyett. A memoárból annyit tudunk meg róla, hogy Nándorfehérvár közelében feküdt, s ennek 1521 augusztusának végén bekövetkezett eleste után a lakosság a töröktől való félelmében elmenekült belőle, mint több szomszédos várból és kastélyból: *pwztha(n) Hagywan a warakath, Mynth Barychoth, Kewlypenth, aukyth?* (72). Annyi tehát bizonyos, hogy a helységnek vára volt, s hogy Belgrádtól kiindulva a vele említett Szerém megyei várak, Barics és Kölypén vonalában kell keresnünk. Teljesen elpusztult ebben az időben, jegyezte meg az egyik helyen a memoárríró (1. *Barics* a.). — Kölypén (Kupinik, Kupinovo) 36 km-re volt nyugatra (Zimonytól) Zemlyéntől a Száva bal oldalán (JuEnc. VI, 453). *Auki* vagy *Árki* helységnek még nyugatabbra kellett esnie, úgyszintén a Szávától északra, a mai Obrež környékén. Deákunk nagyon jól ismerte a déli vármegyék helységeinek egymáshoz viszonyított fekvését; akár településeket, akár vármegyéket és tartományokat sorol fel, ezek mindig szomszédosági sorrendben következnek egymás után, például: *posganak... walkonak Es zerewm warmegyeknek; az Boznay passanak az Herczegowynay Es orbonazorzagy zanchakokkal* (44); *Somogyon althal menth woth, Es zala wär Megyebe Haholthyk (!) Seytewrygh... Rabolth woth* (40) stb. A Baranya megyéből ismert *Ár(o)-ki* (CSÁNKI II, 468—9) távolsága miatt nem jöhet számításba. A Száva jobb oldalán sem lehetett, mert Piri basa Szabács elfoglalása után Nándorfehérvár alá vonult, és *Auki*, *Árki* nem esett útjába. A szerző az előforduló helynevekben nem használ *u* értékű *u*-t *w* helyett (vö. *Bwdarwl*), a kérdéses betű tehát csak *r* funkciójú lehet, s az *Árki* annak a településnek (várnak) a neve, amelyet CSÁNKI előbb említ, amely Szávaszentdemeter és Szabács között, a Száva bal oldalán, Barics és Kölypén meghosszabbított vonalán helyezkedett el, vagyis azonos a mai *Jarak*kal (~ *Arku*; 1. EncJug. térképmell.; vö. szb.-hv. *jarak* 'árok'), ez a nevű helység pedig a rómaiak idejéből ismert *Fossae* (vö. lat. *fossa* 'árok, verem') helyén van. A szerb-horvátból ismert *Arku* névalak eredetibb lehet a nyelvünkben ismert *Árki*-nál. Vö. még *Jarak, Jarka* (IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik).

Avala 1. Havala

Barics: *Barychoth* (72); *Barychnak a KewethMynd feyerwarra Eppeyteny Hagya alaa Hordathny* (72); 1. még *Auki?*, *Árki?*a. A szerző szerint Nándorfehérvár elfoglalása után 1521-ben a török Baricsot, Kölypént és Árkít „*Thellyessegel Thewbowl Ky Hagya. . . Thewrethny*” (72), és Baricsnak a „Keweth” (’kövét’) mind a nándorfehérvári vár rendbehozatalára használtatta fel. — A XV. század legvégén (1498-ban) említik először *Barics* alakban (CSÁNKI II. 232, 241). A deák szavaiból következtetve Kölypén (Kupinovo) közelében kell keresnünk. Egyes XVI—XVII. századi térképeken valóban szerepelt Zemplén (Zimony) és Kölypén (Kupinovo) között (CSÁNKI II, 232), vagyis a kézirat alapján körvonalazható helyen. Más forrásokból is ismerünk Belgrád közelében *Barič* nevű települést a XVI. század óta (vö. Rječnik). Mások nyugatabbra, *Jarak* (*Árki*) és Mitrovica (Szávaszentdemeter) között említenek ilyen nevű helységet (CSÁNKI i. h.). Az igazság az, hogy két *Barics* volt, az egyik Belgrád közelében, Zemplénytől kissé délnyugatra, a másik jóval távolabb tőle nyugatra (vö. Rječnik I, 186; EncJug. térképmell.). Szerb-horvát neve: *Barič* (~*Barich*; EncJug.).

Buda: *Bwdara* (26, 27), *Bwdathwl* (20); *Menth woth Ky Bwdabwl*; *Bwdabwl Ky menth woth* (37); *Iob wona Kyrallynak Bwdarwl wegezny* (26). Mint a király és udvarának székhelye kerül elő alakváltozat nélkül az 1525 tavaszán Hatvanban és az 1526. év első felében (SZABÓ, MOrgy. 89. kk.) Rákoson tartott nádorválasztó országgyűlés eseményeinek leírásában. Hatvanban annyira fellángoltak a szenvedélyek, hogy egyes főurak azt tanácsolták a királynak, hogy az éjszaka beálltával térjen vissza Budára, és döntsön ott a nádor személyének ügyében. Magyar személynévi eredetű helynév (MELICH: MNy. XXXIV, 131, 137, 140; Uő.: MNy. XXXVII, 196; PAIS: MNy. L, 508, 510, 511).

Cserépvár(a): Báthori István nádor látván az 1525. évi nádorválasztásra egybegyűlt János vajda és Werbőczy híveinek ellene irányuló fenyegetéseit „*Hathwanbwl Ky megyen, Es Legh Elewb cherep waraba, azwtan Echeth (!) waraba Megyen*” (27). A két helység vonala Hatvantól keletre mutat. A Szabolcs-Szatmár megyei Ecsedtől nyugatra fekvő *Cserépvár(a)* nevű település Borsod megyében, a mai Cserépfalva határában, Egertől északkeletre (CSÁNKI I, 170; KGVAtlasz. 42) volt. A Báthoriak birtokolták, II. Lajos adományozta II. Báthori Andrásnak (FÉNYES I, 213—4; PallasLex.; 1. még GYÖRFFY I, 767—8); ma romokban hever. A *Cserép* tulajdonnévre 1248/1326-ból van adatunk (TESz.); a helynév személynévi eredetű (CSÁNKI I, 163, 170), a személynév pedig a *cserép* köznévből fejlődött.

Diákó: deyakonal az *Ielssawa Erdeyn* (45). — 1244: *Dyacon*; 1310; 1347: *Diacono*; 1377: *Dyako*; 1408: *Diakovár* stb. (PESTY, MoHn.); később is: *Diákóvár*, (Hnt. 1873). A régi adatok tanúsága szerint minden korban az egyszerű név volt a használtabb. A *-vár* utótag akkor tapadt hozzá, amikor a vára is felépült. A Jelsava említése és a nagyobb szövegkörnyezet kétségtelenné teszi, hogy a Valkó megyei, a Szávától északra fekvő helység neve (l. GYÖRFFY: MoTört. I, 320—1; térképm.). A környékbeli mocsaras területen, az erdős tájakon, „*az Erews gywppewn Es a Sok wyz Kewzewth*” (45) 1521-ben a szegény parasztság egy ideig fel tudta tartóztatni a

Jajca (Jajce) felől érkező és hódító török had előrenyomulását (vö. SZÉKELY: MoTört. I, 421). A helynév alapszava a déli szlávból átvett *dijak* 'diakonus' köznév; földrajzi nevekben korán előfordul (TESz. *diák* a.). A szóvégi *-ó* (< *-ou-* < *ov*) birtokost jelölő szláv képzőből fejlődött; ma *Djakovo* (vö. NarEnc.; JugEnc.) Jugoszláviában. Az *ë-ző* alakváltozat használata a szerző nyelvére vall, hiszen ilyen példák találhatók nála: *Eth* (13), *Ellyen* (14), *prebegh*, *Esthwan* (J) stb., vagy talán azonosította a magyar *de(j)ák* szóval.

Ecsed vára: *Echeth* (!) *waraba* (27). L. *Cserépvár(a)* a. is. Szatmár megyei vár, a Báthoriak egyik központja volt. A Heves megyei *Ecséd~Ecsed* (FÉNYES I, 289—90; CSÁNKI I, 61) nem jöhet számításba, mert: a) az említett útvonal megjelölt állomásainak sorrendje: Hatvan—Cserépvára—Ecsed vára; b) a nádorságtól megfosztott Báthori István Hatvanból minden valószínűséggel a család várába igyekezett; c) a Szatmár megyei Ecsednek valóban volt vára (MAKSAI, KSzat. 132). Régi adatai között szintén akad egy *Echeth* alakváltozat (UÓ. i. h.). A vár az Ecsedi-láp egyik szigetén épült (JÓKAI, MNTört. I, 508) a XIV. században, 1718-ban a Habsburgok teljesen lerombolták (ÚjMagyLex.).

Falkos: *Es zala wär Megyebe Haholthyk* (!) *Seytewrygh Es falkossygh Rabolth woth* . . . (40). Már Mátyás idejében, az 1470-es évek elején pusztított, égetett a török e községekben. Korai adatai: 1307: *Villa Folkus*; 1390: *Villa Falkus*; 1416: *Falkus, Falkos*; 1481: *Poss. Falkus* (CSÁNKI II, 604). CSÁNKI szerint *Fakós* puszta Nagykánizsa közelében. FÉNYES (II, 4) Zala megyéből említi *Fakos* nevű községet. Mindkét megjelölés ugyanarra a községre vonatkozik. Újabb adatai: Hnt. 1873, 1937: *Alsó-fakos, Felsőfakos*; Hnt. 1967: *Fakospuszta, Alsófakospuszta; Felső Fakos és Alsó Fakos* ma Hahóthoz tartozó lakott hely, *Fakos puszta* pedig 3 km-re van Hahóttól (Zala megye földrajzi nevei 511; Hnt. 1973, 346).

Fehérvár: 'Nándorfehérvár; Belgrád'; l. *Nándorfehérvár*.

Gredistyé: *Boznabwl* . . . *az chazar parancholathya zewrynth Kewltewztek woth althal a zawan gredysthye Rewen* (44). A példamondatból nyilvánvaló, hogy nem a Baranya megyei Gredistyéről (CSÁNKI II, 486), hanem a pozsegai, a Száva-parti *Gradistya* (*Gradistyé, Gredistyé*) helységről van szó (UÓ. II, 390). A boszniai basa itt kelt át 1521 nyarán „*az Magyarok Remewlessere* . . . *Thyzewn Heeth Ezer Emberrel, posganak Egy Rezeen*” (44) és Valkó, Szerém megyén keresztül „*Nagy Egetessel Es Rabolással mentek woth feyrwar ala chazarhoz*” (44). A Verancsics-Évkönyv Brodvárt tünteti föl az átkelés színhelyéül (MonÍrók. III, 16). — Hnt. 1873: *Gradiste*, „Pozsega megyei falu Brod mellett.” Helynevünk ez utóbbival azonos. Elterjedt helynév (PAIS: MNy. XLIV, 110), köznévi eredetű, a szláv *grad* 'Festung; arx' (IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik; PAIS i. h.) *-šte* képzős származéka: *gradište* 'várhely'. Adatunk hangrendi kiegyenlítődést mutat. Pontosabban Pozsegavártól délkeletre, Brod na Savi~Slavonski Brod (NarEnc. IV, 151—4; EncJug.) szomszédságába helyezhetjük. Így érthető, hogy a basa a vármegyének csak „egy részén”, a délkeleti csücskén vonult át, de „*walkonak Es zerewm warmegyeknek a Kewzepe(n)*” (i. h.) folytatta előnyomulását Nándorfehérvár alá.

Hahót: *zala wär Megyebe* Haholthyk (!) ... *Egetewth woth* (40). L. még *Falkos* a. Zala megye délkeleti részén elterülő helység neve, nyugatról Söjtörrel határos (l. Zala megye földrajzi nevei 510). Legkorábbi előfordulásai: 1234: Poss. *Hoholt*; 1234: ... de *Haholth*; 1356: Poss. *Haholth* stb.; újabb adatai: *Alsó- és Felsőhahót* — Zalaapátitól délnyugatra (FÉNYES II, 80; CSÁNKI III, 58; Hnt. 1873; Hnt. 1967: *Hahót*, nagykanizsai járás). Hajdanában a német származású Haholtiak birtoka volt (PAIS: MNy. IX, 576), helynevünk tehát idegen személynévi eredetű. Mint látható, a zárt szótagbeli *l* kiesésével alakult név hivatalos használatúvá vált. A memoáriró még hűen megtartotta az *l*-et, hiszen nála a példák sokaságából szinte csak a *volt*, *volna* járja *l* nélkül, nyelvére nem jellemző az azonszótagú *l* kiesése.

Hatvan: *Hathwanba* ... *Nem Sokath Kesswen* (33), *Hathwanbwl* (37); *Reya Kellethyk Haylany* ... *Es Meges Hyrdethnyek a gywlesth*, *Hathwanba a mezew warasba* (20). 1525 tavaszán itt fosztották meg a rendek Báthori Istvánt nádori tisztségétől (vö. SZABÓ, MORGy. 89—93; SZEKFŰ: MTört. 443), az idézet erre a diétára vonatkozik. Jellemző a memoáriró megbízható helyismereteire, hogy a helységnek Pesthez való távolságát is megadja: „*Ky Hath mely fewld*” (vö. FÉNYES II, 95) *pesth Hoz*” (20). (Az ÉrtSz. szerint egy magyar mérőföld 8534 m.) Ez a távolsági meghatározása a diétai helységnek perdöntő az azonosításban, tudniillik a régiségben Fülek és Vác mellett (CSÁNKI I, 99), Somogyban és Fehér megyében (FÉNYES II, 95; l. még Hnt. 1873) is találunk *Hatvan* nevű helységeket. Nem lehet kétséges, hogy a deák a Heves megyei mezőváros nevét jegyezte fel. Számnévi eredetű tulajdonnév; a helynevek történetéből nem egy elnevezést ismerünk, amely számnévből alakult puszta személynévből vált településnévvé, különösen a középkor elején (SZENDREY: MNy. XXX, 296—304; KÁLMÁN i. m. 44, 170—1).

Havala: *az feyrwaryak Ellen az Sabaczyaknak* ... *ztrassaywl*, *Hawala th Kyth my Sarnonak Hywnk, chynaltatta woth* (39). CSÁNKI még nem említi a várat, szerbhorvát források azonban ismerik a történetét. Középkori vár volt, a XV. század derekán nagyon megrongálódott. 1465-ban (BÁLINT GÁBOR: Száz. IV, 235) II. Mohamed (1451—1481) újjáépíttette, és Szabács védelmét biztosította vele. Egyes vélemények szerint ekkor kapta az *Avala* (~ *Havala*; vö. arab *avala* 'Hinderniss; impedimentum') nevet (EncJug. 1: 250). Körülbelül 16 km-re volt délkeletre Nándorfehérvártól, BÁLINTnál (i. m. 236): 3 óra járás Belgrádtól. Századunk harmincas éveiben a közben elpusztult vár helyének és környékének rendezésekor, parkosításakor az egykori vár romjait eltávolították (l. részletesebben: NarEnc. IV, 1347; EncJug. *Avala* a.). Napjainkban az *Avala* hegy (és nemzeti park) őrzi a vár nevét. — (Régebben ásványnév alapjául is szolgált: *avalit* 'krómcsillám', melyet „Szerbia *Avala* mellett (Belgrádhoz közel) levő higanybányáinak taléryanagában” találtak (RévaiLex. II, 331). A szerb forrásokban, a mai szerb nyelvben és az ásványnévben *h* nélküli alakot találunk. Ezek szerint szerzőnk inetimologikus *h*-val használta, mint BÁLINT is: *Hevále* (i. m. 235), *Hevale* (i. m. 236). A XVI. századi és későbbi kútfőkben — mint kéziratunk is utal rá — a szláv eredetű *Sarno* ~ *Sarnó*, *Sarnow* ~ *Sarnov* név volt a gyakoribb (a közhasználatban). Részletesebben l. *Sarnó* a.

Jajca: *Kyth* (Szolimán Magyarország elleni hadjáratának híret) . . . *Kyrallynak az wegebbe Lako wytezew Nepek Iaycza bwl . . . posgabwles . . . Ideyn megh Izentheek woth* (45). Fontos boszniai végvár volt, Banja Lukától délre, a Vrbas folyó középső szakaszának bal partján lévő Jajce őrzi emlékét. Többször szerepel a török hódítás első évszázadaiban (I. SZEKFŰ: MaTört. 444; ELEKES: MoTört. 313, 314; SZÉKELY: MoTört. I, 421; BENCZÉDI: MoTört. I, 451, 456; ÚjMagyLex. III, 473; VI, 480). Nyelvünkben *Jajca* (Jugoszlávia; szb.-hv. neve *Jajca*) alakban honosodott meg. — 1559: „JAICZAT” (SZÉKELY, Krón. 217₂, 2x); de 1854: *Jajoca* (JÓKAI, MNTört. I, 462).

Karom: *felyeb a dwnan Karomnal Nem Merth fel Menny* (76). Idéznünk kell még az eseményeket rögzítő és elemző krónikairó előző szavaiból is: „*az zegeny Naderspan Bathory Isthwan . . . Mynth Egy Thyzewn Hëth wagy Thyzewn Nyocz Ezer Emberrel az őpeterwagyanal (-waragyanal helyett) az dwna parthon . . . zalloth woth Thaborba* (vö. SZÉKELY: MoTört. I, 422), *Es lollethet Hogy Semyth feyrwar oltalmanak Es zeremnek . . . Nem Haznalh de Meeghes Ennyth Haznalh wolph Hogy . . .*” (76). E sorok segítenek mind a település helyének felderítésében, mind a közvetlenül Nándorfehérvár 1521-i elestét követő török előretörések egyik északi célpontjának megismerésében. Ópéterváradjá a mai Újvidék helyén volt (a Duna bal partján), *Karom*-ot tehát tőle délkeleti irányban kell keresnünk a régi Bács megye délkeleti csücskében. Legrégibb előfordulásait köznemesi nevekből ismerjük, több alakváltozatát jegyezték föl, például: 1471: Poss. *Karan*; 1477: 1528: *Karon* (térképen); 1596: *Karom* (térképen) (CSÁNKI II, 235—6); MonÍrók. III, 16: „elígeti . . . *Káromol*”. Mai neve *Karlovci*~*Sremski Karlovci* (m. *Karlóca*, ném. *Karlovitz*, lat. *Carlovicium*; vö. IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik; ÚjMagyLex. IV, 47; vö. még JÓKAI, MNTört. 630) Jugoszláviában, Titeltől nyugatra, a Duna jobb oldalán találjuk.

Konstantinápoly: *Constanczy Napoly* (73), *Constancinapolyth* (38), *Constanczy-napolybwl* (8); *walaz-||-Thya Bë . . . Kewetheth constanczy Napolyba* (5); *Kerthe woth Megh constancinapolyban* (5). Krónikairónk a XVI. század eleji magyar és török követjárásokkal, hadi eseményekkel kapcsolatban jegyezte föl az akkori török birodalom fővárosának a nevét. Összetett tulajdonnév, előtagja a latinból átvett *Konstantin* (< *Konstantinus*; ez pedig a *constans* ’szilárd’ származéka; KÁLMÁN i. m. 27); utótagja a görög *nea-polis* ’új város’ jelzős szerkezetből fejlődött. A magyarban használt *-napoly* utótag kialakulásában minden bizonnyal szerepet játszott a nálunk jobban ismert olasz eredetű *Nápoly* városnév (< ol. *Neapoli*; vö. NAGY J. BÉLA: MNy. XXVI. 312). A szó eleji *k* értékű *c-s* írásmód latin íráshatásra mutat. Figyelemre méltó, hogy a szerző mind az öt adatban *c(z)*-vel írja az előtagot. Ritkább alakváltozat lehetett ez nyelvünkben, előfordulásai elsősorban délkeleti és keleti (erdélyi) elterjedtségére vallanak, például: 1529—31: *constantczynapoly* (ÉrsK. 361; vö. MELICH, SzikszF. 100); 1593, 1597: *Constancinapol*, *Constanczinapoly* (SzikszF.; vö. MELICH i. h.); 1585: *Kunstanczinápoly* (CAL.; *Constantinöppölis* a.); 1767: *Konstantzináplynál* (PPB. [I.]; *Bosphörus* a.), *Konstantzinápoly* (Uo. *Byzantium* a.), *Konstantzinápoly* (Uo. *Constantinopolis* a.); 1804—5: *Konstanczinápoly* (BUDAI, Lex.). Mind a *Lexicon* szerzője, Budai Ferenc, mind a kiadója, Budai Ézsaiás Peéren született

(Közép-Szolnok vm.; vö. RévaiLex.). — *C*-zö változatot ismerünk még a Szilágyi-ról és Hagymásiról szóló széphistóriából (Szövgy. I, 397), Pázmánytól (BÁRDOS Nyr. XXI, 303), Csokonaitól (verscím), Salamon Ferenctől (történész, esztéta; vö. LAUKÓ: Nyr. XXXIII, 579), aki Déván született. A *t*-s változatok legkorábbi lelőhelyei: ÉrdyK., Murm., PestiN.; SzikszF. (I. kiad.—1590); l. részletesebben MELICH i. h.

Kölypén(y): *Barychoth*, Kewlypenth ... *warakath Thellyssegel Thewbowl Ky Hagya chazar Thewrethny* (72). Ilyen nevű helység (vagy vár) volt Erdélyben, Bács-Bodrog megyében, Szabolcs megyében stb. (CSÁNKI II, 154; III, 232; vö. MIKOS: MNy. XXXI, 243; PAIS: MNy. XXXII, 125—6). A szövegkörnyezetből minden kétséget kizáróan megbizonyosodhatunk (l. még *Auki?* v. *Árki?* és *Barics a.*), hogy a fenti *Kölypén(y)* Nándorfehérvár közelében volt, a Zimonytól nyugatra, a Száva bal partján épült vár neve. Ma *Kupinovo* (Jugoszlávia), régebben *Kupinik*-nek is hívták (vö. JugEnc. V. 453). 1521-ben a törökök elpusztították, de később újjáépült. Eredetere vonatkozóan l. PAIS: MNy. XXXII. 125—6; PAIS—GYÖRFFY: An. 154.

Lándorfehérvár 1. Nándorfehérvár

Lippa: *Az Erdely Ianos waydanakes woth Nepe ... Ky Lyppa Thayan zalloth woth* (76). A nagyobb összefüggésből világosabban kitűnik, hogy az Arad megyei (vö. CSÁNKI I, 760), a Maros középső szakaszának bal partján fekvő erődített városkának (vö. FEKETE, SSchrift. 504—5; GYÖRFFY: MoTört. I, 289; térképm.) a neve. Történelmi tény, hogy 1521-ben a rendi vezérek nem siettek az ostromolt Nándorfehérvár megsegítésére, hanem egyikük, Szapolyai János Lippánál (Lipovo), másikuk, Báthori István nádor Ópéterváradon várakozott hadaival (vö. SZEKFŰ: MTört. 441; SZÉKELY: MoTört. I, 422). Mai hivatalos neve *Lipovo* (FEKETE i. h.; JÓKAI, MNTört. II, 38, 584). A szláv *lipa* 'hárs' származéka (*Lipova* > *Lipva* > *Lippa*; vö. MELICH, HonfMg. 382; Uő.: MNy. XXXI, 207; KNEZSA: MNy. IV, 201; HORGER: MNy. XL, 265).

Mizir ~ Miszir: *az Egez Egythomoth alaalexandryath Es myzyrth, Es Egyk Re-zeth zerechen orzagnak Megh weth woth* (!) (6). A szó olvasata bizonytalan, mert a kézirat *z*-je *z* és *sz* értékű, és a jóval későbbi, összesen (*-i* melléknévképzős származékaival együtt) négy nyelvtörténeti adata között mind *z*-s, mind *sz*-es ejtést tükröző változatok vannak (l. TESz. *mizer* a.). A szövegösszefüggés szerint vagy helység-, vagy tartománynév. Mivel valószínűleg szerb-horvát közvetítéssel került nyelvünkbe az oszmán-törökből ('Egyiptom'), és a szerb-horvátban ismerték 'Egyiptom' és 'Kairó' jelentésben is (l. i. m.), s Egyiptomot említi a szerző, e tulajdonnév Kairó, esetleg Egyiptom Szerecsenországgal határos területének, Felső-Egyiptomnak a török neve. L. még *Alexandria* és *Egyiptom* a.

Mohács: a *mohach Mezeyn* (33). Az 1526. évi csatával kapcsolatban jegyezte fel a deák. A Duna jobb partján fekvő Baranya megyei helység neve. A szláv eredetű *moha* (KNEZSA, SzlJsz. I, 341; TESz.) növénynév tulajdonnévi származéka (KÁLMÁN i. m. 159).

Nándorfehérvár: a) *Landor feyrwar* (5), *Landor feyrwarnak* (78); b) *feyerwarrä* (38), *feyerwarath* (66); c) *feyrwar* (44, 2x; 76), *feyrwarnak* (9) stb. *Elwzewr feyrwarath Es Sabaczoth megh wennye, az wttan az Egez orzagoth El akarna Ronthany* (8). Aligha szorul alaposabb bizonyításra, hogy adataink Belgrád régi magyar nevének az alakváltozatai. A város 1433—1521-ig Magyarországhoz tartozott (ÚjMagy-Lex. I, 289). A három alakváltozat más-más gyakorisággal kerül elő a szövegből, a *Lándor-* előtagú név csupán kétszer, az *é-ző Fehérvár* tizennégyszer, az *i-ző* névváltozat harminckétszer fordul elő. Úgy látjuk, hogy ezek az arányok nem egészen véletlenül alakultak így. A teljes név első fenti adata a memoár szövegének a kezdő szava: *Az Landor feyrwar El wezessenek oka E woth* (5). Véleményünk szerint azért használta itt a szerző, mert vitathatatlanra akarta tenni, szükségesnek érezte pontosan megjelölni, hogy a sok *Fehérvár* közül, hiszen elterjedt helynév, illetve helynévi elem volt (vö. MIKOS: MNy. XXXI, 154; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXXVI, 256—8), melyiknek az elestét írja le munkájában. Második előfordulását a munka utolsó négy záró sorának az elején találjuk, szinte szimmetrikusan elhelyezve az első adat helyéhez viszonyítva: *Ez wegë Leth woth az Iő Landor feyrwarnak* (78). E helyen nem kis érzelmi telítettséggel ágyazta be a teljes nevet a mondatba a deák. A használatban a *Lándor-* nélküli csonka név van nagy fölényben (95, 65%). E névformákat a helység és környékének a lakossága szokta használni (vö. INCZEFI: MNy. LXI. 175—6; MEZŐ: MNyj. XIX, 76), tehát a krónika szerzőjének e déli és nem más Fehérvárnak a közéletből kellett származnia. Szűkebb hazájául valóban Valkó megyét emlegetik.

A név adatainak 30 százaléka *é-ző*, 70 százaléka zárt *i-ző*. Érdemes megemlíteni, hogy a Verancsics-Évkönyv I. része (I. SZALAY, MONÍRÓK. III, 3—11) sokkal erősebb *i-zést* képvisel (I. KOVÁCS: MNyj. XV, 47—9), s a helynévnek mind a négy adata *é-ző* benne: *Fejérvárat* (3), *Nándorfejérvárban* (9, 11), *Nándorfejérvár* (3). Összehasonlítva a két anyag zárt *i-zését* arra a következtetésre jutottunk, hogy a memoár anyaga olyan nyelvjárásterületnek a nyelvváltozatát őrizhette meg, amelyben a zárt *i-zés* még csak terjedni kezdett, amely *i-ző* nyelvjárásterülettel lehetett szomszédságban. — A városnak egy ritka és rövid névformája bukkan fel JÓKAINÁL: 1854: *Nándor* (MNTört. I, 306), *Nándorra* (i. m. 455). — Mint láttuk, szerzőnk csak *Lándor-* előtagváltozatot ismer, igaz, csupán kétszer szerepel nála. Ezt a változatot vette fel CALEPINUS is: *Lándor feiér vár* (vö. BENKŐ: MNy. XLVIII, 204). Ennél elterjedtebb volt, és korábbról adatolható a *Nándor-* alakváltozat (korai előfordulásait I. IMRE SzabV. 130). Egyes forrásokban mindkét alak megvan, például: 1621: Alba Graeca *Nandor*, vagy *Landor fejer var* (MA³). A szókezdő *l* elhasonulásos fejlemény ($n-n > l-n$), mint az 1536-ból ismert *Lenchen* — de 1332—1337: *Nenchen* (CSÁNKI II, 631) — helynévben is (Somogy m.; vö. BENKŐ: MNy. XLVIII, 204; PAIS: MNy. XLVIII, 204; IMRE i. h.). Adataink megerősítik BENKŐ (i. h.) véleményét, hogy az $n > l$ hangváltozás a nyugati részeken is végbement a XVI. század elején. A *Nándor* közszői eredetű, 'dunai bolgár' jelentésben kerülhetett nyelvünkbe (vö. ECKHART FERENC: MNy. V, 312; GYÖRFFY: NévtVizsg. 33); másképpen MELICH: MNy. V, 165; vö. IMRE i. h.). A név második tagjában mindig *j-t* ír a memoáriró; ha finnugor eredetű e szavunk, a *j* az ősi zöngés

palatális spiráns folytatója benne, a *fehér* alak *h*-ja pedig hiátustöltő hangként kerülhetett a szóba a *j* kiesése után (TESz.; MSzFgrE.).

Notyaj: *mydewn zentdewmethewrre Es Nothyayra Erkewzthek woth ala* (sajkák és hajók) *az oth walok ... Reya Ewtewttek woth* (43). A deák szavai alapján a várat a Szávaszentdemeterrel (Mitrovica) szembeni Száva-parton kell keresnünk. Szolimán rendelkezéséből megtudjuk, hogy azt parancsolta a „zvonniki” [’zvorniki’] szandzsáknak (’praefectus Turcicus; török főtiszt, kerületi kormányzó’ (NySz.; TESz.)), hogy szállítson hídépítéshez szükséges faanyagot a Drinán a Szávára, hogy „*Lenne Segethssegh a zavan a Hyd chynalassnak, Es az Sabacz megh wetelenek*” (43). Az anyaggal elindult hús sajkát és néhány hajót a helység „népe” megtámadta, és sok kárt okozott benne. Ezek szerint 1521-ben ilyen nevű helység létezett. Az idézetek alapján egészen pontosan lokalizálhatjuk, mert tudjuk, hogy Szávaszentdemeterrel (Mitrovica) szemben, a Drina torkolatát elhagyva a Száva-parton feküdt. E helyen ma az egyik térképen *Noćajski Salas*-t (I. EncJug. VI, 312—3), a másikon meg *Noćaj*-t (i. m. I, 560—1) találunk. A „Noćajski” a *Noćaj* nevű helynév *-ski* melléknév-képzős származéka. A szb.-hv. *ć* magyar megfelelője legtöbbször *ty*, mint helyneveinkben is; vö. *gatyá*, szb.-hv. *gáće*; *kótyavetye*, szb.-hv. *ko će veće*; N. *kútya* ’kamra’, szb.-hv. *kúća* (TESz.); továbbá a déli szláv közvetítésű (oszmán-törökből) *Tettye* (BÁRCZI, Szók.² 78). Önálló község neveként egy régebbi forrásból idézhetjük: „*Noćaj szerbiai falu a Drina menti körzetben*” (IVEKOVIC—BROZ, Rječnik XXXV, 215).

Ópétervár(aj): *az őpeterwagyanal (-waragyanal helyett) az dwna parthon peterwaragya Ellenebe zalloth woth Thaborba* (76). Az idézet Báthori István nádorra vonatkozik, aki 1521 nyarán, amikor II. Szolimán Szabács elfoglalása után Nándorfehérvárt két irányból kezdte ostromolni, nem sietett a várvédők megsegítésére, hanem Ópéterváradon táborozott le hadaival. *Pétervár(aj)* (Petrovaradin) a mai Újvidékkel (Novi sad) szemben, a Duna déli partján húzódó dombos területen fekszik. *Ópétervár(aj)* tehát valóban Újvidék helyén keresendő (vö. CSÁNKI III, 138, 141, 233, 236). Az utótag régi adatai és alakváltozatai: 1237: *Peturwarad, Castrum de Waradinopetri*, 1522: *Vasarus Varad*; népiesen: *Varadin* (CSÁNKI III, 236—7). Az *Ópétervár(aj)* elnevezést Verancsics jegyezte föl először 1521-ben, Évkönyvében nem fordul elő. A névből következtetve régibb település volt az erődített Péterváradnál. *Újvidék* (Novi sad; ném. Neusatz) a török hódoltság után, a XVII—XVIII. században népesült be (ÚjMagyLex. V, 214), és nőtt fokozatosan várossá. Ezt a magyar elnevezést 1748-ban kapta (MESKÓ: MNy. XXXVIII, 173—4). Fenti helyneveink második eleme személynévi eredetű, az utótag a *vár* főnév kicsinyítőképzős származéka, helynévként gyakori.

Pest: *pesthyk* (!) (40), *pesth Hoz* (20); I. *Várad, Hatvan* a. is. Mint országos jelentőségű város neve fordul elő. A szláv (bolgár) eredetű magyar *pest* ’(mészégető) kemence; barlang; caminus, fornax’ közszóból lett helynévvé (MELICH: MNy. XXXIV, 129—40; KNEZSA, SzJlsz. I, 418; GÁLDI: NévtVizsg. 69—71; KÁLMÁN i. m. 160; (TESz.)). A mai *Budapest* elnevezés *Pest, Buda* és *Óbuda* egyesülésekor vált

hivatalos helynévvé (MELICH: MNy. XXXIV, 136; PAIS: MNy. L, 509—11; ÚjMagy-Lex.).

Pétervárad(ja): *peterwaragya* (76); *peterwaragyaba walamy drabanthoth wethwe(n)* (77). GYÖRFFY GYÖRGY szerint fontos, várral megerősített helység volt a XVI. században (ELEKES—LEDERER—SZÉKELY: MoTört. I, 320—1; térképmell.). A mai Újvidékkel szemben terül el, de hozzátartozott Újvidék elődje, Ópéterváradja is (vö. CSÁNKI i. m. II, 141, 233, 236); l. még *Ópéterváradja* a. Ma *Petrovaradin* (KGVAtlasz. 58; — JÓKAI, MNTört. I, 525).

Rákos: *Hyrdettetenek, az Regy zokoth Helyre a Rakossra* (36); *Ha... a Rakossra a gywlesbe Kaphattak wona ... mynd Konczonkynth Hantak wona* (37). Az idézet az 1526. évi diétára utal. A *rák* állatnév -s képzős származékából vált földrajzi névvé — először víznévvé, aztán helynévvé is (KÁLMÁN i. m. 146, 159). Igen elterjedt településnév (l. FÉNYES III, 278—9; CSÁNKI II, 281—2; Hnt. 1873; ORTVAI, Vízr. 681, 682; MAKSAI i. m. 199, KNIEZSA: MagyRom. 180, 207, 306; SZABÓ T. ATTILA: MNy. XL, 338; BENKŐ: MNy. XLVI, 261; Hnt. 1967).

Rákosmező: *Engednyek Kellethyk, Es ... az zokoth Helyrewl Rakos Mezeerewl* (!) *a gywlesth Masswa wynny* (20). 1525-ben János vajda pártja kikényszerítette, hogy az országgyűlést Hatvanban (Heves m.) tartsák (vö. SZABÓ, MOrgy. 105, 106, 110). Egyébként 1286—1540 között legtöbbször Rákos~Rákosmező volt a színhelye (ÚjMagyLex. V, 527; JÓKAI, MNTört. I, 535). Az utóbbi név jobban kifejezi Rákos akkori jellegét. A mai Budapest régen beépített keleti kerületei a Rákos-patak mentén. A Verancsics-Évkönyv ugyanígy használja: *Az Rakos mezein* (MonÍrók. III, 12), az *Rákoson* (i. m. 13).

Rednek: *Naderspanes ... peterwaragyaba Es Rednekbe walamy drabanthoth wethwe(n) Bwdara Megywn* (77). A szövegrész utalás arra, hogy Nándorfehérvár elfoglalása után a Péterváradon táborozó Báthori István nádor seregét szélnek eresztve Budára sietett. A Pétervárad(já)tól délnyugatra eső végvár szerb-horvát neve: *Vrdnik* (CSÁNKI II, 233, 237; NarEnc.). Korábbi adatai: 1329: *Rednuk*; 1361: *Civitas de Rednek*; 1391: ...; ellenben 1528 (térkép): *Erdnek* (CSÁNKI II, 237). *Rednek* helyett később (-dn->-nd- hangátvetéses) *Rendek*-et használtak (CSÁNKI III, 98, 246; KNIEZSA: MNy. XXXIII, 169; PAIS: MNy. XXXVII, 346; DEME: MNy. XL, 45). Eredetere vonatkozólag l. UngJb. IX, 50; vö. DEME i. h.). A múlt századból ismerünk *Verdnik* alakváltozatot is (Hnt. 1873), mely láthatóan az újabb keletkezésű szerb-horvát elnevezésből alakult a szó eleji mássalhangzó-torlódás feloldásával.

Ród: *Es a Kezewletthel a Kyth az attya Kzyzewith woth ... Kyk azth mongyak Hogy Rodra, Kyk Kedygh azth Mongyak Hogy Kwzwl Basra ... Magyarorzagra Indwl* (8). Szelim szultánt 1520-ban fia, II. Szolimán követte a trónon. Magyarországi déli végvárak elleni hadjáratát 1521 nyarán kezdte meg (SZÉKELY: MoTört. 421; BENCZÉDI i. m. 455). Apja korábbi tervét, *Rodosz* sziget meghódítását egy évvel később, 1522-ben valósította meg (SEKFI i. m. III, 441; SZÉKELY i. m. 432; VTört. 537). A rövidebb *Rod* alakváltozat nem ritka a XVI. században, például SZÉKELY (Krón. 228): „Rhodot ... meg veuec”; MonÍrók. III, 18: „Rhodot megvivé”.

A latinból átvett személynevek (és köznevek) mintájára vesztette el *-us (-os)* végződését (vö. MELICH: MNy. X, 17; MNy. XXXVI, 158; BENKŐ: XLV, 17; BÁRCZI, Szók.² 106—7). Ma *Rhodos*, sziget és város Görögország délkeleti határszélén, neve gyakran változott az ókorban (ÓkoriLex.).

Sabác: I. *Szabács*

Sarnó: *Kyketh Kyraly Sarnoba ... Kessertettewth woth (41—2); az Sarnoy wezedelem Koron, mydewn Ianos wayda menth woth Sarno ala wezeth woth El (9)*. Mátyás uralkodása idején Sarnó török kézen volt. Az író helyesen állapította meg, hogy *Havalának* (~ *Avala*) is hívták (l. *Havala* a.), a szerbek *Žrnov* néven ismerték (NarEnc. IV, 1347; EncJug. 250; *Avala* a.); várát a törökök építették (EncJug. I, 451; *Beograd* a.) az *Avala* hegyen. A magyar *Sarnó* ebből alakult a szóeleji mássalhangzótorlódás feloldásával és a szóvégi *-ov > ou > -ó* szabályos hangtani fejlődésével (vö. ÚRHEGYI: MNy. XXXV, 120; KNEZSA: MagyRom. I, 118). Nagyon lehetséges, hogy a *Sarnó* helynév szóeleji *s-e zs-*nek vagy *zs-*nek is hangzott, mert a kézirat *s* jele rendszeresen *s* és *zs* hangértékű, és a régi írásmód az eltérő kiejtés ellenére több szavunkban megőrződött (*Jósika, Dessewffy*) stb.; vö. NyelvmLev. 16). *Zsarnó* nevű községet Abaúj megyéből jegyzett fel FÉNYES (IV, 335; vö. még Hnt. 1873). Nándorfehérvártól hozzávetőlegesen 16 km-re feküdt délkeletre. 1938-ban az ismeretlen hős monumentális emlékművét állították fel a helyén (EncJug. I, 250). A magyar szakirodalom általában *Sarnó, Sarnow* alakváltozatokat használ, például: SZÉKELY (Krón. 226): *Sarno*; MonÍrók. III, 14: *Sarnó*; BUDAI, Lex. III, 37: *Sarnó*; SZEKFŰ i. m. III, 425: *Sarnó*; de MonÍrók. III, 13: *Sarnow*; *Jókai*, MNTört. I, 535: *Sarno*; a *Varnó* (i. h.) nyomdahiba lehet.

Somlyó: *Az zenderey zanchakoth Ky Nagy Thythkon Iwth woth ... az Themes war wydykere, Es Somlyon fewlewl ... mynd El Rabolwan ... Bathory Isthwan ... a Themes pwtzhayan ... megh werth woth (16)*. Temesvártól délkeletre két olyan nevű helység van, amely nevének utógja *-somlyó*: *Mezősomlyó* és *Érdsomlyó*. A Temes pusztája Temesvár és a Temes folyó közelében lehetett, kéziratunk Somlyója nem eshetett messze e pusztától, ezért nagyon valószínű, hogy a XVI. században a már országos jelentőségű, az említett helységekhez közelebb fekvő (vö. GYÓRFFY i. m. 320-1; térkép mell.) *Mezősomlyó*val (ma *Semlak*; KNEZSA i. m. 311) kell azonosítanunk. A *Somló*~*Somlyó* földrajzinév (folyó-, hegy-, helynév) eredete vitatott. PAIS (MNy. XXIX, 235) és KÁLMÁN (i. m. 149, 159) a *som* főnév származékára vezetik vissza, MELICH (NytudÉrt. 41. sz. 105) a *somlik*~*somlyik* 'csúszik, mászik' melléknévi igenévi származékát tekinti előzményének. A TESz. kizárja az első származtatási lehetőséget, a másodikat pedig kétesnek tartja.

Söjtör: *Seytewrygh (40)*. L. *Falkos* a. A szövegkörnyezetből egyértelműen kitűnik, hogy Zala megyei helység neve (vö. még FÉNYES IV, 42). A XIII. század eleje óta (l. PAIS: MNy. IX, 174—6; OklSz. 1064) vannak rá adatok: 1356: Poss *Sehtur*; 1356: Poss. *Felseu Sehtur*, Poss *Olsosehtur*; 1437: *Seyther*; 1453: *Sewther*; 1513: *Seyther* (CSÁNKI III, 101). Etimológiája szerint a német eredetű *sajtár* (Szófsz.) köznévvvel (l. részletesen TESz.) tartozik egybe: *Sahter > Sehtör > Söhtör* (PAIS i. h.;

KNIEZSA: MNy. XXIX, 102—3). A jelzői előtagú nevekből látszik, hogy eredetileg több település alkotta, vagyis településcsoportból alakult ki a mai község. Az adatok többsége arra mutat, hogy a mai alak a szó vége felől ható labializálódási folyamat idején merevedett meg. Hnt. 1873, 1967: *Söjtör* — a zalaegerszegi járásban.

Szabács (~**Sabác**): *Sabacz* (38, 43, 44, 46), *Sabaczoth* (8), *Sabaczawl* (39); *Sabach* (38); *Sabaczyaknak* (39). Mitrovicától délkeletre, a Száva jobb partján épült vár neve (egykori Macsói bánság). Nyelvemlékünkben két alakváltozatával találkozunk: *Sabacz* (8×) és *Sabach* (1×). Az előfordulások száma alapján a krónika képviselte erősen *ö-ző* nyelvjárásban az első lehetett a használtabb. Elterjedésének területét az ország déli—délnyugati részére helyezhetjük. E mellett szól, hogy nem egy déli származású írónknál ugyanezt a változatot találjuk, például GÖRCSONYINÉL: *Sabat*z (HÉnek. F 1/a); ZRÍNYINÉL: *Sabac* (a pontos locusokat l. IMRE, SzabV. 23); a név eredeti és mai szerb-horvát ejtését ez adja vissza leghűbben (*Šabác*; vö. IVEKOVIC—BROZ, Rječnik II, 517; EncJug.); több XVI. század eleji német oklevél adatai szintén szókezdő *s*-es és szóvégi *c*-s ejtésről tanúskodnak (l. részletesebben IMRE i. h.); egy, a XIX. század negyvenes éveiből származó német térképen ugyancsak *Schabacz* alakot találunk (l. GYÖRFFY: MoTört. III. 320—1; térképmell.). A Szabács Viadala nyelvemlék a várnévnek három változatát ismeri: *Sabach* (12×), *zabach* (2×), *zabacz* (1×). E változatok nyilvánvalóan magyar fejlemények (kialakulásukról l. IMRE i.m. 77, 134). Hivatalos használatúvá végül is a *Szabács* alak vált nyelvünkben.

Szalánkemén: *zalonkementh ... pwzithan Hattaak woth a polgarok* (72). Nándorfehérvár bevételének (1521. aug. 29) hírére elmenekült belőle a lakosság. Szerém megye északkeleti csücskében, Titellel szemben helyezkedik el. Legkorábbi előfordulása 1072-ből: *Zalonkemen* (CSÁNKI II, 233, 237—8); a középkorban fontos, megerősített várossá fejlődött. CSÁNKI (II, 237—8) *Szalán*-alakváltozatot vesz fel címszóul, GYÖRFFY két helyen (MoTört. I, 154—5, 230—1; térképmellékletek) *Zalán*-t, egy helyen *Szalán*-t (i. m. I, 400) ír; JÓKAI MÓRNÁL: *Zalánkemény* (i. m. 628). A szóeleji *z*-s, illetve *sz*-es írásmód a *z* jelnek a régiségben *z* és *sz* hangértékű használatából következik. Hasonló keletkezésű a *Zala*(-), *Szala*(-) földrajzi név (vö. TIMÁR: MNy. XXIX, 59; KNIEZSA: MNy. XXIX, 146; PAIS: MNy. XXI. 241; MIKOS: MNy. XXXI, 117, 299; JUHÁSZ: MNy. XXXIV. 46; GYÓNI: MNy. XLII, 47). A szerbek Mitrovica mellett említenek egy *Slankamen* nevű helységet (vö. NarEnc. IV. 459; EncJug. I, 461; l. még JÓKAI, MNTört. II, 628), sőt megkülönböztetnek *Stari Slankamen* ('Ószalánkemény') és *Novi Slankamen* ('Újszalánkemény') települést. Az első 1072-ből ismert, a XV. században vára volt, 1502-ben civitas regis. 1521-ben a törökök elpusztították (NarEnc. IV, 459). A köznévi „*slankamen*” jelentése 'sósókő', tudniillik a községben, a vár alatt sósvízű forrás, kút található (KARADŽIĆ, SrpRječnik): l. még: PAIS—GYÖRFFY: An. 162, 164.

Szend(e)rő: *Es mydewn zenderewhoz (!) Nem Mezze woth wona Nepëth Keeth fele zakazthya* (38); *zendewrewth Erthe wona* (73); *zenderey* (16, 68). Számos *Szendrő* nevű helységünk volt és van napjainkban is (CSÁNKI I, 179; II, 12, 63; MELICH: MNy. XXIX, 274—5). A deák szavai szerint a fenti Szendrőt a török császár

útba ejtette akkor is, amikor Nándorfehérvár alá vonult, valamint akkor is, amikor 1521-ben innen diadallal hazafelé indult. A követek rendszerint Szendrőt érintve utaztak Konstantinápolyba vagy Budára. Belgrádtól kb. 40 km-re keletre, a Duna jobb partján, a Morva torkolatánál épült régi szerbiai végvár neve, másképpen *Végszendrő* (JÓKAI i. m. I, 274, 275; FEKETE: SSchrift. 229; ELEKES: MoTört. I, 277.). Mai hivatalos neve: Smederevo.

Szentdemeter 'Szávaszentdemeter': zentdewmethewrre ... *Erkewzthek woth ala* (43); *chak akor zewrzetek wona oda zenthdewmewtewrre chak Ewth Saykath ... chazares Magyarorzagh felewl Zerewmbewl feyrwarath ... Netalam Megh Sem wehette wona* (43—4). L. még *Notyaj* a. A szövegkörnyezetből világosan kitűnik, hogy a szóbanforgó helység csak a Száva bal partján elterülő Szávaszentdemeter lehet (vö. CSÁNKI II, 233). Mai neve *Sremska Mitrovica* (ném. Mitrowitz; vö. ÚjMagyLex. VI, 219; KGVAtlasz. 58), Belgrádtól északnyugatra, Újvidéktől dél-nyugatra fekszik. Egyházi vonatkozású helynév (KNIEZSA: MagyRom. I, 131).

Szentgyörgy: *az drawan zenth gywrgywn altal Kewlthewzewth woth* (39). Elterjedt középkori helységnév, szerzőnk kétségtelenül Drávaszentgyörgyöt említi e szövegösszefüggésben. A sikeres drávai átkelés után a törökök innen indultak Baranya, Somogy és Zala megyei portyáikra Mátyás korában. A helységnév Szent György tiszteletével van kapcsolatban. A vallási eredetű helynévtípus a XII. század végétől kezdve terjedt hazánkban (KNIEZSA i. m. I, 131—2; KÁLMÁN i. m. 176—7). A *-gyürgyün* alak zárt palatális labiális hangrendűsége beleillik a deák nyelvébe, hiszen akadnak nála ilyen ü-zési példák: *gywrgy* (16), *gywpewn* (45), *Megywn* (77) stb.

Szófia: *Magyarorzagra Indwl ... Es Belay Bobasth zoffya warassathwl az wthbwl El Erezthy* (8). II. Szolimán 1521 első felében a városon keresztül vonult hadaival a magyarországi déli végvárak ellen. Szófiát 1443-ban foglalta el a török (BENCZÉDI i. m. I, 450). A görög 'bölcesség' jelentésű szóból lett városnévvé (KÁLMÁN i. m. 177). Bélay magyar követet azért engedte ekkor szabadon a török császár, hogy ez hazatérve megmondja „urának”, mekkora haddal támad rá a császár, ha nem teljesíti követeléseit. — A műben az egyszerű *f* helyén használt *ff* előfordul idegen szavakban is, például: *wleffet adna* (60) 'adomány, birtok', *zkwffiyath* (59) 'süveg'; és *attyaffya* (69), *myndewnffelewl* (51) stb. Mint a szerző egyik írássajátsága került a városnévbe.

Tata: *wethyk Elewzewr wgyan ottan Bwdan Ewrzeth ala, az wttan Kewldygh* (!) *Tatha waraba* (7). A magyar urak I. Szelim császár (1512—1520) két követét vetették a tatai vár börtönébe. Német eredetű személynévből vált helységnévvé (részletesebben l. MELICH: MNy. XXXV, 145, 147—8; KÁLMÁN i. m. 174).

Temesvár: *az Themes war wydykere; zekely gywrgy a Kewrewzthwsszekel* (!) *Themeswarath Bathoryra Reya zalotta woth* (16). Székely (Dózsa) György 1514-ben vette ostrom alá a Temes mentén fekvő várat (SZÉKELY i. m. 407). Számos ilyen elnevezésű földrajzi nevet ismerünk (l. SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXX, 170; PÉTER: MNy.

XLVI, 162; PAIS: MNy. LIX, 174), a fenti kétségtelenül a Temes megyei városra vonatkozik. Ma *Timișoara* Romániában. A *Temes* (<*Timis*) eredete bizonytalan (KNEIÉZA: MagyRom. I, 142, 175; KÁLMÁN i. m. 139); másképpen MELICH, HonfMg. 22, 24, 51, 52).

Temes pusztája a *Themes puzthaya(n)* (16); I. még Somlyó a. Temesvár és Mező- vagy Érdsomlyó között kellett lennie ennek a minden bizonnyal Temesvárhoz tartozó kis településnek.

Újhely: *Kybowl* [Szabácsból] *amny Mezze Iartak Rablany a Thewrewkkewk (!) a Regy Alybegh, Hogy mydewn Mathyas Kyraly wyhelyih wytatta, akkoron Ew oth Negywen Ezewr Embewrrel Kewlthewzewth woth altal* (39). Az előzményekből pontosabban megtudjuk, hogy Szabács várának felépítése (1472-ben; BENCZÉDI i. m. I, 451) után fosztogatott a török az északnyugati megyékben. 1472—1475 között Mátyás király Lengyelországban és a déli végvárakban járt (vö. IMRE, SzabV. 31; LÉDERER: MoTört. I, 331), ezért nem lehet megállapítani, melyik Újhelyre utal a memoáriró.

Újlak: *azithes Haznaltha woth a weegh waragbwl (!) akyk zerewmbe wotak, mynth peterwaragya wylak ... a Benne walook Ky Nem fwtottanak woth* (76). Példamondatunk utalás arra, hogy a fenti és még több, Szerém megye északi részén levő várból Nándorfehérvár eleste után a lakosság nem menekült el, mert Báthori István nádor Péterváraddal szemben táborozott hadaival (vö. SZÉKELY: MoTört. I, 422). Táborozásának csupán ez volt az eredménye, jegyezte meg bírálóan egy másik helyen a deák. Az ország több megyéjében volt *Újlak* (I. Hnt. 1873; CSÁNKI I, 436, 488, 528 stb.; MIKOS: MNy. XXXI, 298; MAKSAI i. m. 226—7). A szerző világosan meghatározza megye szerinti hovatartozását. CSÁNKI (II, 288—9) *Ujlok-*, *Ujlak*-ot idéz ebből a megyéből (vö. még: NAGY XI, 390—1). A két alak ugyanannak a településnévnek korábbi és újabb alakváltozata (vö. MELICH: MNy. XXXIV, 137). Péterváradtól nyugatra feküdt; más alakváltozata: *Illok*, lat. *Cucci* (ÓkoriLex.); Hnt. 1873: *Illok, illoki járás* (152. l.); *Illok*, régen *Újlak* Szerém megyében. A szerbek is ismerték *Ilok* (1346: *Wylak, Ujlak; Cuccium*) néven (NarEnc. I, 656; *Erdevik* a.; vö. még: ÓkoriLex. *Cucci* a.; EncJug. IV, 345; SRH. II, 178). A *lak* 'az otthon, az állandó szállás helye; település' összetételű helynevek a legősibb magyar településnevek típusai közé tartoznak (KNEIÉZA: MagyRom. I, 123, 129, 149; TESz.).

Várad: *a Thyzan Thwl waraddwl (!) fogwa mynd pesthyk (!) ... Ew Neky myweltek Kewdmenewketh* (40). Mátyás király az 1470-es évek elején Szabács megvételeére készült. Mivel olyan kemény tél volt, hogy „*mynd az zawa Smynd az arokyay Bë fagynanak*” (40), vitézeinek kesztyűket és ködmönöket készíttetett a fenti terület összes szücsével. Várad (Nagyvárad) a XV. században (vö. GYÖRFFY i. m. I, 320—1; térképmell.) jól megerősített városnak és fontos kulturális központnak számított, azért alkalmas volt területi határpont megjelölésére. Első feljegyzett előfordulása 1208-ból: *capitulum Waradiense* (KNEIÉZA i. m. 195). Az ország keleti megyéiből ismert többi *Várad, Váradja* (I. PAIS: MNy. LII, 18—9) kevésbé lehetett országosan ismert. A név a *vár* főnév *-d* kicsinyítő képzős származéka (KNEIÉZA: MagyRom. I,

195; KÁLMÁN i. m. 163; MEZŐ—NÉMETH, SzabSzat. 64); ma Oradea Romániában (ÚjMagyLex. V, 286).

Zemlén: *zemlynth* (47, 49); *otthes zemlyenbe* (48). 1521 nyarán a török császárnak az volt a haditerve, hogy először Zemlént foglalja el, hogy aztán Nándorfehérvárt „*wyzrewl zarazrwl*” ostromolhassa. Hatalmas haderővel vonult fel környékére: „*Thewbbel Iwth woth Reya Haromzor\|Haromzor zaaz Ezewr Embewrnel*”. *Nem chak feyr warath wytatta Hane(m) . . . feyrwarath Es zemlynth* (46—7). A túlerővel vívott harcban a vár maroknyi csapata felmorzsolódott, elvérzett, Szkoblit súlyosan megsebesült; „*Halalos Sebek wonanak Raytha*” (48). Szolimán „*Kylenczed Napra Hogy megh zalatta woth*” (47), elfoglalta, és „*zemlynth megh Hagya Hogy Thewbewl Ky Thewryek*” (49). A szerző szavaiból világosan kitűnik, hogy helységünket a Száva folyó választotta el Nándorfehérvártól, tehát csak a Szerém vármegyei **Zemlén** szerepelhet nála a fenti összefüggésekben (I. GYÖRFFY i. m. 320—1; térképmell.). A várnév a szláv *zemlja* ’föld’ származéka; **Zemlén** síkságon feküdt, valószínűleg építőanyagáról kapta nevét; magyarra fordítva ’Földvár’-nak felelne meg (vö. MELICH: MNy. XVII, 65—73; PAIS; MNy. XXX, 109). Szerb neve **Zemun** (KARADŽIĆ, SrpRječ.; IVEKOVIĆ—BROZ i. m.; EncJug. I, 460; *Beograd* a.; FEKETE i. m. 805). Elpusztítása után a XVIII. század vége felé indult rohamos fejlődésnek, ma Belgrád egyik peremkerületét alkotja (JÓKAI, MNTört. I, 231, 524; ÚjMagyLex. V, 214).

Zvornik (~ **Zvonik** ~ **Zvonnik**): *parancholth woth chazar az zwonnyky zanchaknak Hogy Ew onneth Zwonnnykbwl Kezeytene a drynan Saykakath* (43). A fentiekből következtetve helységünket a Drina-parton, Szabácstól nyugatra, az egykori ozorai vagy sói bánság területén kell keresnünk (vö. IVEKOVIĆ—BROZ i. m.). A kézirat szerint a szó belsejében határozottan *-nn-* van, így írta át SZALAY is: *Zvonnikbul, zvonniki* (MonÍrók. III, 156). Történészeink általában *Zvornyk*-ot használnak. A két alak ugyanannak a helységnek a neve. A Drina bal partján feküdt; 1464-ben Mátyás királynak nem sikerült visszafoglalnia Szerebernik visszaszerzésével egy időben (vö. ELEKES: MoTört. I, 314; BENCZÉDI i. m. I, 451). A szerző minden alkalommal *-nn-*nel írja, ezek szerint a déli részeken élő alaknak kellett lennie az *r* nélküli, az *-n(n)*-es alakváltozatnak. Megtaláljuk a „*Vita Petri Berislavi*” latin nyelvű életrajzban: „*capta urbe Zvonik*”, „*de Zvonik*” (MonÍrók. III, 222), sőt jóval később is kerül rá adat: Hnt. 1873: *Zvonik*. Szerzőnk *-nn-*-je vagy geminációs, vagy *-rn->-nn-* hasonulásos fejlemény. Valószínűbb, hogy ikerítődéssel jött létre, mert a *Zvonik* adatai korábbiak (I. NarEnc. IV, 1312—3), és a kéziratban az intervokális *-nn-* élő jelenség. Szerb-horvát forrásokban mindkét alakváltozat föl van jegyezve (I. NarEnc.), török nyelvű feljegyzések ellenben *-rn-*nel használják, például: 1526: *Izvorniq*; 1580—1592: *Izvorniq*; 1684: *Izvorniq* (vö. FEKETE, SSchrift. I, 159, 423, 811, 815). A későbbi forrásokban inkább *-rn-*nel találjuk: *Zvornik* (IVEKOVIĆ—BROZ i. m.); *Zvornik, Zvornik* (JÓKAI, MNTört. I, 262, 529; II, 171, 553, 624); Jókai idézett művének kritikai kiadásában a jegyzetek között (I, 529; II, 624) újabb alakváltozat is felbukkan: *Iszvornik*. XI. században épült település, nevét valószínűleg alapítójáról,

Zvojnimir ~ *Zvonimir* horvát királyról (1076–1089) kapta (vö. KARADŽIĆ, SRPRJEČNIK; ÚjMagyLex. VI, 784).²

b) *Megyenevek*

Baranya: *El p wzthwlth woth, zerewm warmegye walko warmegye* Baronya *warmegy* (-megye helyett) *Es posga waar megye* (39); *Mynd Baronyan Somogyon althal menth woth* (40). 1476 előtt Szabács török kézen volt (vö. IMRE, SzabV. 28; ELEKES: Motört. I, 338). Ali bég innen indult portyázó útjaira egészen Söjtörig „Harmycz Ezer Emberrel” (39–40). *Baranya vármegye* és *Baranya* egymás szinonimájaként használatos — mint *Szerém vármegye* és *Szerém, Valkó vármegye* és *Valkó* stb. — a XVI. századi Dunántúl délkeleti csücskének a nevéként (l. GYÖRFFY: Motört. I, 320–1; térképmell.). Eredete nincs megnyugtatóan tisztázva, általában abból a szláv közszóból származtatják, amelyből a ’mezőgazdasági talajművelő eszköz’ jelentésű *borona* szavunkat is (vö. szb.-hv. *brána*, szlk. *brána*). A *Baronya* alakváltozat a szóeleji mássalhangzó-torlódás feloldásával, magánhangzó-elhasonulással és *n > ny* palatalizációval jöhetett létre (vö. BENKŐ: MNy. XLIX, 13; TESz.).

Pozs(e)ga: *posga waar megye* (39); l. *Baranya a.* is. *Baranya* vármegyétől délre, a Dráva és a Száva között fekvő végvidéki vármegye (l. GYÖRFFY i. h.) neve. A szláv *požeg* ’gyújtó eszköz’ származékszavából lett tulajdonnévvé (IVEKOVIC—BROZ: Rječnik; MELICH: MNy. XXII, 4); a régiségből vár-, település- és megyenévként ismeretes több alakváltozatban (l. CSÁNKI II, 397).

Somogy: *Somogyon althal menth woth* (40); l. még *Baranya a.* *Baranya* megyével északnyugatról (l. GYÖRFFY i. h.) szomszédos közigazgatási egység neve. A szövegösszefüggés, az előzmények bizonyítják, hogy deákunk a megye területét érti rajta. A *som* ’cornum’ növényi termést jelölő köznévfő képzős származéka (vö. KERÉNYI: MNy. XXVII, 105; HORGER: MNy. XXXV, 183; GYÖRKE: MNy. XXXVI, 37; BÁRCZI: MNy. XL, 323; KNIEZSA: MagyRom. I, 223; MOÓR: MNy. XLIX, 300; KÁLMÁN i. m. 159; TESz.).

Szerém: *zerewm warmegye* (39); *walkonak Es zerewm warmegyeknek a Kewzepe(n)* (44); *zerewmbe . . . Byzonysagoth Theznek Rola* (39); *zeremewth* (76), *zerewmbenes*, *zerewmbewl* (44); *zeremnek* (76); *zerewmy* (46), *zerewmbe walo warakbwl* (76) stb. A Valkó vármegyétől keletre eső, a Duna és a Száva közötti területnek mint közigazgatási egységnek (l. GYÖRFFY i. h.) a neve. Személynévként már 1171-ben

² Az említett helységek, közigazgatási egységek fekvését l. a mellékleten (térképen 99. l.): 1. Söjtör, 2. Hahót, 3. Fakos (Zala vm.), 4. Mohács (Baranya vm.), 5. Gredistye (Pozsega vm.), 6. Jajca (Jajcai bánóság), 7. Diákó, 8. Szentgyörgy, 9. Újlak (Ilok) (Valkó vm.), 10. Ópétervárad; 11. Pétervárad, 12. Barics, 13. Károm, 14. Szalánkemén, 15. Rednek, 16. Szentdemeter, 17. Árki; 18. Szabács, 19. Zvornik, 20. Kőlypén, 21. Zemlyén (Zimony); 22. Nándorfehérvár, 23. Avala (Havala), 24. Zsarnó (Sarnó, Havala), 25. Notyaj, 26. Szendrő; 27. Somlyó (Mezősomlyó), 28. Temesvár, 29. Temes puszta, 30. Lippa; 31. Buda, 32. Pest, 33. Tata, 34. Rákos(-mező), 35. Hatvan, 36. Cserépvára, 37. Ecsed(vára), 38. Várad.

I. Zala vm., II. Pozsega vm., III. Jajcai bánóság, V. Valkó vm., VI. Szerém vm., VII. Macsói bánóság, VIII. Temes vm.

előfordul: *Zerem* (MELICH: MNy. XVI, 53; HonfMg. I/2, 127, 420). — MA. 353: *Szerem* (megye); 295; *Szerem* 'Sirmium' (helység); *Szeremség* 'Sirmia' (tájegység); KASSAI: *Szerem Vármegye* (Lex.). *Szerém*-re 1808-tól van adatunk, de még később is élt mellette a régi *Szerem* alakváltozat (vö. K[EMES]: MNy. XIX, 93). — A név eredete vitatott, a szerb szakirodalom végelemzése szerint a lat. Sirmium 'Mitrovica' helynévből ered (Rječnik²). MELICH (MNy. XXX, 42) a régi magyar *szerem* 'rác, szerb' alakból származtatja, GYÓNI (MNy. XLII, 45) pedig egy középkori bolgár *Srēm*-re vezeti vissza. A krónika nyelve erősen ő-ző, nagyon jól tükröződik ez a *Szerem* (1x) és a *Szeröm* (9x) változatok gyakoriságában is.

Valkó: *walko warmegye, walkoba* (39); 1. még *Baranya* és *Szerém* a. Pozsega és Szerém között volt régen ilyen nevű vármegye (vö. CSÁNKI V, 423; GYÖRFFY i. h.). Szláv közszoí eredetű megyenév, mely a *vlъkъ* 'farkas' -*ov* birtokos képzős származéka (MELICH, HonfMg. I/2, 133—420; KNEZSA: MNy. IV, 221; Uő.: MagyRom. I,224; PAIS—GYÖRFFY: An. 170).

Zala: *zala wär Megyebe . . . Rabolth woth Es Egetewth woth* (40). Vas és Somogy megye között helyezkedik el (l. GYÖRFFY i. h.), területét a Zala folyó szeli keresztül. A helységek és a megye a folyóról kapták nevüket. A folyó neve többek szerint kelta eredetű (MELICH: MNy. XXXI, 299), és eredetileg *sz*-es ejtésű volt (MELICH, SzlJsz-I/2, 95, 149), mint ma is a *Szalař* 'Zala-forrás' (vö. KÁLMÁN i. m. 127) helységnévben. Az *z*-s ejtés zöngülésszerű jelenség (KNEZSA: MNy. XXIX, 146; JUHÁSZ: MNy. XXXIV, 46), de létrejöttében szerepe lehetett a régi *z*-s írásmód helytelen értékelésének is (vö. P[AIS]: MNy. 241). Számos földrajzi névben *z*-vel állandósult (vö. CSÁNKI II, 809; III. 26; PAIS: MNy. XII. 169; MELICH i. m. I/2, 1949; KÁLMÁN i. m. 140, 158, 159, 162, 176).

c) Tájegységnevek

Mezőség: *az Egez mezewssegewn a Thyzan Thwl waraddwl (!) fogwa mynd pesthyk (!) . . . Ew Nemy myweltek Kewdmenewketh* (40). PAIS (MNy. IX, 357—8) az 1332—1337. pápai tizedlajstromokból idéz Arad megyei *Mezeusak*, *Mezessag* nevű helyet (vö. BALÁZS: MNy. XLIX, 60). Mások meghatározása szerint a Szamos és a Maros közötti területet hívták *Mezőségnek* (vö. KRÉVAI Lex.); — *Mezőség* 'Címpia; az erdélyi medence északi része' (ÚjMagyLex. IV, 626). Az idézetben szereplő *Mezőség* azonos a fenti három forrásban említettel. A *-ség* eredetileg térszínformanév lehetett (irodalmát és részletesebben róla l. HORPÁCSI: MNy. XLIX, 44—50; BALÁZS: MNy. XLIX, 50—61). A memoáriró nyelvében nem volt produktív helynévi elem, például a többször használt *Szerem* vármegyenév mellett egyszer fordul elő *Szeremség*.

Tiszántúl: *a Thyzan Thwl waraddwl (!) fogwa* (40); 1. még *Mezőség* a. A különírás ellenére egészen valószínű, hogy az Alföld keleti részének, a Tiszától keletre eső több tájegység (ÚjMagyLex.) összefoglaló neve. Első tagja a Tisza folyó *-n* ragos

alakja; legrégibb elnevezéseit és előfordulásait l. SZÁDECZKY—KARDOSS: MNy. L, 105—10. A névtűs szerkezet megvan SZÉKELYNél is (Krón. 230₂): „á Tiszántul való foelder”.

d) Ország-, országrész-, tartománynevek

Bosznia: a *Thewrewk*... Boznaba... *Sokath El weth wona* (5); *Boznabwl* (44); az *Boznay passanak* (44) stb. Szerb-horvát neve ma is *Bosna* (RječHSrpJ.; KARADŽIĆ, SrpRječ; IVEKOVIĆ—BROZ, Rječnik; TESZ.). Régi nyelvünkben többnyire ez az alakváltozat járta (EtSz. *bosnya* a.; TESZ. *bosnyák* a.). Valószínűleg az azonos nevű folyótól kapta nevét. Irodalmát l. KNEZSA, SzlJSz. I, 106; TESZ. SZÉKELY ISTVÁN jobbadán *Bosznaság*-ot használ, például: *Boznaságba* (Krón. 196; 197, 3x) stb.; de *Basniakoc* (i. m. 16).

Erdély: *Enes Erdelybe Thyz Thartha zolga wagyok* (12). Zapolya János vallotta ezt magáról vajda korában. Ma *Ardeal* Romániában. Elhomályosult összetett szó, első tagja az *ered* 'sarjad' ige -ő melléknévi igenévképzővel, illetve (e)γ előzményével alakult a második nyílt szótag magánhangzójának kiesésével. Az utótag a kihalt, csak néhány földrajzi névből ismert (l. TESZ.: *elv*, *elvöl*, *gyepűelve* a.) *elv*¹ (~*elü* 'vmin túl fekvő rész') főnév. Az *Erdély* (<erdöelv 'erdőn túli rész' előzményének legkorábbi előfordulása: *Erdeuelu* (An. 11; vö. TESZ. *elv*¹, *erdő* a.).

Hercegovina: *parancholth woth az Boznay passanak az Herczegowynay Es orbonazorzagy zanchakokkal Egyetewmbe* (44). Csak melléknévi származéka fordul elő. E katonai körzeti egységek területét a török a XV. században kebelezte be. A hercegovinai körzet a történelmi Bosznia és Orbonásország 'Arbanasi' (NarEnc.) között terült el. Az országrész neve közszoí eredetű: *hercegovina* 'ducatús', szb.-hv. '*hercegovina država*' (RječHSrpJ.) 'hercegség; őrgrofság'; végeredményben a német eredetű, de magyar közvetítésű (ir. ném. *Herzog*>) *herceg* (TESZ.) szláv képzős származéka; a német megfelelője *Herzogtum*. Ma: Bosna—Hercegovina, szövetségi köztársaság Jugoszláviában (ÚjMagyLex.). Városrésznévként szintén használatos (SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXIX, 52; PÉTER: MNy. XLVII, 162).

Horvátország: *Az wëgh waragba* (!) *mynd Boznaba Smynd Horwath orzagba Es Thoth orzagh wegebe Sokath El weth wona* (5). II. Ulászló uralkodásának utolsó éveiben I. Szelim több végvárat elfoglalt a fenti területen. Horvátország a történelmi Bosznia és Szlavónia déli-délnyugati határaival érintkezett (l. GYÖRFFY: MoTört. 320—1; térképm.). — *Horvátország* 'Dalmatia, Croatia' (MA.). A réginél ma sokkal nagyobb területű szövetségi köztársaság Jugoszlávia északnyugati részén. A név első eleme szerb-horvát népnévi eredetű, végső etimológiája tisztázatlan (KNEZSA, SzlJSz. I, 218; TESZ.). Személy- és helynévként egyaránt elterjedt, és korán vannak rá adatok (l. KNEZSA i. h.; TESZ.).

Korontál (~**Korontály**): *Korontalyba* (78); l. *Bécsország* a. A XIV. század óta Ausztriának (egy időben Németországnak) az olasz és jugoszláv határral érintkező, a Dráva felső folyása mentén fekvő kisebb része (tartománya) (vö. VTört. IV, 144—

5; térkép). A régiségben inkább *Karintia*, ném. *Kärnten* (MELICH: MNy. XXVII, 226; XXXVI, 154; ÚjMLex.; ÖstLex. I, 581; TESz.) néven szerepel. A lakosság — valószínűleg kelta törzs leszármazottai — neve a *Kärnten* továbbképzésével alakult: *Karner*, *Kärnt(h)ner*, *Karnt(h)ner* 'karintiai ember'; lat. *Carni* (HORPÁCSI: MNy. XLI, 78—80; ÖstLex. TESz.). Magyarul *korontál*-~*korontály*-oknak is hívták őket: SZÉKELY (Krón. 16): *Corontalioc* (vö. HORPÁCSI i. h. 79). Helynévi adatai jóval korábbiak: XIV. század eleje: *Korunthal*; 1345/1367: *Korontal*; 1470: *Koronthar* (TESz.). A név alakváltozatai a növényvilágban sem ismeretlenek: *kolontár* 'fehérszőlőfaj' (GOMBOCZ: MNy. II, 150); gyakoribb jelzői szerepben: *korontár-répa*, *korontári répa* (MA.; NySz.), *kolontárszőlő*, (*korontár-szőlő*), *kolontári-szőlő* (MTSz.; TESz.). E név- és jelzői használat arra mutat, hogy a megnevezett répa- és szőlőfajta Karintiából jutott hazánkba (vö. TESz.).

A fenti *Korontály* (~*Korontál*) földrajzi név (törzsi) népnévből (KNEZSA: NévVizs. 33) fejlődött. Akadnak rá adatok *-ország* utótaggal is, például: 1553: *Korontál ország*; 1562: *Korontaly ország* (KÓSSA: MNy. V, 422), *Korontország*, *Korontály* (SÁNDOR: Sokf. XII, 230). KRESZNERICS egy ritkább alakváltozatot idéz Heltaitól: *Koront* 'Carinthia'; 'Karintiában lakó, karintiai' jelentésében a XVI. század első feléből ismerjük: *korontal tottoknak* (KazK. 194; vö. HORPÁCSI i. h.). Nyelvünkbe a középfelnémet kori bajor-osztrákból vehettük át (<<*kartnaer*(e) 'karintiai ember'). Adatunk *r→r→l* elhasonulásos, *l>ly* palatalizációs, *á* előtti szótagban *a>o* elhasonulásos változással és a szóbelseji mássalhangzó-torlódás feloldásával jött létre (vö. TESz. *kalmár*, *kufár*, *kolompár* a.).

Orbonásország: *orbonazorzagy* (44). Csak továbbképzett alakja fordul elő. A melléknévképzős származék alapszava ugyanolyan alakulat, mint *Magyarország*, *Lengyelország* stb., előtagjában ugyanis egy ritkán előforduló, ma már kihalt népnév rejlik. Az idézetből következtetve az *orbonász*-ok „országát” a Boszniától keletre — délkeletre eső balkáni területen kell keresnünk. Egyes szerb kútfők szerint a Balkán félsziget délkeleti részét *Arbanasi*-nak hívták (NarEnc.). E területet zömmel az illírek utódai, az *albánok* lakták. Földjüket a török már a XIV. század elején elfoglalta (ÚjMagyLex.), 1443-ban Castriota György (Szkander bég) ismét kivívta függetlenségüket, de csak rövid időre, mert II. Mohamed (1451—1481) évszázadokra leigázta őket. A szerb *Arbanas* jelentése 'der Albanese; Albanus' (IVEKOVIC—BROZ, Rječnik; TESz.), MELICH szerint (MNy. XXVIII, 148) *orbonász* szavunk ennek az átvétele és magyar fejleménye. Dictus- és vezetéknevként a XV. század óta ismert (vö. JAKUBOVICH: MNy. X, 278—9; NySz.; OklSz.; Kiss: MNy. LX, 473; MIKESY: MNy. LX, 473— lapalji jegyzet). Köznévi használatát számos nyelvtörténeti adat igazolja: 1575: *Orbonász*: Epirota, Albanensis (HELTAI, Krón. I, 398; II, 332; vö. KR. II, 95; NySz.); 1606: *jarbanazok* (TörtT. 1893: 226); 1708: Epirotae: Épirusbéli *Orbonás* (PP. [I], 220); *Orbonás*: Epirota (PP. 178) stb. (l. részletesebben Kiss i. h.). — Földrajzi névként: 1767: *Orbonás-orfag*: Epirus (PPB.); SZÉKELYNél (Krón. 218) *Albinia* a neve: „*Albinianac*, es Epirosnak”. 1792: *Orbonás-ország*: Epirus (SzD² 165). A történelmi események, ezek kora, a földrajzi összefüggések és a nyelvi adatok

— kéziratunkét is beleértve — egyöntetűen bizonyítják, hogy *orbonász*-oknak az albánokat, *Orbonászsországnak* a zömmel albán-lakta területet nevezték. A mai *albán* (a többes számú lat. *Albani* főnévből vagy az *albanus* melléknévből a szóvége- nek elhagyásával) csak a XVIII—XIX. századból van följegyezve (TESz.). A korábbi *orbonász*, *arnót* magyar elnevezések és az újabb *albán* népnév közös forrása nincs kielégítően tisztázva (i. m.).

Stíria: *Styryaba* (78). L. *Bécsország* és *Németország* a. A XV—XVI. századi Magyarország délnyugati határával szomszédos terület neve (I. GYÖRFFY i. m. 320—1. térképm.; VTört. IV, 144—5; térképmell.), másképpen *Stájerország* 'Steiermark' Ausztriában (ÚjMagyLex.). *Steyr* városról nevezték el (ÖstLex.). A latin és latino- sított országrés- és országnevek leggyakrabban *-ia* végződésűek, szerzőnk ebben a formában használja, mint utána is sokan mások, például: 1559: *Styriat*, *Stiriaba* (SZÉKELY, Krón. 207₂, 219); 1621: *Stiria* (MA.) stb.

Tótország: *Thoth orszagh* (5), *Tooth orszagba* (13), *Toth orszagbwl* (13); *El pwthwlth woth, zerewm warmegye... Es posga war megye, Es Toth orszagnak Iő Reze* (39). Az 1470-es évek elején a török csapatok Szabácsból indultak e területekre rabolni, írja a deák az idézet előtt. Az említett közigazgatási egységek alapján a történelmi Szlavóniára (I. GYÖRFFY: MoTört. 192—1; 272—3; 320—1; térképmell.), a Dráva és a Száva felső és középső folyásának területi egységére, a mai Szlovéniára (Jugoszlávia) gondolhatunk (ÚjMagyLex.). — SZÉKELY (Krón. 227₂): *Tot orszagot*; 1621: *Tótország* 'Sclavonia' (MA.); *Tót-ország* (PPB. [I.] stb. Településnévként is előfordul (I. SZABÓ T. ATTILA: MNy. XXX, 170), az első tag mint helynévi elem gyakori volt (eredetére vonatkozólag I. TESz.).

Országnevek

Bécsország: *Bech orszagba* (78); *Kybewl* [Nándorfehérvárból] *az wttan a chazar Nem chak Magyarorzagba Thewth dwlasth... de Meegh Nemethorzagba Bech orzagba Korontalyba Es Styryaba Elegh... wer onthasth mywelth woth* (78). Elesett Nándorfehérvár, a „körörsztyénség kapuja” (78), megnyílt az út a török császár előtt a fenti területekre, írja tovább a krónikairó. *Bécsország* 'Ausztria; Österreich' előfordul például PESTINÉL (Nom. 65), GÖRCSÖNYINÉL (Máty. 60; vö. NySz. ország a), a Verancsics-Évkönyben (MonÍrók. III, 4); PPB. [I.]: *Béts ország* (*Ausztria* a.), PPB. [II.]: *Béts-ország* stb. A szöveggörnyezetből ítélve ez a jelentése anyagunkban is. Határai, területi hovatartozása a XV—XVI. században változtak, a XVI. században *Bécsország* 'Austria' elsősorban a Bécszet körülölelő területeket (I. *Németország* a.) jelenthette. Földrajzi neveink között nem ritka (PÉTER: MNy. XLVI, 162).

Egyiptom: *Egyptthomoth* (6); *Egyptthomy* (6); I. *Alexandria* a. Első előfordulása: *egiptomba* (MünchK.; EtSz.). Az egyházi latinból került át nyelvünkbe az *Egiptus*~*Aegiptus* tárgyesetének (*Egiptum*) helytelen értékelésével (EtSz.; MELICH: MNy. XIV, 18, 73; MNy. XXXVI, 946; BÁRCZI, Szók² 106—7). — SZÉKELY (Krón. 15₂):

Egiptomba, Egiptomnac Egiptomot (i. m. 134) stb. De 1696: *Egyptusnak* (Illy: Préd. I, 357b; vö. NySz.).

Magyarország: *Magyarorzag* (44, 46), *Magyarorzagoth* (5), *Magyarorzagba* (36, 78), *Magyarorzagra* (6,7, 8, 38), *Magyarorzagnak* (78); *Magyarorzagba Thewth dwlasth* (78). Az idézet II. Szolimán (1520—1556) császárra vonatkozik. A név XVI. századbéli adatai között már ritka a vegyes hangrendű előtag: *Magyer orzag* (DomK. 126; NySz.); de: *Magyar orzag* (ÉrdyK. 544; NySz.). *Magiar orszagnac, Magiar orszagtól, Magiar orszagba* stb. (SZÉKELY, Krón. 216₂, 218, 225₂). Az összetett szó első eleme önállóan is előfordul 'Hungaria; Ungarn' jelentésben: *magyaraa yewt* (ÉrdyK. 396b, 397); *magyarraa yewttenek vona, yewe magyarra* (i. m. 398, 400b; NySz.). E használata ma sem ritka a Csallóközben. A *magyar* népnév legkorábbi előfordulásait és etimológiáját I. TESz.

Németország: *Nemethorzagba* (78); I. még *Bécsország* a. A kézirat szerzője világosan megfogalmazta, hogy „*Ellyen gonoz wrak Alath Es Ideywke, az Ew gonoz Igyenethlenssegek Mya, Es Nem Hoza Lathas mya... Lewth woth Ellyen few wëgh Haznak 'Nándorfehérvár' wezedelme*” (78), és ennek következtében „*a Mynth az wttan walo Idew Naponkenth Megh Mwtatta woth... a chazar Nem chak Magyarorzagba Thewth dwlasth Es Rabolasth... de Meegh Nemethorzagba Bech orzagba* (sorközi beszúrás) *Korontalyba Es Styryaba... wer onthasth mywelth woth*” (i. h.). Az idézet alapján határozottan állíthatjuk: a) hogy a „németországi” török pusztítás az 1521. év utáni időszakban, V. Károly (1519—1556) uralkodása alatt történt. b) „Németország” a mai Ausztria nyugati, délnyugati részére vonatkozik, c) s „Bécsország” főleg a Bécsset körülvevő területeket foglalja magában, mert tőle délre Stíriát és Karintiát találjuk. A német és osztrák trón kisebb megszakításokkal már 1438 óta a Habsburgok kezében volt (ÚjMagyLex.; *Németország* a.). Ilyen értelemben használja SZÉKELY ISTVÁN (Krón. 219) is: *Nemet orszagba... Stiriaba, Austriaba és Carinthiaba*. Az előtag szláv eredetű, elterjedt földrajzi névként is (KNEZSA, SzIJs. I, 335; TESz.).

Szerecsenország: *zerechen orzagnak* (6): *az egez Egyphomoth... myzryth, Es Egyk Rezeth zerechen orzagnak Megh weth (!) woth* (6). A deák I. Szelim (1512—1520) 1516—17. évi afrikai hadjáratára utal (vö. ÚjMagyLex. II, 142; VTört. IV, 531, 578). A hódító ekkor előrenyomult egészen Felső-Egyiptomba és Alexandriától nyugatra. E területeket zömmel arabok lakták. — A *szerecsen* szónak több jelentése és alakváltozata élt nyelvünk történetében (vö. NySz.; KNEZSA, SzIJs. II, 753—4); ÉrtSz.; ÚjMagyLex.; TESz.). A középkori és az újkor-eleji adatok jelentései: 'Aethiopus, Sarancenus; der Mohr; mór, arab' (KNEZSA i. m. 754), 'izmaelita, néger, fekete ember' (TESz.). — *Zerečen orzag 'Aethiopia'* (BécsiK. 11; JordK. 9); *Szereczien orzag 'Aethiopia'* (SzikszF.; vö. MELICH i. h.); MOLNÁR A.: Bibl. II, 16; NySz.; 1767: *Szeretsen ország* (PPB. [I.] *AEthiopia* a.) és 1816: *AEthiopia* vagy *Szerecsenek országa* (HÜBNER, Lex. I, 44); közelebbi értelmezés nélkül találjuk a Verancsics-Évkönyvben: *Szerecsenországgal* (MonÍrók. III, 14). Krónikánk „Szerecsenország”-át a XVI. századi Egyiptom déli és nyugati határvidékén túl kell

keresnünk, s minden bizonnyal tágabb értelemben, a színes bőrűek által lakott távoli területek összefoglaló nevéként használta a szerző e megjelölést, mint a régi görögök is (ÓkoriLex. I, 53). Előtagja arab eredetű vándorszó, nyelvünkbe olasz közvetítéssel került (ÉKsz., TESz.).

Törökország: *Thewrewk orzagh* (46); *Tewrek orzagba mentek woth* (41). — 1476 k.: *Twrwk-orsagba* (IMRE, SzabV. 141); SZÉKELY: *Török orsagba* (Krón. 206₂). A név első tagja népnévi eredetű (etimológiáját l. IMRE i. h.; TESz.). A *Török-~Törek-* hangtani párhuzamosság még élő jelenség a szerző nyelvében több helyzetben, például: *Thewrweny* (23)~*Terweny* (23, 24), *Kewzewth* (23)~*Kewzeth* (22) stb.

Világtájnév

Európa: *Egez Ewropanak wezedelmere Igyekezyk* (78). Földrészünk az egyik világtáj görög nevét viseli (vö. gör. *Erebosz*), végső elemzésben föníciai eredetű, 'sötét, nyugat' jelentésű közszóból lett földrajzi névvé (KÁLMÁN i. m. 130); nyelvünkben latin átvétel (régí előfordulásait l. EtSz.).

A krónikában előforduló helynevek vizsgálatából azt látjuk, hogy a szerző meglepően jó, teljesen megbízható topográfiai ismeretekkel rendelkezett. A nevek jelölte helységek léteztek, több forrásban szerepelnek, s a szerző használta névváltozatok élő formák voltak. Kitűnően ismerte a helységek fekvését még egy-egy vármegyén belül is. Olykor a település mellett vagy közelében levő folyó nevének (Dráva, Száva, Temes) említésével könnyíti meg az indentifikálást (Szentdemeter, Szentgyörgy, Fehérvár stb.), máskor valamelyik nagyobb város, történelmünkben jól ismert vár megnevezésével teszi biztossá a lokalizálást (Pest, Nándorfehérvár, Zemlyén stb.). A kicsi, az eltűnt vagy később — rendszerint a helység újjáépítése után más néven szereplő települések helyhez kötéséhez is ad néha fogódzót azzal, hogy egy-egy esemény kapcsán több szomszédos helység nevét sorolja fel. Arra is van példa, hogy egy kisebb várnak a délen bizonyára közhasználatú neve mellett megjegyzi: „Kyth my” — nyilvánvalóan a vártól északra eső területeken lakó magyarság — másképpen „Hywnk” (Havala—Sarnó).

A nevek használatával kapcsolatban azt figyelhetjük meg, hogy az összetett, a mai két vagy három elemű neveknek kevés kivétellel a rövidebb változata a gyakoribb nála: *Szenderő* (Végszendrő), *Szentdemeter* (Szávaszentdemeter), *Szentgyörgy* (Drávaszentgyörgy), *Fejérvár* (Nándorfejérvár). Igaz, hogy a nevek egy részéhez később került a megkülönböztető jelző. A párhuzamos használat viszonylag ritka: *Rákos~Rákosmező* (*Rákos mezeje*), *Fejérvár~Nándorfejérvár*. A megyenevek vagy egyeleműek: *Somogy*, *Zala*, *Szerém*, vagy a vármegye taggal járják: *Baranya vármegye*, *Pozs(e)ga vármegye* stb. Olykor *-ság*, *-ség* képzős származékszó tölt be ilyen funkciót: *Szerémség*. Nemcsak alakrövidítéses névvariánsokkal találkozunk a munkában, a jellemző nyelvjárási hangtani sajátosságok érvényesülése következtében további változatok alakultak ki: *Szerém~Szeröm*, *Szentdömötör~Szentdömötör*, *Fejérvár~Fejérvár*, *Zemlyén~Zemlyin* stb. A *Sabác* (8x)~*Sabács* (1x) alakok első

tagja az eredeti, az átvett szerb-horvát forma magyar megfelelője, a második a nyelvünkbe való beilleszkedés folyamán létrejött névvariánsok egyike. Bizonyára élt a *Ród* mellett *Ródusz* is. A tulajdonnévi előtagú összetett helyneveknek a birtokos viszonyt jelölő alakjai uralkodnak: *Péterváradja* (2x), *Ópéterváradja*. Általában a neveknek azok a formái használatosak a memoárban, amelyek — több forrás szerint — még elterjedtebbek voltak a XVI. században, különösen az ország déli részein: *Haholt* (>*Hahót*), *Falkos* (>*Fakos*), *Sejtör* (>*Söjtör*), *Szenderő* (>*Szendrő*), *Baronya* (>*Baranya*; vármegyénév), *Pozsga* (<*Pozsega*); *Boszna* (>*Bosznia*) stb.

A helynevek rögzítésében ugyanazt a hangjelölést, helyesírást követi a deák, mint a köznevek írásában, az összefüggő szövegben. Még szókezdő kis- vagy nagybetűik is úgy jelentkeznek, mint általános írásgyakorlatában, hogy tudniillik egyes betűket rendszerint nagy, másokat pedig kis változatban használ (I. erről részletesebben: Kovács: MNyj. XIX, 99—103); ezért van nagy kezdőbetű a *Buda*, *Hatvan*, *Kölypén*, *Rednek*, *Somlyó*, *Tata* helynevekben, s ellenkezőleg, kicsi a *Falkos*, *Pozsga*, *Szerém*, *Zemlén*, *Valkó* stb. tulajdonnevek kezdőbetűje. Az *ff* írássajátság is fellelhető a „zoffya” városnévben, a gyakori *ss* pedig az alábbi helynevekben: *falkossygh* (40), *Rakossra* (36); hasonlóan: *perssyay* (7), *Ielssawa* (45). Két távoli ország városának nevét azonban részben latin, részben magyar írásgyakorlata szerint rögzítette: *Constancinapolyth* (38), *constancy Napolyba* (5), *alaalexandryath* (6).

Bár a szerző következetesen használja — és szinte a mai szabályoknak megfelelően — a bel- és külviszonyragokat, két földrajzi név helyhatározós alakjaiban a maitól eltérő alkalmazásukat tapasztaljuk. A *Buda* helynévhez *hol?* és *hová?* kérdésre *-n*, *-ra* járul: *wetyk ... Bwdan Ewrzeth ala* (7), *Bwdara Megywn* (77), de *honnan?* kérdésre *-búl* és *-rúl*: *Menth woth Ky Bwdabwl*; *Bwdabwl Ky menth woth* (37); *Iob wona Kyrallynak Bwdarwl wegezny* (36). Úgy gondoljuk, hogy a *-búl* rag a *ki* igekötő miatt került a szóhoz. A *Magyarország* földrajzi névhez az *-(o)n* helyett kétszer is a *-ban* ragnál gyakrabban előforduló *-ba* járul: *Magyarorzagba walahol few Nemes Lewth wona mynd az Ew Kewtelessegewkbe* 'társaság, kalandos' *woth wona* (36); *Nem chak Magyarorzagba Thewth dwlasth... de Meegh... Korontalyba Es Styryaba...* (78). Országunk nevéhez hosszú ideig a *-ban* helyhatározórag kapcsolódott az *-(o)n* helyett.

A fentiekben tudatosan nem szóltunk azokról a helynevekről, amelyek továbbképezve, az *-i* melléknévi képzővel bővülve előnévként vagy ilyen funkcióban fordulnak elő az anyagban. Ugyanis már pusztá felsorolásuk jól mutatja, hogy az alapszó jelölte helységek távolabb estek Szerém vármegyétől és egymástól is, s hangalakjuk alig mond valamit a krónika szerzőjének nyelvjárásáról: *arthandy* (13), *Bathory* (16), *Belay* (5), *gethey* (16), *Korlathkewy* (13), *Kwtassy* (16), *Morgay, paxy* (33), *pryny* (17), *zapolyay* (12), *zepessy* (13), *warday* (7), *werbewczy* (13); — *Eztergomy* (7), *Kalochay* (74); egyes személynévek (utónevek) tanulságosabbak e szempontból: *Imreh* (74) ~ *Imrewh* (17); *gywrgy* (16), *gywrgyel* (13) ~ *gyergy* (J; jegyzék 1537-ből, ugyanaz a kéz írta, amely az emlékiratot), *Isthwan* (15) ~ *Esthwan* (J). Azt viszont könnyen megállapíthatjuk róluk, hogy ugyanazzal a helyesírással je-

gyezte fel őket a szerző, mint a közneveket, az összefüggő szöveget. Mellőztük a folyónevek vizsgálatát is, mert nincs alakváltozatuk, és lokalizálásuk nem okoz problémát (*Dráva, Száva, Duna, Jelsava*).

KOVÁCS ISTVÁN

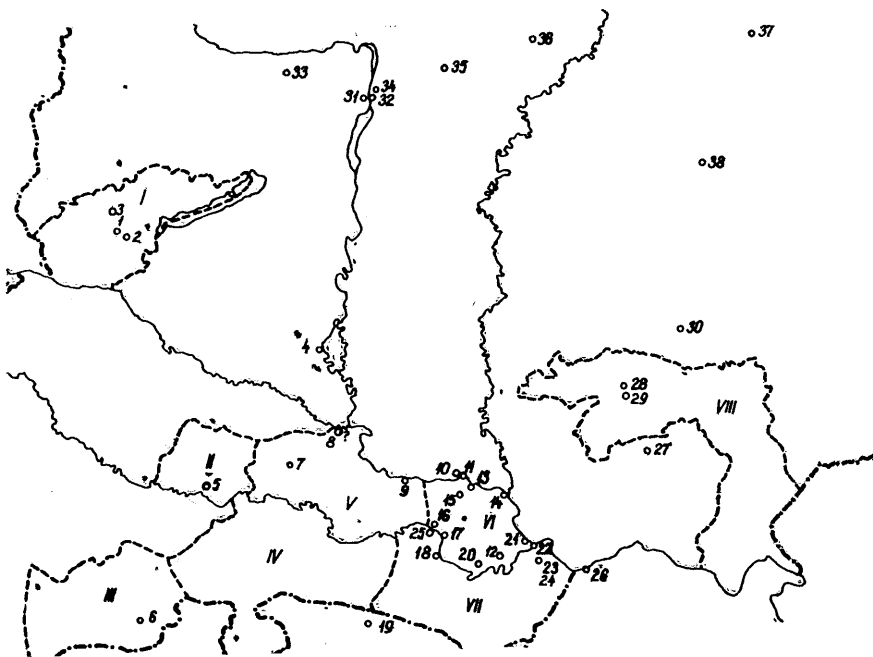
Localisation et témoignage des toponymes du monument linguistique „Az Lándorfejrívár elveszésének oka...”

L'auteur a déjà consacré plusieurs études à la présentation des particularités linguistiques du texte et à l'identification de son auteur (cf. MNyj. XII, 47—80; NyelvtudÉrt. 58. sz. 358—64; MNyj. XVII, 87—108; XIX, 89—114; MNyj LXXI, 20—8, 186—97). Le texte contient un grand nombre de noms géographiques. Dans la présente étude, l'auteur les examine afin de déterminer dans quelle mesure ces noms correspondent à des réalités, dans quelle mesure on peut assigner une véritable place aux localités nommées, et aussi ce que l'écrivain du mémoire sait de ces localités. Si l'authenticité des éléments topographiques du texte peut être prouvée, la manière dont celui-ci présente les causes et les circonstances de la chute de Lándorfejrívár (Belgrade) devient également plus vraisemblable. Ceci augmenterait beaucoup la valeur du travail.

Un autre but de l'investigation est d'établir si l'orthographe des toponymes — surtout des toponymes étrangers — correspond à celle utilisée ailleurs dans le texte, si ces toponymes avaient des variantes, d'où elles peuvent provenir et dans quelle mesure elles reflètent les traits dialectaux du texte.

Les investigations ont donné pour résultat que l'auteur du mémoire disposait de connaissances géographiques parfaitement solides, qu'il connaissait très bien le rapport entre les emplacements des diverses localités, et qu'à quelques exceptions près (dans le cas des toponymes étrangers), il fixait leurs noms avec l'orthographe qu'il suivait ailleurs dans son texte. Les variantes relevées étaient vivantes à l'époque, elles se retrouvent dans le langage d'autres sources et elles correspondent aux particularités dialectales les plus importantes de texte. Tout cela permet de conclure que l'auteur du mémoire devait être originaire de la région de Hongrie où se trouvent la plupart des localités mentionnées et que notre texte — et ses toponymes en particulier — ont conservé pour la postérité d'importantes caractéristiques de la langue de ce territoire.

I. KOVÁCS

A memoárban előforduló helységek fekvése (felsorolásukat l. a 90. l. lábjegyzetében)

Miben segítheti a névtudomány a finnugrisztikát?*

Igen fontos, és az ősmagyar kor nyelvtörténeti vizsgálatára vonatkozóan is igen lényeges kezdeményezésnek kell tartanunk a konferencia azon törekvését, hogy a magyar névtudomány és nyelvtudomány kapcsolatának kérdésében hallani szeretné a finnugrisztika, germanisztika és szlavisztika művelőinek állásfoglalását is. Előre kell bocsátanom, hogy bár nevekkkel, névtani kérdésekkel kutatásaim során elég gyakran találkozom, mégsem vagyok a névkérdések specialistája, és így a választott témát — amelyhez hozzászólni kívánok — csupán abból a két aspektusból vizsgálom, hogy 1) miben segítheti a finnugrisztika a magyar névtudományt nyelvtörténeti, őstörténeti, népesség- és településtörténeti kérdések megoldásában, és 2) milyen impulzusokat kaphat a finnugrisztika a névtudomány által gyűjtött névanyag vallo-másra bírása által. Előbb azonban vizsgáljuk meg röviden a két tudományág eddigi kapcsolatait.

1. Azt, hogy mit köszönhet a magyar nyelvtörténet, helyesírástörténet, nyelv-járástörténet az eddigi személynév- és földrajzinév-kutatásoknak, és milyen nagy eredmények születtek ezen a területen, valamennyien jól tudjuk. Mégis úgy érzem — és ez különösen az utóbbi évek névtani vizsgálataira vonatkozik —, az országos méretű mozgalommá terebélyesedett szinkrón földrajzinév-gyűjtés mellett a régi szórványemlékek kéziratban vagy nyomtatásban megtalálható névanyagának értékelése, illetve újraértékelése, a nevekkkel foglalkozó könyvek, tanulmányok, adalékok eredményeinek leszűrése és — a rokon tudományok meghallgatása nyomán — egymással való koordinálása valahogyan kiesett az érdeklődés homlokteréből.

Igen helyes, hogy országszerte BÁRCZI szavaival indulnak gyűjtő útra a szakem-berek és laikusok: „Gyűjteni, gyűjteni, gyűjtteni! Megragadni a pusztulót menteni a veszendőt, feltárni a jelent, melyben múlt és jövő ölelkezik”. (MNy. LX, 13). Ugyanakkor azonban igen gyakran hasztalanul keresünk valami biztos fogód-zót a történetelőtti életünkre vonatkozó források névanyagában, akár nyelvtör-téneti, akár őstörténeti vagy településtörténeti kérdésekben fogjuk is vallatóra azo-kat. Nagyon kevés közülük az, amelyet egyértelmű tanúvallomásra bírhatunk. Gon-doljunk csak *Magna Hungária*, *Baskíria*, *Levédia*, *Etelköz* különböző értelmezésére és földrajzi elhelyezkezésére. Etelközt például az Új Magyar Lexikon a Dnyepertől az Al-Dunáig eső területtel azonosítja. A Magyarország története c. egyetemi tan-

* Rövidített formában megjelent a NyelvtÉrt. 70: 244—9.

könyv I. kötete viszont a *Prut* vagy *Dnyeszter* folyó nevével egyeztetni az *Etel* nevet (31). És vajon el van-e már döntve az 1539-es sacki oklevélben talált *možerjan* népnévnek és a *Možar*, *Možarka* helyneveknek a *mišer*, *mišar*, *mežeri*, *mescser* stb. tatár népnemekkel és a vezető magyar törzsnek, a *Magyar*-nak nevével való kapcsolata (l. erről legutóbb NÉMETH Gy.: NyK. LXVIII, 43 kk.). És folytathatnám a felsorolást, számba véve a IX—X. századi mohamedán (arab-perzsa), bizánci és nyugati kútfők magyar népneveinek, a törzs-, személy- és helyneveinek magyarázatait, amelyek jó részében még ma is vannak vitatható pontok, kérdőjelek, ellentmondások, utólagos korrekciók. De ezek felkutatása, számbavétele, megrostálása olyan hihetetlen sok munkát jelent a magyar őstörténet nyelvi vagy társadalomtörténeti problémáit boncolgatónak, hogy igen gyakran eltekint a névanyag alaposabb kiaknázásától, a nevek „megszólamtatásától”.

Igen nagy segítséget jelentett volna nekünk, ha a kitűnő TESz nem rekesztette volna ki anyagából a magyar tulajdonnevek (hely- és személynevek) tárgyalását „mind elvi, mind gyakorlati megfontolások alapján” (8. l). Csak az egyes szavak történeti dokumentációjában nagy szerepet játszó tulajdonnevekkel tesz kivételt. De tekintettel arra, hogy ezek sem szerepelnek címszóként, megtalálásuk — különösen ha képzett szóként vagy összetétel egyik tagjaként jelentkeznek — eléggé körülményes, és amellet széleskörű nyelvészeti iskolázottságot is követel a kutatótól (pl. a Konstantinosnál található *Φαλισίτιν* 'Falicit' és *Φαλις* 'Fali' személynévnek a *fal*-igével való kapcsolata vagy a *τερογὰ*-nak a *csorog* igével való feltehető kapcsolata nem olyan kézenfekvő, mint például a TA. *aruk* helynévnek az *árok* köznévvvel való összefüggése. A honfoglaláskori Magyarország földrajzi névanyagát remélhetőleg néhány év múlva teljesen megismerjük GYÖRFFY GYÖRGY hatalmas monográfiája alapján (Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza). De kérdés, találunk-e benne adatokat, utalást a honfoglalást megelőző korszaknak — a vándorlások korának földrajzi neveire vonatkozóan, kapunk-e valamilyen fogódzót arra a sokat vitatott útirányra is, amelyen át őseink a Volga—Káma vidékéről kiindulva eljutottak mai hazájukba. És vajon a közeljövőben támaszkodhatunk-e majd az Árpád-kori Személynévszótár névanyagára, amelynek előkészületeiről olyan nagy örömmel értesültünk PAPP LÁSZLÓNAK az 1958-as névtani konferencián elhangzott beszámolójából (Névt. vizsg. 126 kk.). És mit fog ez a munka nyújtani a magyar őstörténet kutatóinak a történeti kort megelőző korok gazdasági, történelmi, művelődés- és társadalomtörténeti, valamint etnikai viszonyainak feltárásában?

Mégis minden rendelkezésünkre álló erkölcsi és anyagi támogatással arra kell törekednünk, hogy ezek a történelmi-etimológiai vizsgálatokra épülő névtárak mielőbb elkészüljenek, és legalább a IX. századig pontos és fontos kalauzaink legyenek népünk nyelvi és etnikai viszonyainak vizsgálatában, őstörténetünk néhány fehér foltjának eltüntetésében. Innen azután végtelen nehéz, sok-sok filológiai aprómunkát igénylő névtani kutatással és a rokon tudományok (régészet, néprajz, embertan, művelődés- és településtörténet) messzemenő segítségét igénybe véve kell visszafelé ha-

ladnunk térben és időben őseink különböző állomáshelyeire (szállásterületeire), míg eljutunk az őshazáig.

2. És ezen a visszafelé vezető úton segítheti a névtudományi vizsgálatokat a finnugrisztika is, csupán az eddiginél jobban ki kellett volna és ki kellene aknázni azokat a lehetőségeket, amelyeket a régebbi szállásterületek nép- és földrajzi nevei (az utóbbiak közül is főleg a nagyobb folyók, hegyek, hegycsoportok stb. nevei) település- és népességtörténeti szempontból kínálnak a kutató számára. Ebben a vonatkozásban várna nagy feladat a finnugrisztika, szlavisztika és turkológia magyar művelőire azáltal, hogy a régebbi szállásterületeinkül elkönyvelt vidékek névanyagát összegyűjtsék, és akár a kitűnő magyar, a finn névtani, névélettani kutatások elvi és módszertani útmutatásai alapján rendszerezék és vallomásra bírják.

1) Sajnos ennek a nagyon fontos feladat elvégzésének a két világháború közötti időben nem voltak még a megfelelő politikai, gazdasági személyi és nyelvi feltételei. Kutatóink nem végezhetek helyszíni gyűjtést. A múzeumokban, levéltárakban, könyvtárakban fellelhető értékes adalékok, amelyeket orosz évkönyvek, hagiográfiai termékek, okiratok — szerződéses, oklevelek, rendeletek, hivatalos utasítások, hatósági jelentések és más hasonló források őriztek meg — nem voltak hozzáférhetőek számunkra. Ugyanez vonatkozott az adatokkal és ezek magyarázatával foglalkozó orosz szakirodalomra is. Ha valamilyen módon — meg is tudtak szerezni egyet s mást belőlük, nyelvi nehézségek miatt csak kevesen (egy Munkácsi, Fokos, Zsirai, Beke stb.) tudtak rejtelmekbe behatolni. Pedig, hogy milyen nagy orosz forrásanyag vár még kellő kiaknázásra, azt csak az látja, aki a 20-as, 30-as évek orosz vagy skandináv névtani tanulmányaiba kissé belemélyed és könyvészeti anyagukat kontrollálja.

Mennyi értékes névtani adalékot kapott például KANNISTO elődeinek (Euro-paeus, Szmírnov, Teplouhov stb.) névtani tanulmányaiból és az Európai-Oroszországra és Szibériára vonatkozó speciális katonai és tudományos térképekről, hogy ezek analízise alapján kétséget kizáróan igazolni tudta azt a sokaktól felvett ötletet (l. az erre vonatkozó irodalmat ZSIRAI, Jugria 5 kk.; FgrRok. 153 kk.), hogy a vogulok, osztjások nem őslakói mai hazájuknak, hanem a Középső-Urál vidékéről vándoroltak mai lakóhelyeikre (l. Über die früheren Wohngebiete der Wogulen; FUF. XVIII, 57 kk., 89). Ezt azután ZSIRAI történeti adatokkal is igazolta (FgrRok. 155 kk.). És milyen jelentős mennyiségű orosz történeti forrásanyagot — benne természetesen neveket is — von be vizsgálódási körébe ZSIRAI, amikor *Jugria* problémájával foglalkozik (Finnugor népnevek I, 1930), mert mint ahogy ő maga is említi, „megbízhatóság tekintetében minden kétségen fölül állnak s mai ismereteink szerint legtartalmasabbak, a történeti és nyelvi változások nyomon követhetése szempontjából pedig a legtanulságosabbak” (28). E mellett belőlük „történeti levegőt” szívunk „többé-kevésbé meghatározható földön” mozgunk, míg az arab források tanulmányozása közben „fállással már a mesék világában” járunk (42).

Igaz, hogy az orosz forrásanyag megszólaltatásakor olyan fokú orosz nyelvismeretre és az orosz és szláv nyelvek történetében való jártasságra volna szüksége a

mai finnugristáknak is, mint amilyennel ők rendelkeztek. És ezeknek párosulnia kellene azzal a szigorú módszerességgel, kitűnő kritikai érzékkel, amelyekkel ők a vizsgált földrajzi nevekre (illetve népnevekre) vonatkozó irodalmat átrostálják, és igen gondos aprólékos filológiai munkával összefűzik azokat a történeti-etnológiai, földrajzi stb. szálakat, amelyekkel elméletüket alátámaszthatják. Csak az ilyen KANNISTO és ZSIRAI-féle vizsgálódási mód vezethet el bennünket ahhoz, hogy népünk és nyelvünk, valamint rokonaink történetelőtti életének homályában eligazodjunk, és az olyan vitás kérdésekben, mint az egyes rokon népek vagy népcsoportok ősi szállásterülete, idegen és rokon népekkel való kapcsolatuk és abból adódó faji heterogenitásuk, antropológiai különbségeik és a nyelvükben található adstratum és substratum elemek stb. minél több és minél megnyugtatóbb eredményre jussunk.

Bizonyára az ő kutatásaikat veszi alapul HAJDÚ is, amikor ezt a meglehetősen optimista színezetű megjegyzést kockáztatja Finnugor népek és nyelvek c. művében: „Ugyancsak becses adalékokat *szolgáltathat* [én ritk. K. M.] az őstörténet számára a földrajzi nevek (helynevek, víznevek) vizsgálata. Így pl. a Középső-Urál hegység nyugati felén levő víznevek és településnevek nyelvészeti analízise arra az eredményre vezetett, hogy ezen a területen régebben manysik éltek” (26).

2) Mert ennél tovább — és most elérkeztem a jelenhez — ezután nem is nagyon jutottunk el toponímiai és hidronímiai vizsgálatainkban. Pedig azóta — különösen a második világháború utáni kedvező politikai és tudományos légkörben dolgozó fiataljaink nyelvi nehézségektől sem akadályozva —, sokkal többet tehettek volna a földrajzi névanyag felgyűjtését, térképre vetítését és a rá vonatkozó irodalom kritikai átrostálását illetően. Korántsem akarom azt mondani, hogy ebben a vonatkozásban nem történt semmi, és nem születtek meg külföldön¹ és nálunk is pozitív eredmények. Hiszen GULYA JÁNOS 1956-ban a SZU Tudományos Akadémiájának levéltárában egy fontos, 1736-ból származó vogul nyelvemléket talált, amellyel megerősítette KANNISTO és ZSIRAI név-, illetve történeti adatainak vallomásait (NyK. LX, 40 kk., a 45. lapon térképpel). Ugyancsak nagy szolgálatot tett VÁSZOLYI ERIK azzal, hogy a középkori orosz krónikák és kódexek földrajzi névanyagának és etnonimáinak vizsgálatával próbált a *Perm* és *Bjarmia* kérdésbe behatolni és fényt deríteni a zürjén nép igen sok talánnyal bővelkedő történetére. Csak az volt a kár, hogy vizsgálódásainak eredményeit nem igyekezett egyeztetni a régebbi és mai skandináv és finn szakirodalomával (az utóbbiak közül hadd említsem KUSTAA VILKUNA: *Kihlakunta ja häävuode*. Helsinki, 1964; németül: FUF. XXXVI, 64—93; HAAVIO, *Bjarmien vallan kukoistus ja tuho*. Helsinki, 1965; ITKONEN-JOKI: SKES. III, 524—5; ITKONEN: *Fenno-ugrica* 50 kk.)

De a tanulmányúton vagy ösztöndíjasként rövidebb vagy hosszabb ideig a Szovjetunió egyetemén vagy a rokon népek körében kutató munkát végző fiatal tudósgárdánk legtöbbször e kérdéseknek nem sok figyelmet szentelt. Inkább szövegeket, da-

¹ Itt főképpen VASMER, *Die russische Kolonisation im Spiegel der Ortsnamen* c., az 1958-as müncheni kongresszuson elhangzott előadására, W. STEINITZ: *Zur Toponymik des nördlichen Obgebietes* c. művére (CIFU. 1. 197. kk.) és a szovjet nyelvészek munkájára gondolok.

lokot népköltészeti, történeti és nyelvtörténeti adatokat gyűjtöttek mint hely- és vízneveket vagy az ezekre vonatkozó irodalmat. Pedig tudvalevőleg az utóbbiak „fontossága rendkívül nagy és évezredek át öröklődhetik azokból a korokból is, amikor még nem volt letelepedett lakosság” írja KÁLMÁN B. (A nevek világa 138). Tudjuk, hogy ezek neveiben nem túlságosan nagy a változatosság. Zömmel „folyó” vagy „víz” jelentésűek, vagy ha megkülönböztető elemmel is rendelkeznek, akkor ilyen jelentésű szóval alkotnak összetételt; pl. finn *Kalmujoki, Kurkijoki, Savijoki* (NISSILÄ, Suomalaista nimistöntutkimusta 94—5); észt *Emajõgi*; vog. *Kapja* „Bootsfluss”, *Baja* 'Reicher [fischreicher] Fluss' (KANNISTO: FUF. XVIII, 78—9). Számos példát sorol fel erre vonatkozóan a finnből, mordvinból, cseremiszből, vogulból SZEREBRENNYIKOV: Советское финно—угроведение (СФУ) III, 199. A feltett ősi szállásterületek névanyagának megszólaltatása, az itt található víz (folyó, tó, ér stb.) jelentésű szónak valamilyen rokon vagy idegen etnikumhoz kötése igen nagy segítségünkre lehetne a kérdéses terület múltbeli néptörténeti viszonyainak (őslakosság kérdése, rokon vagy idegen népekkel való érintkezés, keveredés) tisztázásában.

Ennek bizonyítására legyen szabad a saját példámra is hivatkoznom. Évek óta foglalkozom a permi—előmagyar érintkezések nyelvi nyomainak kutatásával. Az e téren eddig elért eredményeim levegőben lógnának, ha ezt az érintkezést nem tudnám időben és térben elhelyezni. És ezen utóbbiban éppen a KANNISTO—ZSIRAI-féle névanyag alapján készült térkép (l. KANNISTO: FUF XVIII, 89; GULYA: NyK. LX, 45) volt a legnagyobb segítségemre. Ha ugyanis a déli vogulság szállásterülete valóban egészen az Ufa forrásvidékéig, sőt még tovább nyugatra egészen Szarapulig kiterjedt (l. KANNISTO i. m. 71, 72, valamint a térképmelléklet), akkor a tőlük nyugatra, délnyugatra elhelyezkedő előmagyarok azon a területen lakhattak, ahová őket LÁSZLÓ GY. történeti források, régészeti adatok stb. alapján is elhelyezte; a Volga folyóknél (a folyó jobb partján vagy mind a kettőn), nem messze a Volga kazáni területeire áttelepedett permiektől (l. Őstörténetünk legkorábbi szakaszai 27—9; 193 és a 71, 72 térképek); hasonlóan MATVEJEV (NyK. LXIV, 290). Sajnos LÁSZLÓ GYULA sem támaszkodott — nem is támaszkodhatott a feltett szállásterület toponímiájára, mert erre vonatkozóan az általa áttanulmányozott irodalomban (l. 197—205) nem sok adalékot találhatott. MATVEJEV névmagyarázatai pedig (i. m. 295 kk.) pontos nyelv-, nép- és településtörténeti bizonyítékok nélkül egyelőre alig tekinthetők másoknak, mint tetszetős hipotéziseknek.

3) Igen sok és szép eredményt értünk el népünk és rokon népeink őstörténeti kérdéseinek kutatásában, és nagyon sokat köszönhetünk annak a bizonyos komplex kutatási módszernek, amellyel sok és egyre több szaktudomány vallomásával (régészet, néprajz, antropológia, zenetörténet, éghajlattörténet, pollenanalízis, paleolingvisztika, atomfizika) próbáljuk egyeztetni az egyoldalúnak ítélt történeti- és összehasonlító módszerrel elért nyelvészeti eredményeket. De úgy érzem, hogy a sok bába között elvész a gyerek, és a különböző vallomástevők nagyon háttérbe szorítják — néha el is torzítják, vagy helytelen vágányra terelik a névkutatásokat, illetve a neveknek a történeti-összehasonlító módszerrel való megszólaltatását.

Sokszor talán még azok is, akik nagy előszeretettel és jelentős mértékben támaszkodnak a földrajzi nevek tanúvallomására — itt most főleg szovjet kollégáink (SZEREBRENNYIKOV, MATVEJEV, AFANASZJEV stb.) kutatásaira gondolok —, helytelen alapállásból indulnak ki. Különböző meggondolások vagy éppen a régészetből le-
szűrt tanulságok alapján bizonyos területet egy rokon vagy ismeretlen nép ősi szállásterületének deklarálnak, és a terület toponímáit és hidronímáit ezen feltevés bizonyítására igyekeznek vallomásra bírni.

Itt most nem akarok — egyelőre nem is tudok — a SZEREBRENNYIKOVtól tárgyalt és a SZU középső és északi részén is igen elterjedt, de főleg a Volga—Oka vidékére jellemző speciális — de szerinte nem finnugor népekhez köthető *-ma*, *-ga*, *-ša* stb. végű folyó- és településnevek (I. OK. VI, 85 kk.) problémájával foglalkozni, sem pedig a közte és MATVEJEV között folyó, a *jenğa; jenga, -juga, -uga* stb. végű folyónevek, víznévtípusok eredetét, nyelv- és néptörténeti vonatkozásait érintő vitákkal.² Ezeknek a neveknek a permi, ugor, karjalai vagy más népekhez való kötése a név-etimológiák erősen vitatható volta, valamint a kérdéses — de sajnos még térképmel-
lékleten sem rögzített terület-, nép- és településtörténeti viszonyainak megbízható nyelvészeti és történeti forrásanyag alapján való beható elemzése nélkül csupán érdekes hipotéziseknek tekinthetők. Erről a névtípusról különben NISSILÄ is ír (Suomalaista nimistöntutkimusta 109), aki szerint talán a jurák szamojéd *-jeņa* 'folyó' szó rejlik a *Nelenga, Tihmanga, Jemenga* stb. folyónevekben. De utal egyben arra is, hogy minthogy ezek a névtípusok az egész arktikus területen megtalálhatók — Északi Norvégiától a SZU északi területein keresztül Szibériáig —, de ott másféle nevek is előfordulnak —, az egész névanyagot át kellene etimológiailag vizsgálni, hogy megfelelő eredményre jussunk. Majd igen fontos és megszívlelendő elvi és gyakorlati tanáccsal zárja le okfejtését: „Pohjoisen Euraasian suuret nimiongelmat ovat yhä ratkaisematta, eikä mitä voida ratkaista pelkän karttanimistön avulla. Tutkijan on saatava nimistä luotettavia murremuotoja ja suoritettava, kuten sanottu, johtimiston mukainen ryhmittely, ennen kuin aines mahdollisesti alkaa »puhua«” (uo. 110).

Ezek a nevek egyelőre éppúgy nem járulhatnak hozzá egyes rokon népeink történetelőtti szállásterületének tisztázásához, mint az előmagyarságnak a Káma—Ufa közötti ősi lakóterületére utaló ilyenféle földrajzi névegyeztetések mint *Biž, Piž, Bižar* ~ *viz, vizár, vizér; Tabori* ~ m. *tábor; -jer, -jera* ~ m. *ér* stb. (vö. MATVEJEV: NyK. LXIV, 296—7) vagy ugorok déluráli v. kazahsztani őshazáját valószínűsíteni igyekvő ugor szubsztratumok a kazah nyelvben (uo.).

A nevek értelmezése, mint ahogy erre már sokan rámutattak (l. legutóbb INCZEFY: MNy. LXV, 59 irodalommal) sok gondot okoz; a toponímiai irodalom hemzseg a sikertelen etimológiáktól, és ez az oka annak, hogy a külföldi és hazai névtudományi munkák névmagyarázatainak egy része (olykor a bírálatok is) a kényszerű és legyőzhetetlen nehézségek miatt nincsenek kellően megalapozva. A magyar név-

² SZEREBRENNYIKOV: СФУ. II. (1966), 59 kk. irodalommal, III (1967), 199 kk.; IV (1968), 47; MATVEJEV: uo. I, 211 kk.; III, 139 kk.; IV, 27 kk. stb.

tudományban leginkább a történeti adatok szűkös volta gátolja a névfejtés biztonságát.

Mégsem mondhatunk le arról, hogy ősi szállásterületeink után nyomozva helyszíni gyűjtést ne végezzünk, és főleg a folyó- és vízneveket, valamint a velük kapcsolatos településneveket vallatóra ne fogjuk, felkutatva a rájuk vonatkozó, s még olyan soványnak vagy szűkösnek látszó történeti forrásokat, s valamennyit ne egyeztessük azzal, amit a kérdéses vidéknek — ahol a név előfordul — múltbeli etnikai viszonyairól tudunk vagy tudni vélünk.

Erre annál is inkább szükségünk volna, mert eddigelé biztosnak mondható névmagyarázatra őstörténetünkre vonatkozóan nagyon kevésbé támaszkodhatunk. Viszont, ahogy erre LÁSZLÓ GYULA is utal (NyK. LXVI, 181), a bronzkortól a honfoglalásig terjedő korszakra vonatkozóan már kevés segítséget várhatunk a növényföldrajztól, jövevényszavaktól. A Volga jobb partjának ásatásai pedig jórészt még feldolgozatlanul rejtőznek a múzeumok raktáraiban (uo.). El tudnám képzelni azt, hogy a közös szovjet—magyar kutatási tervek és feladatok közé beiktassuk a régészeti anyag tüzetes áttanulmányozását és a névanyag és a rá vonatkozó irodalom felgyűjtését, rendszerezését és megszólaltatását. Ez az őshaza-kutatásra is vonatkozik, mert a nevek vallomása nélkül a növényföldrajzi és régészeti adatok éppen úgy vallhatnak a Káma—Urál közötti őshazáról, mint a közép és észak-lengyelországi őshaza mellett. S kérdés, vajon a KNEIEZSÁTÓL László Gy. előadásán említett — lengyel nyelvészekről feltárt és finnugornak minősített helynévanyag (l. erről LÁSZLÓ GY: NyK. LXVI, 180) milyen vallomást tesz majd az őshazára vonatkozóan. Az ilyen természetű gyűjtőmunka elvi és módszertani kérdéseire, szervezeti problémáikhoz nem tudok hozzászólni, de úgy vélem, a finn névtani iskolától sokat tanulhatnánk, módszereikből sokat átvehetünk (l. ezekre vonatkozóan NISSILÄ művének bevezető fejezetét „Nimien keräämisestä ja tutkimisesta” 11—25). A nevek megszólaltatásában azután igen nagy segítségére lehet a névtudománynak — a már említett rokon tudományokon (régészet, etnográfia, etnológia stb.) kívül a finnugrisztika.

A magyar és rokon népek őstörténete számos problémájának (őshaza, vándorlási útvonal, ideiglenes szállásterületek, szomszédos népekkel való érintkezés vagy keveredés) megoldásában a fehér foltok eltüntetésében segítene bennünket az említett tudományágak képviselőinek együttműködése, kutatásaik eredményeinek egybehangolása.

Ez volna a névtudományi kutatások kiszélesítésének egyik lehetősége és a finnugrisztikával, szlavisztikával, turkológiával való együttműködésének leggyümölcsözőbb módja.

4) De van még egy másik igen fontos terület, ahol az eddiginél jobban kellene élni a nevek vallomásaival, a névkutatás módszereivel és eredményeivel — ezt ismét saját kutatásaimból leszűrt tapasztalatokból mondhatom —, s ez a magyar nyelv- és nyelvjárástörténet, valamint a finnugor összehasonlító nyelvészet vitatott hang-, alak- és mondatnani kérdéseinek tisztázása. Az előbbiekre vonatkozóan igen sok értékes adalékot kaptunk az 1958-as Névtudományi Konferencián elhangzott

felszólalásokból (I. BENKŐ L., DEME L., B. LŐRINCZY É. előadásait; Névt.-Vizsg. 132 kk., 136 kk. 140 kk.) és BÁRCZI G. útmutató cikkéből; MNy. LX, 6—7. Így én egészen röviden csak arra szeretnék utalni, milyen magyar vagy finnugor nyelvészeti kérdésnek az eddigiektől eltérő megvilágításában vagy megoldásában segített engem egyes neveknek, névtípusoknak a magyar nyelvtörténeti és finnugor összehasonlító módszerrel való vizsgálata.

a) A Konstantinos Porphyrogenetos szórványaiban található -τς végű személynevek (Σαλαμοῦτςης, Ταοκατςοςς, Ιοντοτςαςς stb.) névtipológiai, történelmi és nyelvtörténeti vizsgálata ingatta meg hitemet a m. -cs képtő ősi (fgr.) eredetében. A magyar és rokon nyelvi -cs végű vagy -cs toldalékú adatok vizsgálata még a -cs-nek, mint alapnyelvi fonémának (nem allofónnak) megvoltát is problematikussá tette előttem (I. KÖVESI: NyK. LXVII, 309—19; CIFU. II, 283—90).

b) A m. -g denom nom.-képzőnek fgr*-ηκ-ból és nem *-kk-ból való eredetének vitás kérdésében is a *Bolug*, *Bolugsegh*, *Bolugd* és *Olugnemet*, *golugwth*-féle helynevek igazítottak el, amelyekben a -g ugyanolyan helynévképző szerepet tölt be, mint a finn-ségi és permi nyelvekben megtalálható -nk (permi -g) elemek. Pl. finn *oilinka* 'a látótávolságig nyúló egyenlő útszakasz a vízen' < *oikea* 'egyenes'; *alanko* 'síkság' < *ala*, *al* 'alsó rész'; földrajzi nevek: *Liminka*, *Aulanko*; észt *alang* 'lapály'; votj. *ulig* 'völgy' stb.³ Eredetileg testrésznevekhez, irányt vagy térszínformát kifejező szavakhoz járulva fejeztek ki helyet vagy helyhez tartozást.

Nemcsak a képző eredetére, hanem ősi funkciójára vonatkozóan is kaptam útbaigazítást a vizsgált névtípusok alapján. A képzőtörténeti vizsgálódások során — mint ahogy erre DEME L. is rámutatott a névtudományi konferencián (Névt. Vizsg. 138—9), de előtte sokan mások is megjegyezték⁴ —, egy-egy közelebbről körül nem határolható funkciójú képzőt, kicsinyítő-becéző képzőnek könyveltek el.

De ha az ősmagyar vagy ómagyar kori köznévi eredetű személy- és helyneveket vesszük vizsgálat alá, akkor az ősi képzőknek sokkal differenciáltabb, szétfolyóbb, körülhatárolatlanabb — sokszor az alapszó jelentésétől is függő — funkciója volt (hely- és gyűjtőnévképző, nomen possessoris és possessi, augmentatív szerep). Erről vallanak a képzőknek az összehasonlító módszerrel kikövetkeztethető rokon nyelvi megfelelői is.

c) A numerusok és numerusjelek uráli eredetének kérdésében is igen jelentős mértékben támaszkodhattam a földrajzi nevek és népnevek vallomásaira. Ezek valószínűsítették azon feltevésemet, hogy az uráli többesjelek egy része (*-t és *-k) eredetileg hely- és gyűjtőnév képzők voltak, és ezen szerepükből értékelődtek át többesjelekké. Ez az új szerepre való adaptálódás térben és időben egymástól függetlenül ment végbe az egyes rokon nyelvekben; a -t többesjellé válása a finn-volgai és obiugor csoport nyelvében, a -k a magyarban. A -t-re vonatkozóan igen hasznos impulzusokat kaptam a *Σαβατρα*, *bašγyrt*, *Dentumoger*, *cuesti* stb. -féle magyar népnevektől és földrajzi nevektől, valamint a finnben található *Orjatalhti*, *pellotsalo*, *raput-*

³ Példákat I. KÖVESI: NyelvtÉrt. XL, 224 kk.; HAKULINEN: SKRK³ 113; NISSLÄ i. m. 95.

⁴ Főleg RAVILÁRA (Vir. 1945: 152) és FOKOSRA (FUF. XXX, 175—6) gondolok.

kallio-féle, még eddig kellőképpen meg nem fejtett és főleg a keleti finn nyelvterületen található helynevektől (vö. NISSILÄ: i. m. 79) és más rokon nyelvi adatoktól A m. *-k* többesjel gyűjtőnévképző eredetére vonatkozóan is vannak névadataim mind a magyarból (*Kerék, Törzsök, Györk* stb.), mind a rokon nyelvekből (l. erre vonatkozóan KÖVESI M.: NyK. LXXII).⁵

d) De nemcsak fonológiai és morfológiai tanulságokat vonhattam le a nevek vallomásaiból, hanem szintaktikaiakat is. A *-t* tárgyrag *locativus* eredetére vonatkozó nézetem (vö. NyK. LXVIII, 230) megerősítéséhez is jelentősen hozzájárultak azok a *-t* ragos hely- és köznevek, amelyek a mondatkörnyezettől — főleg az igei állítmány jelentésétől függően — határozói tárgynak is tekinthetők (pl. *mikoron meeg bez-primet lakneek*; MargL. 66); *hyaba aluan a vasart* stb.).

E néhány kiragadott példa a saját gyakorlatomból is világosan rámutat arra, hogy nyelvtörténeti, finnugor nyelvészeti kérdések megoldásában is mennyit segíthet a nevek, névtípusok vizsgálata.

Az elmondottakat tehát abban összegezhetem, hogy mind őstörténeti és finnugor összehasonlító nyelvészeti vonatkozásban igen fontos volna a történeti és szinkron földrajzi névanyag felgyűjtése és rendszerezése nálunk is — de a rokon népeknél nem kevésbé. Így adandó alkalommal kölcsönösen kisegíthetnénk egymást bizonyos földrajzi területre vagy névtípusra vonatkozó névadattal — ahogy ez a szokás például a helsinki névarchívum anyagával kapcsolatban évek óta jól bevált gyakorlatként jelentkezik.

A. KÖVESI MAGDA

Worin kann die Namenkunde der Finnugristik Hilfe geben?

Die Verfasserin versucht in ihrem Artikel auf zwei Fragen zu antworten: 1. Wieweit kann die ungarische Namenkunde — bei Erörterung sprachhistorischen, urgeschichtlichen, völkerkundlichen und siedlungsgeschichtlichen Fragen von der Finnugristik Leitfaden bekommen? 2. Was für Impulse die Finnugristik von den zum Sprechen gebrachten Daten der ungarischen Namenkunde erhalten kann?

Wenn auch die ungarische Sprach-, Orthographie- und Mundartgeschichte die ungarischen Familien- und geographischen Namen sehr nützlich verwenden konnte, in der Erforschung der Vorgeschichte unseres Volkes und unserer Sprache, wurden sie nur spärlich und nicht immer glaubenswürdig benützt (s. *Magna Hungaria, Levédia, Etelköz* usw.). Deshalb wissen wir bisher all zu wenig von unserer Vorgeschichte und von den wirtschaftlichen, historischen, kulturgeschichtlichen, ethnischen Fragen und Ergebnissen unseres Volkes.

⁵ A finn nyelvjárásokban is nagyon gyakoriak a *-kko /-kkö* kollektív képzős földrajzi nevek (pl. *lotakko*=szántóföld, *Juurikkoaho*=erdőterület; *lepikkolahti*=öböl stb.); az adatok a helsinki egyetem Névarchívumából valók, és *Eeva Maria Närhi* szíves közlése alapján jutottam birtokukba.

In der Suche dieser fernen Vergangenheit kann die Finnugristik der ungarischen Sprachhistorie und Volkskunde sehr grosse Hilfe leisten und zwar damit, dass die Orts- und Siedlungsnamen und besonders die Namen der Gewässer — der erforschten Urheimat und die des Wanderungsweges (und zeitweiliger Siedlungsgebiete) sorgfältig gesammelt und gründlich erforscht werden.

Am Ende des vorigen und am Anfang unseres Jahrhunderts haben leitende Forscher der Finnugristik (*Europaesus, Smirnov, Kannisto, Zsirai* udgl.) den ernannten Weg gewählt, und mit bedeutender Sicherheit die Urheimat und Siedlungsgebiet der igrischen Volksgruppe und die des wogulischen aufskizziert. Zwischen den beiden Weltkriegen hatten die ungarischen Forscher sehr wenige Kontakte mit der Sowjetunion. Unsere Wissenschaftler konnten weder an Ort und Stelle toponymische und hydronimische Aufzeichnungen machen, noch in den Museen und Archiven das schriftliche Material gründlich durchforschen, obwohl an diesen Stellen noch sehr viel Material wäre, um es sprechen zu bringen.

Nach dem zweiten Weltkriege, als unsere Beziehungen günstiger und reger wurden, versuchten mehrere Forscher (z. B. *Vasmer, Steinitz, Serebrennikov, Gulya* usw.) die Bahn der Vorläufer zu beschlagen, aber das grosse Forschungsfeld ist noch nicht ganz und genau durchstöbert, und die geografischen Namen ganz eindeutig erklärt. Es wäre sehr günstig und erfolgreich, wenn die Forscher der Finnugristik und ihrer Waffengenossen (Archeologen, Ethnographen, Anthropologen usw.) in den oben erwähnten Fragen, sich zu eine gemeinsame Arbeit aufrüsten möchten, und durch eine komplexe Methode in den verschiedenen Streitfragen zu eindeutigen Ergebnisse kommen würden.

Nach der Beschreibung der dies bezüglichen Forschungen und deren Schwierigkeiten, führt die Verfasserin einzelne Beispiele ihrer eigenen Arbeiten hervor. Durch genaue Analyse der ungarischen und verwandtsprachlichen Personen-, Ort- und Kollektivnamen konnte sie die einstige Berührungen der Urungarn und Vorpermier glaublich machen, und die Herkunft etlicher Bildungssuffixe (*-cs, -g*) und Pluralzeichen (*-t, -k*) erklären.

M. A. KÖVESI

Krúdy megszemélyesítései

1. A megszemélyesítés az élő és az élettelen világ egymásra vetítése, egymással való kifejezése. Lényege a tárgyak, az elvont fogalmak megelevenítése, az élőlények megemberesítése (vö. KULCSÁR 30; ZLINSZKY 194; MStilV. 98; MStilÚ. 480).

A képszerűség ezen nyelvi eszközét a szakirodalom a metaforával együtt emlegeti. KULCSÁR az „egyezés [=metafora] fajai” között „általános egyezés” cím alatt (33—62), az MStilÚ. „a metafora egyik válfaja”-ként (480—1) tárgyalja. NEMES „a metafora egyik formája”-ként (26), KEMÉNY „a metafora . . . sajátos altípusa”-ként (6) vizsgálja. J. SOLTÉSZ a következőket írja róla: „Ősi és mindig szívesen használt faja a metaforának a megszemélyesítés” (114). K. SZOBOSZLAY szerint „a metafora tartalom szerinti csoportosítása eredményezi a tulajdonképpeni metafora mellett a megszemélyesítés kategóriáját” (23).

Nyilvánvaló ez a rokonítás, hiszen jelentéstani szempontból mindkét nyelvi-képi kifejezés névátvitelen, azonosításon alapszik. Ráadásul a megszemélyesítés — eredetét tekintve — valóban a metaforából származik. Az eredet vizsgálata során stilisztikai kézikönyveink utalnak arra is, hogy a megszemélyesítést már viszonylag önállósult szóképfajtának tekinthetjük: „A metaforából nőtt ki és tett szert külön stílárius jelentőségre a megszemélyesítés . . .” (MStilV. 98); „A megszemélyesítés a metafora önállósult válfaja. Hasonlósági névátvitelen alapszik, akárcsak a metafora . . . A megszemélyesítés különbözik [is] a metaforától. A névátvitel két tagja közül ugyanis a megszemélyesítésben az egyik, az élőlény nem szerepel közvetlenül. Helyében csak a rá jellemző cselekvésmozzanat, tulajdonság, tehát járulékos jegy áll. Ennek nevé vizsik át az élettelen dologra, tárgyra, természeti jelenségre.” (KMStil. 114).

Ezzel a megszemélyesítés „státusa” még nem tisztázódott teljesen. Így vélekedik TÖRÖK GÁBOR is, amikor a probléma végső megoldását sürgeti: „Előbb-utóbb meg kell találnunk a választ arra a kérdésre, hogy mi a szépirodalomban a művészi emberesítés, továbbá, hogy mi ennek a folyamatnak a nyelvi vetülete” (114).

A válaszhoz próbál egy-két adalékot gyűjteni ez a dolgozat úgy, hogy elsősorban gyakorlati szempontot érvényesít: megvizsgálja a Krúdy-stílusra a hasonlatok és a metaforák után leginkább jellemző megszemélyesítéseket.

KEMÉNY a Krúdy-monográfiájában már foglalkozott az író képalkotó művészetének ezen eszközeivel (18—23). A tartalom és a nyelvtani alkat szempontjából ugyan értékes következtetésekhez jutó vizsgálat azonban eléggé általános és globális képet ad Krúdy megszemélyesítéseiről. A mi dolgozatunk egyrészt keresztmetszetszerűen,

„leíró” szempontból, másrészt hosszsmetszetszerűen, „történeti” aspektusból tekinti át az író megszemélyesítéseinek világát. Ez azt jelenti, hogy előbb egy regény, a szintézis jellegével az egész életművet jól reprezentáló, 1919-ben írt „Asszonyságok díja” (Szépirodalmi, Bp., 1968) perszónifikáció-anyagával foglalkozunk behatóbban, majd az így nyert képet az író klasszikus korszakaira stílusfejlődési szempontból is tipikusan jellemző alkotások, az „öreg hajós” első öt utazásáról tudósító, 1911-es keltezésű Szindbád-novellák („Szindbád, a hajós”, „Szindbád második útja”, „Női arckép a kisvárosban”, „A hídon”, „Szindbád útja a halálnál” — Magyar Helikon, Bp., 1973), továbbá „A helyettes halott” című, 1919-ben született elbeszélés (Alföld, 1973/10: 8—12) és az 1933-hoz datálható, „Rezeda Kázmér szép élete” című regény (Szépirodalmi, Bp., 1973) megszemélyesítéseivel viszonyítjuk.

2. Az „Asszonyságok díja” (továbbiakban: AD.), a „legszintetikusabb magyar regény” (FÉJA 226) Krúdy két klasszikus szakaszának mezsgyéjén született, és mindkettő jellegzetes vonásait, a Szindbád-korszak álomszerűen áradó-lebegő s a 20-as évek elejétől az író haláláig tartó időszak hol kimérten fegyelmezett, hol szuggesztíven látomásos világát mintegy magába sűríti. Az AD. Krúdy stílusfejlődésében is központi helyet foglal el azáltal, hogy a korábban erősebben jelentkezett lágy, impresszionisztikusabb és a későbbben jelentkező, egyrészt realizztikusabb, másrészt vizionálisabb, szürrealisztikus stílusnak egységét adja.

A regény cselekményét a főhőssel, Czifra János temetésrendezővel mindössze egy délután és egy éjszaka történetek jelentik. Ezt a keretet azonban kitölti, kitérít a múlt, a Czifrával kapcsolatba kerülő személyek s a hozzájuk kapcsolódó újabb szereplők élettörténetének, az emlék- és álmoképeknek, az észlelt és vizionált jelenségeknek világa. Végül ezek az egyetlen egy napba sűrített, hosszú évekre visszanyúló események, élmények, megrázkódtatások, tapasztalatok Czifra Jánosban összegződnek azáltal, hogy a temetésrendező észreveszi a megrontott lányban, Natáliában rejlő tisztulási, megújódási lehetőséget, az élet szép és rút oldalainak megismerése után felismeri az élet értelmét is: a halál barátja, az eddig mindig csak életet temető Czifra János magához veszi a szülésbe belehalt Natália gyermekét.

Mindennek leírásához, kifejezéséhez adekvát eszközt, legnagyobb segítséget a képfajták s az ezek közül most megvizsgálásra kerülő megszemélyesítések özöne ad.

2.1. Minden nyelvi-képi kifejezés két alkotóelem: a *kifejezendő* és a *kifejező* viszonyára épül. A megszemélyesítés esetében a kifejezendő és a kifejező kapcsolódása abban nyilvánul meg, hogy *mit* és *mivel* személyesít meg az író. Tehát itt *megszemélyesítendő* (= megszemélyesített) és *megszemélyesítő* kapcsolatáról van szó.

2.1.1. Vizsgáljuk meg először azt, hogy *mire irányul* a megszemélyesítés.

2.1.1.1. Krúdy legtöbbször a *konkrét emberi „dolgoikat”*: az ember közvetlen közelében levő tárgyakat ruhazza fel emberi sajátosságokkal. Megelevenednek a ruházati cikkek: szoknyák, harisnyák, harisnyakötők, nadrágszárak. Például:

„nők... elárvult *szoknyái*, a szekrénybe zártan, némi asszonyillatot őrizget-

tek...” (10);¹ „...Harisnyák megfeszültek, amely a térdeplővel voltak csak ismeretségben...” (40); „...az *alsószochnya* akkor kedves, ha suhog...” (51); „Kerek fekete *szalmakalapja* búsan billent fejbübján” (54).

Életre kelnek az ember *lakásának tárgyai*: bútorok, záruk, csipkefüggönyök, óramutatók, lábasok, fazekak. Például:

„A *bútorok* akadékoskodtak, nem engedelmeskedett a *szék*..., megtagadták a szolgálatot a megszokott *zárak* a szekrényen...” (9); „A külvárosok reménytelen *bútorai*, életunt *székei*, közömbös *ablakai* meredtek a feketeruhás temetés-rendezőre...” (14); „Azok a családi *arcképek* a falon... sok örömet és sok szenvedést láthattak a szobában” (83).

Élőkre jellemző vonásokat öltenek a kisvárosi *környezet tárgyai*, utcakövek, házikók, udvarok, kémények, üzletek, templomok, lámpások:

„Giling-galang, jó napot és jó estét, mondogatták a *harangok* a Bakáts téren” (41); „Odabentről jószagúan nézegettek kifelé a meleg *húsok*, frissen főtt *sonkák*, *kolbászok*” (47); „Ezekben a pállott, *hunyorató*, mindig félhomályos *házikókban* laknak azok a furcsa nők...” (51); „...A kis *házak* bedőlt *kéményei* a gondban, aggodalomban, szerénységben megható gyávasággal füstölögtek az esti égbolt alatt” (120).

2.1.1.2. Elvont emberi megnyilvánulásokat: tulajdonságokat, folyamatokat, állapotokat is megszemélyesít az író. Például a borongás, ez a *hangulati állapot* szinte kiszakad az emberből, és önálló lényvé változik:

„A *borongás*, amely a kora délutáni órában leereszkedett a házra, nyugtalanná tette a temetés-rendező papagáját” (9).

Itt egy másik megszemélyesítés-árnyalat is érezhető: a papagájt emberi vonással (a „nyugtalan”-nal) jeleníti meg Krúdy.

Kiemeli, önállósítja, meglekkesíti az író a nyomort, a fájdalmat, a betegséget, a tekintetet, a szidalmat, az élni vágyást, a gondolatot és az érzést:

„A térdeplők fölött szinte kihívóan... rohant el a *tekintete*” (21); „Valamely piros *gondolat* szalad át vérük hullámain...” (26); „...rikolt a *szidalom*” (51); „Én vagyok az a beteg úriember a negyedik emeletről, aki annyira boldogtalan, hogy saját *betegségével* mulat” (96); „...A bűvös mondáson nem tudnak áthatolni a szűrő, tépő *fájdalmak*” (110); „A lépésében érezte egy másvalakinek az apró, igyekvő lépését. Határozottan ment valaki vele, akit nem láthatott, nem tapinthatott — talán csak egy *érzést*, amely új, barátságos és végtelenül megnyugtató volt...” (173).

A létezés lényegi folyamatai: élet, halál, sors, álmok gyakran személyekként szerepelnek az emberek mindennapos küzdelmében. Például:

„Az *élet* végképpen elköltözni látszott még a környékéről is...” (75); „A *sors* kiszámíthatatlansága, amely némely terhes nőt elcsúfít, utolérte ezt a szegény teremtést is” (81); „Az *álmok* a kosár fenekén tehetetlenül gubbasztanak, és fénylő szemecskéikkel kitartoán lesik, mikor szabadulhatnak meg a vénasszony fogságából...” (182); „A *halál* zordon árnya félelmetesen lépegett” (108).

Legtöbbször a halál és az álom kap emberi formát. A megszemélyesítés sokszor egy összetett allegorikus képpé válás folyamatának első lépcsőfokát jelenti:

„Az idegen ekkor szelíden, szomorúan elmosolyodott: — Tehát még mindig nem ismered meg? Én vagyok az *álmod*. . . Az emberek mielőtt meghalának: találkoznak meglevenedett álmukkal” (57).

Czifra Jánosnak és álmanak e titokzatos és meghökkenítő találkozása mellett a kísértetek egész sorozatát vizionálja élő alakokká az író:

„Valószínűleg élnek rejtélyek körülöttünk, bennünk, ismeretlen *gonosz lények*, kárörvendő *rossz szellemek*, aljas *gnómok*, hálójukban leleselkedő veresszemű, feketehasú *pókok*, amelyek gyenge perceinkben hurkot vetnek a nyakunk köré” (139); „Valamely mellékutcában hángosan füttyörészett egy elkésett *kísértet*” (223).

2.1.1.3. A konkrét természeti „*dolgok*”, a természet tárgyai, jelenségei közül legtöbbször a *szél* kap élőkre jellemző vonásokat. Krúdy „szele” — a többi megszemélyesítéstől eltérően — az élet minden egyes színterére, fővárosba és vidékre, örömek és bánatok színhelyére egyaránt behatol. A szél mozgalmassága a regényben mintegy összekötő kapcsot jelent a megszemélyesítés típusú képekkel ábrázolt világ mozdulatlansága és a metafora típusú képekből kiérző életintenzitás között:

„. . . a *szél*. . . a mezők felett fut” (9); „Jöhet aranycsillámos szél, amely sarkantyúját pengetve siklik a hullámon, a taréjon, a habon” (75); „Csak a szél int” (114); „A szél mindenféle érthetetlen szavakat kiáltott utána, hol fenyegetésnek, hol hívogatásnak hangzott a kiáltás” (172); „A hegyek közül előront a szél és végigszágul a Lajos utcán, megpróbálgatja a rozszant kapukat, túlkáromkodja az alsónadrágos házmestereket, torkonragadja a bundás rendőrt” (181); „Csak a szél sóhajtott az ecetfa gallyai között” (191); „A szél gorombán süvített” (200); „Valaki lágyan megcirógatta [Natáliának] a haját, az arcát. . . a szél volt. . .” (201); „Lábujjhegyen jár a szél is” (220); „Szél sírdogált a templom falai körül” (222); „Most a Mátyás utcában köhintett valaki. Csak a szél volt, amely egy szélkakast ébresztgetett” (222); „A lábujjhegyen álló, éjféli *kertbe*, a sántikáló *szélbe*, a titokban, senki által meg nem lesett *órákba*, a magának játszó szökökúti *tóba*, az önfeledt *falombokba*, nyúlként elnyúló *gyalogutakba*. . . nézett tágult szemmel a két nő” (115).

Az utóbbi idézet és a következő példasor jelzi, hogy a *természetnek* még mely *területei* veszik át Krúdynál az ember érzéseit, gondolatait:

„. . . A nyáréji *hold* szelíd megbocsátással nézett a földszintes házakra” (61); „A *fák* egyformán, közömbösen követték az *országutat*, mintha arra vigyáznának, hogy az véglegesen meg ne szökjön közülük” (107); „Megszólalnak odalent a piros *muskátlík*, *búskomoly vadrózsák* s egyszerre mondani kezdik élettörténetüket. . .” (114); „Szomorúfüzek, *akácok*, *ecetfák* mulattatták sóhajtásaikkal, jajaikkal a földben nyugvókat” (198).

¹ A kiemelés itt és a továbbiakban is tőlem származik.

2.1.1.4. A természet elvontabb jellegű, nem kézzelfogható megnyilvánulásaiiba, időjárásba, télbe, délutánba, estébe is beelátja az ember önmagát:

„... a tél biztosan elviszi őket...” (119); „[A] messzire nyúló őszi délután szép életet ígérően tekintget az ablakomra egy finoman hervadó, apácacsöndes, halk lábakhoz szokott kavicssal beszórt kertből” (142).

Az utóbbi idézet esetében nemcsak a délután, hanem a kert is megszemélyesített.

2.1.2. Most vizsgáljuk meg azt, hogy mivel személyesít meg az író.

Az AD.-ben megszemélyesítőként legtöbbször az ember cselekedetei szerepelnek. A cselekvés nyelvi kifejezésének legfontosabb eszköze az ige, az igei állítmány (vö. MMNy. 17—8). Krúdy igéi (*akadékoskodik, felágaskodott, ásított, lóg, leereszkedett, őrizgettek, meredtek, bántja* stb.) jobbára ugyanazt a lomha, tétova mozgást kapcsolják a tárgyakhoz, tájakhoz, mint amely az abban a környezetben élő embereknek általában sajátja:

„... a zsámoly *felágaskodott*” (9); „A háztetők felett *álldogálni látszott* a délután” (33); „Szemét és drágakő, rongy és bíbor *hentergett* a pesti utcán” (48); „Kékcihás párnák *várták* az álmat az ágyakban” (60); „Csak az őszi fák *sugdostakbugdostak* a temetőben” (201); „... a sarlós hold szinte *megreszketett* a felhők mögül” (214).

A megszemélyesítő másik fontos területét az emberi tulajdonságok adják. A tulajdonság adekvát kifejezését a *melléknév*, a melléknévi *jelzős szerkezet* biztosítja (vö. MMNy. 34—5). Krúdy melléknévei (*reménytelen, közömbös, szigorú, gyilkos, konok, méla, magányos, bús* stb.) szomorkás hangulatot sugallnak, s ez megfelel a kevésbé mozgalmas igék, igei állítmányok segítségével kifejezett passzivitásnak:

„A háztulajdonosné *terpeszkedett* a batár *parázna* párnáin” (48); „*Méla* a gally” (174) — itt a melléknév állítmányként szerepel; „*Magános* petróleumlámpások *álldogálnak*” (176); „A *hallgatólag* mezőkön minden szenvedő megbékélhetett életével” (191); „Még a *komoly, füstös, bús* háztetők is előrehajoltak Palacki jajgatására” (214).

Csak akkor lesz ez a világ boldog, amikor Natália világra hozza gyermekét: „*Boldog önfeledt* virágok nyílnak az ablak előtt...” (221).

A szomorú és mocorgó valóságot szemléletesen ábrázolják azok a jelzős összetételek, amelyekben a jelző szófaja *melléknévi igenév*. Krúdy stílusának ezen nyelvi elemei (*megejtő, elárvult, gubbasztó, imbolygó, hunyorgató, sóhajtó, reszkető, száműzött, locsogó, alvó, álmodozó* stb.) — a melléknévi igenév komplex volta: igei és melléknévi sajátja folytán (vö. MMNy. 36) — összetettségében: cselekedeteiben és tulajdonságaiban idézik elének az írótól megjelenítésre szánt világot:

„Orruk felduzzadt a rongyos szoknyácska körül *imbolygó* liliomillattól” (48); „Egész életében künn él a susogó, *sóhajtó* erdőben...” (109); „Nyáron messzire lehetett látni napfényben *reszkető* tájakra...” (109); „Az elhagyott Duna-partra mennek, homokbuckák, örökké *locsogó* töltések, mély gödrök, az életből *száműzött* kavicsok, *alvó* bokrok közé” (111); „[A nyárfa] mindig az én korán *hervadó* életemet jelképezte, már nyár közepén sutorogva *elszálldosó, búcsúmondó* galy-

lyaival, faleveleivel...” (126); „*lemondó...falevelek*” (166); „*telet ígérő este*” (172); „*Álmodozó a gyalogösvény*” (175) — itt a melléknévi igenév állítmányként szerepel; „*jókedvvel ébredt parkok*” (180); „*álmodó erdők*” (196); „*neszelő avar*” (204). Ugyanilyen árnyalatúak a cselekvést, állapotot illusztráló, megszemélyesítő szerepben előforduló *határozók* is:

„...üzlete *nyugodalmasan, rendületlenül* állott” (10); „*megadással várja az első hideg hajnalt a nyárfa*” (142).

Ezek a példák egyúttal a Krúdy hosszú mondataiba beillő, részletező, többnyire az *igei állítmány* és a (határozószóval vagy határozói igenévvel kifejezett) *határozó* kapcsolódása során létrejövő megszemélyesítésekre hívják fel a figyelmet:

„A könnyű csipke *cimboráskodva takarja el* a nyakak forradásait” (66); „A *boldogság tunya aluszékonyságával terülnek el* az angolkertek” (148); „Valaki, egy kis lélek, amely eddig talán *fázósan egy madárfészekben bújt meg a fagallyak között*, hirtelen *elhatározással leugrott a magasból, és meghúzódott Natália ruhái között*” (172); „Örvendeztem a Császárfürdő kerek udvarának, amelyre *életvidáman, kastélyi pompával néznek* a nagy fehér rámás ablakok” (176); „A fejfájósoknak, akik homlokukat csüggedten az ablaküveghez szorították, mindenféle *ostoba tanácsokkal szolgált [az ecetfa]*” (192).

Közismert, hogy általában a megszemélyesítés kifejezésére szolgáló leggyakoribb szófaj a stílusnak dinamizmust kölcsönző *ige* (vö. KULCSÁR 43; MStilV. 101; MStilÚ. 481). Közismert az is, hogy Krúdy stílusának egyik általános vonása a nominalitása, vagyis a statikusságot sugalló főnevek gyakori használata (vö. HERCZEG 176, 178). Ehhez a nominalitáshoz igazodnak az AD. nagyszámú, az előző példakkal illusztrált megszemélyesítései is, hiszen Krúdy olyan igéket használ megszemélyesítőként, amelyekre — az ábrázolt világ tétova mozgásának megfelelően — a kevésbé aktív cselekvés, a cselekvés gyengítése jellemző. Az író a *főneveket* is bevonja a megszemélyesítésbe, úgy, hogy azokat a tulajdonságnak a megszemélyesítendőre való átvitelénél természetesen először melléknévvé alakítja át és aztán jelzős szerkezetbe ágyazza, a cselekvés kifejezésekor pedig névszói vagy összetett állítmányba helyezi:

„...A templom belseje megtelt olyan szagokkal, amelyeket csak esküvőkön érezhetni: *nagyreményű* illata a rozmaringnak, kába *bujálkodása* a rózsának...” (25); „Az éjjeli lámpásnak *tapasztalata*... , vidéki fogadók árulkodó deszkahasadékának *mondanivalója* volt ezekben az élceken” (92) — itt az „árulkodó” jelző is a megszemélyesítést erősíti; „...kalandoknak a közelgő télen méltányló *hallgatója* lesz majd a láng” (194); „A szélespofájú holdvilág hirtelen feltűnt az úton” (202); „[Natália] a kis jövődöbéli csodát féltette ezektől a komor, mozgókarú fáktól...” (204).

Előfordul, hogy a főnév *tárgyragos* alakban szerepet játszik a megszemélyesítésben:

„A megbeszélésbe bevonta Palacki az öreg *ecetfát* is, amelyen Kisfuaros Rózsiának is le kell ereszkednie...” (193); „...Kisfuaros kisasszony szerencsésen földet ért, aztán Palacki karjába kapaszkodva örök időre elhagyta Frank Jeremiás

és Neje utcáját, hogy másnapra Jella asszony átkaiba foglalja a nevét, és a házmesterrel nyomban kivágassa a néma *cinkostársat*, az ecetfát” (194).

Ezekben az idézetekben az igei állítmány (*bevonta*) és a jelzők (*öreg*, *néma*) is árnyalják a megszemélyesítést; továbbá az a tárgyragos alakú főnév (*ecetfát*, *cinkostársat*), amelyet megszemélyesítőként említettünk meg, egyúttal a megszemélyesített is.

Egy elvont fogalmat, összetett szóval, főnévvel kifejezett életjelenséget alakzat, a *megszólítás* segítségével személyesít meg az író:

„*Művészelet!* Téged a vidéki városokban és a pesti külvárosokban még mindig úgy tisztelnek, mint Vénusz örök szabadosságát” (24).

2.2. Az eddigiek során megvizsgáltuk, hogy *mit* személyesített meg az író, *mivel*: az élőkre jellemző tulajdonságokkal vagy cselekvéssel ruházta fel az ember környezete, a természet konkrét és elvont jellegű mozzanatait, s e kifejezésnek milyen nyelvi-formai (szófaji, mondattani) eszközei voltak.

Ha — továbbmenve — a megszemélyesítés két elemét, a megszemélyesítőt és a megszemélyesítettet egymásra vonatkoztatjuk, a megszemélyesítés *funkcionálását* vizsgáljuk, akkor Krúdy ilyen jellegű nyelvi-képi kifejezéseinek két — egymással összefüggésben levő — lényeges feladatára: a környezettel ábrázolásra és a magányförlodásra figyelünk fel.

2.2.1. Főleg a regény első felében, a fő cselekményszál színterének, a pesti külvárosnak bemutatásakor kapnak az ember környezetében levő tárgyak emberre jellemző vonásokat. Az ember helyett a környezete cselekszik. Pontosabban: az ember cselekszik, csak ezt a cselekvést — az ember és a körülötte levő világ kapcsolatának szemléletesebb kifejezése, ábrázolása céljából — a környezetre viszi át, a környezetnek tulajdonítja az író. Ugyanolyan tulajdonságokkal rendelkezik a táj is, mint a benne élő ember:

„... a cimbalom a plafonig *ugrik*, kezdődik a víg lakodalmas zene” (8); „A régi csipkefüggönyök ...*semmitmondóan* lógtak az ablakon...” (9); „... alsószokeyek ... annyi mindent *mondanak egymásnak* egy más nő esküvőjén...” (25); „Vajon hová lesznek a piros és kék harisnyakötők, amikor *megöregszenek*, hogy semmit *el nem mondanak* élményeikből?” (26); „[A] mindennel *leszámolt*, csupán karosszékhez *szokott* vagy a fogason *gubbasztó* nadrágszárak meglötyögtek” (40); „Ah, ezek a nők...nem tudják... a *hold érzelmes bolyongását* az esti utca felett” (84); „...Ezek a margitszigeti tájak sok nyári és őszi este emlékéit *tudják* a pesti előkelő hölgyek világából” (104); „[Margit] szállt ...mind közelebb a földhöz, amely szürke, halálos, *konok* utcaövekkel volt kirakva” (143). Sokszor sajátos grammatikai megoldással, szerkesztéssel (főként paralelizmussal) külön felhívja a figyelmet az író az ember és környezete hasonló vonásaira, kapcsolatára, „összekapcsoltságára”:

„...Az *ajtókilincsek és házmesterek, bebocsátói* tántorgóknak...csak undorral tölthetnek el” (63); „*Jázmín* repül együtt a *menyasszomnyal*” (25); „*Ősszel* hosz-

szút ásított az *udvar*, a *folyosó*, a *völgy*, a pókhálós szemű *kántor*...” (109); „[Az árva gyermek] nem jár-e jajgatva a *széllal együtt* a temetőn...?” (221).

Az így megszemélyesített környezet s a társaságában szereplő személyek együttes cselekedeteiből, közös tulajdonságaiból alakul ki az AD. világa, s ezek a szürke, mindennapos emberi vonások, mozzanatok, momentumok teszik lehetővé azt, hogy — a regény végén — Czifra János rádöbbenjen az életnek a hétköznapiság mögött rejlő lényegére.

2.2.2. Az ember és a világ viszonyának az elválaszthatatlanságon, az egymásra utaltságon kívül egy másik, az előzővel éppen ellentétes, ugyancsak a szubjektumban jelentkező, s különösen a századforduló táján előtérbe kerülő oldala, problematikája: az elidegenedés, a magány kérdése és az arra keresett válasz is megfogalmazódik Krúdy regényében.

Az író nemcsak azért eleveníti, személyesíti meg az életteleneket, hogy ezzel az ugyanúgy cselekvő s ugyanolyan tulajdonságú emberek világát szemléletesebben mutathassa be, hanem azért is, hogy — a tárgyi világ, a növény- és állatvilág emberi rangúra emelése s az így nyert „személyeknek” az emberi személyekkel való szembe-
sítése révén — kifejezhesse azt az érzés- és gondolatsort, amely a világhoz való viszonya megragadására törekvő emberben kettősség: „összekapcsoltság” és bizonyos elszakítottság felismerésekor kialakul.

Krúdy ezt a viszonylagos elszakítottságot, az elszakítottságnak a századelő emberében valóban jelentkező, társadalmilag indokolt érzését kiemeli, hogy megszüntetésére — ha a konkrét társadalmi valóságban nem is tud, akkor valahol az általános emberi szférában — megoldást keressen.

Ez a megoldás-keresés főként a regény második felére jellemző, de előbb is előfordul az, hogy egy-egy szereplő személy élőként kezeli a körülötte levő tárgyakat: „[Czifra János] hideg arccal *szemközt nézett az oltárral*” (21); „[Az ifjú férj] köszönt a *templomkapunak*, a sekrestyésnek...” (29); „[Jella asszony] látszólag a *lábasokhoz és fazekakhoz* intézte a szót...” (100); „— Ő — beszélt Jella *főzőedényeinek* — nem visz engem sehová” (100); „Hérok Karcsi csak ivott és a spricceres *poharának* vallotta be szenvedéseit” (164).

Ezek a példák is jelzik, hogy tulajdonképpen a magány problémáját feszegeti az író. Van valami tragikus a verekedés közben leszúrt Palackinak a halállal való viaskodásában, ebben a magányos küzdelemben:

„— Hogyan is lehet olyan helyen lakni, ahol az utcákat nem világítják lámpások? — kérdezte Palacki a *kapufélfáktól*” (182); „[Palacki] gyónt hangosan, kétségbeesetten, a néma *éjszakának*, a bezárt *kapuknak*, a *mogorva holdvilágnak*” (215); „Palacki alkudozni kezdett a *halállal*” (216).

Palacki „haláltánca” azonban nem rendít meg, a züllött, csavargó, embereket becsapó, cinikus embernek pusztulnia kell.

Ugyancsak ilyen, a halállal kapcsolatos és a halál győzelmével végződő párbajt vív Natália. Előbb azonban a magánnyal is meg kell küzdenie. Ebben a harcban a természet válik segítő társává:

„...Egyszer csak ráköszönnek a *fák*, megszólítják a bokrok és a távolból ránevet egy pirosfedelű, áhítatot sugárzó *torony* abból a kis bakonyi faluból, ahol született” (194—5); „*Árkok, kerítések, kútágások* szívesen tűrik a cirógatását” (195); „A *kálváriák*... azt mondták neki, hogy mindenkinek végig kell járni az élet kálváriáját...” (196).

A „kínok csapataival” (186) viaskodó, szülő, életet adó és haldokló Natália küzdelme azonban mennyire más, mint Palackié, *halála mennyire megrendítő*. Ennek a küzdelemnek a morális tartalmát érzi meg Czifra János, és tetteivel segít az írónak a magány kérdése megválaszolásában:

„A temetésrendező észre sem vette, hogy egyedül van. Éjszakai barátja a hajnal jöttével búcsú nélkül elpárolgott mellőle. Mintha befelé ment volna a Ferencvárosba Álom... De a temetésrendező senkit sem talált az utcán... Kimerülten, homlokát törölgetve ment vissza a klinikához. Becsengetett és Bakajnétt kereste.

— A leánykát, aki most született, én majd örökbefogadom — jelentette ki váratlanul Czifra János. — Az anyát, aki meghalt, eltemetem.” (222—3).

A magára maradt ember társat keresett. Először a meglekésített környezetben találta azt. S most rátalált a másik emberre, a feltett írói kérdés válaszára: az *emberi* kapcsolatokra...

2.3. Az AD. megszemélyesítései tanulmányozásának teljesebbé tételére néhány megjegyzéssel és a megszemélyesítés komplexitásának vizsgálatával kell kiegészítenünk az eddig elmondottakat.

2.3.1. Az első megjegyzés a megszemélyesítés irányára vonatkozik. Az eddigi során együtt vizsgáltuk a meglekésítés minden fajtáját, és nem tettünk különbséget egyes fokozatai között.

A megszemélyesítések közé tartozik egyrészt az élettelen világ (absztraktumok és tárgyak) élővé változtatása: megelevenítése, másrészt az élővilág emberi vonásokkal való felruházása: megemberiesítése (vö. KEMÉNY 19—20). Az előzőre (*szél, tárgyak* stb.) és az utóbbi esetében a növényvilág (*fák, virágok*) emberi arcot öltésére, egyes emberi jelenségek (*halál, álom* stb.) önálló emberré lényegítésére példaként az eddigi során több részletet is idéztünk Krúdy regényéből. Nem említettünk meg viszont — a lélek madárral társításán kívül — állatvilággal kapcsolatos példát, azért, mert ilyen csak egy-kettőt találtunk az AD.-ben. Azok is csak megszemélyesítés árnyalatúaknak nevezhetők:

„Harangozhatnak a vizek felett, a *hal* nem dugja ki többé fejét a hajnali pírban, hogy *tátott szájjal hallgassa* a gyönyörűséges zengést” (75); „Ezek az *illedelmes városi kutyák udvarolnak* egymásnak az utcán” (103); „Nagy lompos *kutyák mutogatták* sűrke hátukat, amint *végigkalandozták* a kavicsos utakat” (114).

Egy hosszabb részletben az emberi kínokat, fájdalmakat állatokhoz, „kardlábú vakondokhoz”, madarak karmolásához viszonyítja az író (186—7).

Mindebből (az emberhez legközelebb álló élőlények, az állatok Krúdynál ritka megszemélyesítéséből) azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az író — az egymástól távolabb álló pontoknak, az élő- és élettelen világ legtávolabbi területeinek összekötésével, közelítésével — az expresszivitást fokozza.

2.3.2. Második megjegyzésünk egy már ugyancsak érintett, de részletesen meg nem vizsgált jelenségre, a megszemélyesítéssel ellentétes irányú folyamatra vonatkozik (vö. J. SOLTÉSZ 115). A megszemélyesítés fordítottját egyesek tárgyiasításként (K. SZOBOSZLAY 14; 25—31), mások „embertelenítésként”, az anyagiasítás egyik pólusaként, az anyagiasítás másik pólusa, a megszemélyesítés, az emberiesítés dialektikus párjaként (TÖRÖK 121—2) emlegetik. Itt arról van szó, hogy — az élő- és élettelen világ viszonyát ember és természet viszonyára szűkítve — a természetet közelítjük-e az emberhez: a természetet fejezzük-e ki, vagy fordítva, az embert közelítjük-e a természethez: az embert fejezzük-e ki a természettel. Az előbbit az eddigiek során részletesen megvizsgáltuk. Az utóbbi esetben is két fokozatot különböztethetünk meg aszerint, hogy élőlényt, többnyire embert, konkrét emberit vagy elvont emberit, szellemi „dolgot”, esetleg nem kézzelfogható természeti jelenséget tárgyiasít-e az író.

A „megszemélyesített” elemzésénél már megvizsgáltuk egyes elvont emberi mozzanatoknak (borongás, tekintet, gondolat stb.) krúdys anyagiasítását, az itt felsorolásra kerülő példák is elvont emberi és természeti tényezők tárgyiasítására vonatkoznak. Krúdy regényében az elvontabb jellegű megnyilvánulások tárgyiasításának a konkrétakénál gyakoribb előfordulása érthető, hiszen nem az amúgyis konkrét, hanem az elvont kívánja a konkrétá s ezáltal szemléletessé tevését:

„A temetésrendező...kissé megzavarodva nézegette az óramutatót, amelyet valamilyen *láthatatlan kéz előretolt*” (10) — ez az idő anyagiasítása; „Arcának *rózsaszíne* apránként Marica ujjhegyeire s az ujjakról a háromezeréves nő arcára került” (78); „Az ajk és fül *pirossága*, s mindazon *élet*, amely az öreguracskában találkozott, szinte szökve, loppal, észrevétlenül átköltözött a háromezeréves hölgyre, aki az emígy *kölcsönkapott élettől* megújult, felfrissült, megszépült...” (78); a *gonoszság* kénkörszerűvé, áramlóvá tárgyiasítása (169); „Natália eleinte ijedten vitte *terhét* hazafelé. Száraz fát szedni kéredzkedett el otthonról, és íme rőzse helyett *valami egyebet visz haza* a hátán” (172); a *fürdő szagának* tárgyiasítása (176); „[Egy elmúlt *esztendő*] már régen azon a *szegen függ*, ahol a régi vadásztarisznya szárad” (197).

Ez a tárgyiasításra hozott példasor — a megszemélyesítésnél idézetekkel együtt — annak bizonyítéka, hogy Krúdy az ember és a világ, az élő és az élettelen szféra közti harmonikus kapcsolat megtalálására, kialakítására törekszik.

2.3.3. Harmadik megjegyzésünk a megszemélyesítés komplexitásával kapcsolatos. Korábban részletesen tanulmányoztuk a megszemélyesítés alkotóelemeinek összetettségét, s itt egyes idézeteknél utalnunk kellett a megszemélyesítés és a metafora, a megszemélyesítés és az allegória kapcsolatára. Most ez utóbbit, a megszemé-

lyesítésnek más nyelvi-képi kifejezésekkel való együttes funkcionálását vizsgáljuk meg közelebbről.

„Ámde mielőtt az *ecetfa* bevégezte volna kalandjait — amely *kalandoknak* a közelgő télen méltányló hallgatója lesz majd a láng, még egy tennivalója volt az ecetfának. Kisfuváros asszony szökése után Natáliát kellett a földre segítenie, amely kötelességének a *fa öreg gavallér módjára* eleget tett” (194) —

olvashatjuk a regényben. A képsorozat alapvetően megszemélyesítés: az egyes árnyalatok az *ecetfa*⇒*ember* asszociációt erősítik.

A kiinduló kép megszemélyesítéses: az *ecetfa* kalandokra lesz képessé. Ehhez kapcsolódik egy metonimikus színezetű kép: a kezdő megszemélyesítés egyik elemét, a megszemélyesítőt (a „kalandok”-at) visszavonatkoztatja a növényre, az *ecetfa* egyes részeinek, az ágainak szemléltetésére az író; és ez a képlánc egy újabb megszemélyesítéshez vezet. Az idézet utolsó mondatában az alapvető megszemélyesítést hasonlat árnyalja: az *ecetfa* „*öreg gavallér*”-hoz hasonul.

Az idézett s elemzett rész jelzi, hogy általában mely nyelvi-képi kifejezésekkel kapcsolódik a megszemélyesítés Krúdy regényében.

„A falakról régi Lindmayerek, Schützök, Jetcshglik nézegettek alá...” (32).

Itt metonimikus jelleg (az adott nevezetűek arcképeiről van szó) és megszemélyesítéses árnyalat (*a fotók nézegettek*) párosul.

A *metonimikus* képpel (metonímiával, szinekdochéval) gyakran társuló megszemélyesítés funkciója általában az ábrázolás, ember és környezete bemutatása:

„Vajúdik a hamuszínű *gond*,... a *megbántás* fogát szívja” (48); „...A *cédaszó* átlátszó szoknyában jár-kel és térdeit vígan mutogatja” (48); „Kékcihás *párnák* várják az álmod az ágyakban...” (60); „...*cipők* fáradhatatlanul jártak a városban” (100); „a város többi részével megvető viszonyban élő *városrész* kezdődik, a Ferencváros” (159—60) — itt a városrész egyrészt megszemélyesített, másrészt metonimikus: az ott élő emberekre vonatkozik; „nagy lendülettel verte fel a házat a *verkli*” (190).

A *körülíró* képek (hasonlat, körülírás) is a megszemélyesítés ábrázoló funkcióját erősítik:

„...*nyúlként elnyúló gyalogutakba*...nézett tágult szemmel a két nő” (115); „Örült a kis *háznak*, amelynek olyan arasznyi kéménye volt, mintha szégyellte volna magát” (205); „Az *éjjeli lámpásnak tapasztalata* [azaz: ’éjjel történtek’]... vidéki fogadók *árulkodó deszkahasadékának mondanivalója* [’a fogadóban történtek’]...volt[ak] ezekben az élcekbén”. (92); „...*őszi fényként sárguló*,... *Parád és Szolyva vizével szívesen barátkozó* [azaz: ’ásványvízzel kevert’] *kertibort* öntögettem...kis poharakba” (118); „...a *Duna* villogott mocsáros, gonosz éjféli szemével, mint egy örökké éber nagy sárkánykígyó, amely mindennap felfal egy-két nőt a város lakosságából” (183).

Az utóbbi idézetben — a megszemélyesítés, a hasonlat s a körülírással jelleg mellett szem⇒csillag metaforás asszociáció is jelentkezik, s ez az árnyalat a meg-

személyesítés *ábrázoló* funkcióját a *kifejező* funkció irányába tolja el (vö. BARTA—KARDOS—NAGY 89, 102).

A megszemélyesítésnél általában azáltal, hogy segítségével az ember önmagát a természetbe vetíti ki, mintegy a természettel próbálja „kifejezni” önmagát, jelen van a „kifejező” funkció is. Krúdy viszont — mint már említettük — a megszemélyesítést inkább az ember és környezete bemutatására, „ábrázolására” használja fel, s így az „ábrázoló” funkció lép előtérbe. Krúdy ilyen jellegű képeinek ezt a fő vonását próbáltuk érzékeltetni a megszemélyesítés és a metonímia, hasonlat, körülírás kapcsolódására felhozott példákkal is. Ugyanakkor egyes — főként metaforás árnyaltú, metaforával kapcsolódó — megszemélyesítések inkább „kifejező” funkciójúak: velük az író az ábrázolt világot átszövő életet, a létezésnek a hétköznapiság mögött meghúzódó lényegét próbálja sugallni, megsejtetni, kifejezni. Például:

„Az ablaküveg *verejtékezett*...” (66); „...*elárvultan küzdött* a hold *hajólampása*” (106); „Csatorna *okádott* a falban...” (106); „*sántikáló szél*” (115); „Csak a szél *sóhajtott* az ecetfa gallyai között” (191); „a lengő gallyak...csendesen *szitáltak* esőt és sötétséget” (200); „...tengerzöld függőyei mögött a szivárvány *szunnyad*” (220); „tavaszoknak élénk *hegedűjátéka*, az ősöknek mélabús *gordonkázása*” (220) stb.

A megszemélyesített tengerek, erdők, hegységek, tavaszok és ősök zenekara a sors szimfóniáját játssza, s e zene hatására a mozdulatlan világ kimozdul: az élő, az ember — a regényíró egyik fő céljának megvalósulását jelezve — ráébred létezésének tudatára...

3. Az AD. szintézis jellege, az életműben betöltött kulcsfontosságú szerepe nem jelenti azt, hogy a megszemélyesítéseinek stilisztikai vizsgálatából levont következtetéseket máris általánosoként vonatkoztathatjuk a Krúdy-stílusra. Szükség van arra, hogy megállapításainkat más Krúdy-művek megszemélyesítés-anyagához fűződő észrevételeinkkel vessük össze.

3.1. Krúdy első klasszikus írói periódusából a fentebb már említett Szindbád-novellákat emeltük ki.

A Szindbád-írásoknak is a lehető legszűkebb a tematikai kerete. Az öregedő, halálba készülő Szindbád ifjúkori élményeire emlékezik, s elindul felkeresni ez élmények színhelyét. Emlékeivel kapcsolatos személyekre, régi szerelmeire, ismerőseire bukkan. A velük folytatott melankolikus beszélgetésekből erőt merítve Szindbád elutazik, hogy majd tucatnyi hasonló, szinte időtlen, örökös találkozáson vegyen még részt.

A régi élmények átélésének eszköze, tárgya az ifjúság, a szerelem, a nő, de az átélés áttételesen, közvetetten, emlékidézéssel, elvágódással, szelíd álomszerűséggel valósul meg. A képszerűség elemei ebben az áttételességben jutnak szerephez.

Az álom, az emlékezés motívumához igazodó megszemélyesítések a valóság körvonalait szinte elmoszák:

„Egyik-másik öreg pisztráng tán *emlékezett* is Szindbádra...” (24); „A Poprád *aluszékonyan suttogott* a híd alatt a léknél...” (36); „[A városka] sötéten, *álomba merülten* tündezett fel a homályba borult akácfák mögött” (38); „a töltésen lassan, *meggondoltan*, egyhangú zörgéssel gurult a tehervonat” (40); „a hídról *álmodó* erdőket látni” (52); „...toronyka harangja...mély hangon *beleszólt* a délutáni csöndbe” (53).

Az emlékezés, az aluszékony suttogás, az álomba merülés, a meggondoltság, az álmodozás, a csendbe való beleszólás — ezek az egyfajta passzivitásról valló emberi cselekvések, tulajdonságok a Szindbád-hangulat illusztrálására (és ironikus leleplezésére talán már itt is) hivatott tájegységek, a pisztráng, a Poprád, a városka, a tehervonat, az erdők, a toronyka sajátjaivá lesznek.

Általában a többi képfajta is így, azaz álomszerűen, elmosottan jeleníti meg vagy pedig — a pointillista festőkre emlékeztető módon (vö. KEMÉNY 28) — érzékeltes pontokra tagoltan adja vissza a valóságot.

A Szindbád-novellákban leggyakrabban előforduló képfajták sorrendje a következő: 1) hasonlat 25,4%; 2) megszemélyesítés 23,9%; 3) metafora 17,2%; 4) szinekdoché 13,3%; 5) metonímia 5,4%. (Az AD.-ben a leggyakoribb képek ilyen arányban fordultak elő: 1) hasonlat 31,0%; 2) megszemélyesítés 15,0%; 3) metafora 13,2%; 4) szinekdoché 8,6%; 5) metonímia 7,5%.)

Adataink már arról tanúskodnak, hogy — bár a legtöbbször előforduló képfajták sorrendje ugyanaz, mint az AD.-ben — a képszerűség eszközei között a számadatokból is kiolvasható, a novellák tartalmi-formai felépítésével összefüggő funkcióeltolódás mutatható ki.

Jelentős a megszemélyesítések száma. Noha az effajta nyelvi-képi kifejezések általában az expresszionista stílus jellemzői közé tartoznak (vö. NEMES 26; KMStil. 114; HARSÁNYI 76; KMStilTört. 270), Krúdynál a sajátos megszemélyesítések a Szindbád-novellák impresszionista jellegét erősítik. Ugyanis a valóság foltyszerűen „felrakott” mozzanatainak kontúrajait „elmossák”, másrészt a prózáíró stílusát az élettelen világ „élősítésével” líraivá oldják.

A képcsoportok közül a jellegüknél fogva „intuitívebb” metaforikus nyelvi-képi kifejezéseknek (a megszemélyesítéseknek, a metaforáknak) a tárgyiasabb és tárgyilagossabb körülíró képekhez (pl. a hasonlatokhoz) viszonyított gyakori szereplése összefügg azzal a szubjektivitással, amely a sok-sok apró benyomásra épülő impresszionista művészet sajátossága.

3.2. Krúdy „1911 és 1918 között lényegében ezt a stílust [a Szindbád-novellák nosztalgikus-ironikus stílusát] variálja” (BARTA 575). Az eddigi írói korszak végét s egy új szakasz nyitányát jelenti — többek között — az 1919-ben született, összetett stílusú AD. A regény víziói, merész képei, mélylélektani elemei az új írói periódus egyik fő tendenciáját jelző, szürrealista fogantatású alkotások vonulatában élnek tovább.

Közéjük tartozik „A helyettes halott” című, már e címében is bizarr hatású novella. A kispikái alkotás groteszk motívumokkal tagolt, rövid, kerek cselekményét

látszólag egy szokatlan szerelmi história adja. A Bohóc és a Költő után a történetet elmondó főszereplőre is az a sors vár, hogy Szerecsenfő kisasszony iránti vonzalmának áldozata legyen. Mégis sikerül megmenekülnie, mert a végzetes szerelem miatti „ön-hóhérolást” átjátssza egy korábbi öngyilkosra, a „helyettes halottra”. A Bohóc, a Költő, a „helyettes halott” és az, aki a novella végén életben marad, valójában az ön-vallomást tevő, önmagával szembenező író énjének részei. Szerecsenfő Szerafin pedig — miután a varázssal, a szenvedéllyel, a kéjt és kint jelentő szerelemmel metaforikusan azonosítódik — az emberi élet, a harccal járó sors szimbólumává értékelődik. Így a cselekmény primer szintje mögött az élet és a halál, a boldogság és a boldogtalanság, az ifjúság és az öregség kérdésköre, a létezés Krúdytól felvetett problematikája húzódik meg.

A szerelmi mellett más vonatkozásokkal is rendelkező történetnek ez a tartalmat, mondanivalót hordozó metaforikus strukturáltsága a nyelvi-képi kifejezések szövevényéből következik.

A fojtó légkörű novella képvilágát meghökkentő metaforikus kifejezések uralják. Funkciót váltanak a megszemélyesítések, és itt nem az elmosódottság (1. Szindbád), nem is a mozdulatlanság (1. AD.), hanem a kísértetiesség érzetét keltik. Az antropomorf elemek az embernek nem a megszokott, hétköznapias, baráti környezetet illusztrálják, nem lesznek társaivá a magányában, hanem szorongásait fokozzák:

„...a mezőn felejtett *madárijesztők vad éneket fújnak* az őszi éjszakában” (8); „...csak a *pókfondal* volt már *részeg*” (8); „*A mámor* még az ágyam szélén *üldögélt* (10); „*Az árnyék*, amely helyemen maradt, már *nem tud sikoltani*.” (11).

Mind a megszemélyesített (*patkányok, szédületek, fellegek, madárijesztők, mámor, árnyék* stb.), mind a megszemélyesítő (*tévedt, harsogott, csalódott, alattomos, szomorú, bujdosnak, gáncsot vetettek, részeg* stb.) olyan kevésbé vonzó jelentésű, kellemetlen hatású szóképzeti elemekre épül, amelyek a nyomasztó sorssal küszködő, a haláltól félő ember tusáját adekvátan fejezik ki.

Hogy mennyire a kiélezett, szorongásos vízió határozza meg a novella világát, az a „szubjektívebb” nyelvi-képi kifejezések előtérbe kerülését jelző statisztikai adatokból is kiolvasható: 1) metafora 29,4%; 2) hasonlat 19,7%; 3) megszemélyesítés 13,8%; 4) szinekdoché 9,6%; 5–6) szimbólum, körülírás 5,9–5,9%.

Jelentősen megnőtt a metaforás, a szimbólumszerű és a víziós képek száma. Kisebbségi szerepet játszanak a hasonlatok, a megszemélyesítések és a metonimikus nyelvi-képi kifejezések.

A Krúdy-prózában jobbára jelenségek ábrázolására szolgáló megszemélyesítések, amelyek a Szindbád-novellákban ugyan — gyakoriságuk révén — az embernek és a tájnak az emlékek *szubjektivitásában* való egybeolvadását segítették elő, de az AD.-ben már az ember és a külvilág harmonikus kapcsolatának a *jelenségek szintjén* történő megragadását eredményezték, itt, ahol a „belvilág” a külvilág fölébe nő, kisebb feladatot kapnak. Az író nem ruhazza fel emberi vonásokkal a környezetét, nem kerül vele kapcsolatba, hanem távolodik, elidegenedik tőle.

A szinte végtelenített irracionális homály a századelő emberének, az emberi élethelyzetnek — a szürrealistáktól oly különös figyelemmel kísért — zártságát fejezi ki. Mindettől azonban még nem szürrealista, csak szürrealisztikus a novella képvilága. Ezt bizonyítja a befejezés, a szürrealista prózaírókra nem nagyon jellemző pozitív fordulat is. A novella végén van valami feloldás, katarzis: a főhős megszabadul a mágikus erejű Szerafintól, a sors nyomasztó terhétől, a rabságtól. Kilép önmagába zárt-ságából, visszatér a nihil partjáról és „sietni [kezd] az úton, hogy utolérhesse a muzsikáló diákokat, a vak verklis s az élet többi szerelmeseit” (12).

3.3. Az 1919 utáni Krúdy-pálya szürrealisztikus vonala mellett egy sajátos, fokozatosan erősödő realista tendencia jelentkezik.

Ebbe a vonalba tartozik a „Rezeda Kázmér szép élete” című (továbbiakban: RK.) remekmű is. A téma itt is az élet problémái elől való menekülés, csak amíg a melankolikus Szindbád-novellák esetében a múlt, az emlék, a kísérteties „Helyettes halott”-ban a vízió az ideiglenes fogódzó, itt a menekülés tárgya és iránya konkrétabb: Rezeda Kázmér az öncélú „szép élet”-nek, a végül is elítélt, ironikusan szemlélt „bel ami”-életnek valóságos dimenziójú terébe lép át.

Ez a tapasztalati, empirikus közeg Krúdy képpalkotását mennyiségileg és minőségileg is módosítja. A képzuhatagok megszűnnek, és előtérbe kerülnek a tárgyiasabb képek.

Ennek megfelelően kisebb szerepet kapnak a megszemélyesítések, amelyeknek — az AD. effajta képeihez hasonlóan — valamiféle monotonitás a jellemző vonása. Funkciójuk azonban itt más lesz. Ezt sejteti a képet alkotó elemek vizsgálata.

Az RK.-ban nem annyira az emberi konkrétumokat, az ember közvetlen közelében levő tárgyakat (*hajsza, lábak, kalap, arckép, fejpárna, ing*), hanem inkább az elvont emberi megnyilvánulásokat formálja önálló lényé az író. Például:

„Mi érdeke volna velem a *halálnak*. . .” (66); „a *bűnös vágy*” (111); „A *meghatottság* ül igazán az ember nyakára. . .” (112); „És az *álom* mégse tágitott mellőle” (117); „. . . igazán nekiadhassa magát a *bánkódásnak*” (179); „. . . a *gondolat* azt mondotta. . .” (188).

A természet konkrétumainak (*virág, vadnövények, tölgyfa, tó*) előfordulásához viszonyítva gyakran öltenek antropomorf formát a természet elvontabb jellegű megnyilvánulásai is (*péntekek, szerdák, színek, párázatok*). Mindebből az következik, hogy itt a környezettel ábrázolás funkciója háttérbe szorult.

Ha a megszemélyesítőt tanulmányozzuk, akkor azt vesszük észre, hogy az ember cselekvései, tulajdonságai, állapotai közül a külsőnek (*bogarászott, szállott, fej, kar, négyszemközt*) fölébe nő a belső. Ez utóbbira nézzünk néhány példát:

„. . . szavak *megbizsergették* [Rezedának] a *vérét*” (27); „. . . a péntekek és szerdák *tettek ki magukért*” (39); „[A karalábé] azt *akarta*, hogy elfogyasztassék a kényelmes úriember által” (63—4); „*félének* vadrózsa” (100); „*virágok lelkei*” (105); „a *bűnös vágy*” (111).

Mindez arról tanúskodik, hogy a magány-földoldás sem lehet domináns funkciója a szóban forgó regény megszemélyesítéseinek.

A megelevenítésnek ez a leszűkített köre, az embertől el nem távolodás, az embercentrikusság és az impresszionistákat megragadó külső helyett a belső motívumoknak az előtérbe helyezése — úgy véljük — támpontot jelent az RK. realizmusáról vallott nézetünk igazolásához.

A regény képszerűségére háruló feladatok végrehajtásában a fő szerepet a hasonlatok játsszák, amelyeknek tárgyalására itt nem vállalkozhatunk. A hasonlatok árnyékában szerény helyet foglalnak el a másutt gyakoribb képfajták: 1) hasonlat 54,2%; 2) metafora 11,1%; 3) megszemélyesítés 7,8%; 4) metonímia 7,7%; 5) körülírás 6,9%; 6) szinekdoché 5,5%.

Az egyes képfajták erejéből csupán az RK. hasonlataitól függő képvilág egy-egy sajátosságának megerősítésére, az árnyalásra futja. Még erre a szerepre sem alkalmas azonban mindegyik nyelvi-képi kifejezés, a megfelelőeknek pedig — a korábban, a Szindbád-novellák és „A helyettes halott” esetében megvizsgált „rokonaikhoz” képest — bizonyos mértékben mennyiségi és minőségi szempontból is változniuk kellett. Háttérbe szorultak a „sűrített”, metaforikus nyelvi-képi kifejezések. A megszemélyesítések — a hasonlatoktól meghatározott képszerűséghez idomulva — visszafogottabbá váltak.

A megszemélyesítések visszafogottságát a regénybeli emberi kapcsolatok kialakulása indokolja. De öncélúak és életképtelenek ezek a kapcsolatok — ezt pedig (természetesen: más képfajták hasonló funkciója mellett) a megszemélyesítéseknek a már említett, a visszafogottsággal társuló, a képelemek szóhangulatával is összefüggésben levő monotonsga fejezi ki.

Így a hasonlatok mellett, a hasonlatokhoz igazodó többi képfajta között a megszemélyesítés is segít az írói mondanivaló kibontakoztatásában: a világvárossá nőtt Pest kapitalizmusa dekadenciájának kellő kritikai látással, gyakran a humor, az irónia és a groteszk leleplező eszközével megvalósított bemutatásában.

4. A fentebb áttekintett művek megszemélyesítései egységesebbnek tűnnek az AD. ugyanilyen fajtájú képeinek világához képest. A „*megszemélyesített*” a Szindbádban az ember közvetlen környezetéből, pontosabban a természet konkrét, egymással térbeli kapcsolatban levő jelenségeiből kerül ki (*folyó, pisztráng* stb.). „A helyettes halott” viszonylagos homogenitását — paradox módon — éppen az adja, hogy az embernek nem közvetlen környezetéből származó elemek, a megszemélyesülés során extrémé váló dolgok — egymáshoz viszonyítva — összefüggéstelenek (*madár-ijesztő, patkányok* stb.). Az RK.-ban a megszemélyesítés általában az elvontabb (főként emberi) megnyilvánulásokra irányul (*vágy, bánkódás* stb.). A „*megszemélyesítő*”-t a Szindbádban a múltba visszavágyó ember lomha, tétova megmozdulásai (*emlékezett, álomba merült* stb.) jelentik. „A helyettes halott”-ban durvább jellegű emberi megnyilvánulások (*vad éneklés, részeg* stb.) kapcsolódnak a megszemélyesítendőhöz. Az RK.-ban a belső tulajdonságok, a tudati szférához tartozó megnyilatkozások játszanak döntő szerepet az emberiesítésben.

Krúdy megszemélyesítéseinek ezek az egyes alkotásokban külön realizálódó *tartalmi* tényezői együttesen jelentkeznek az éppen ezért heterogénnek látszó AD.-ben. A „megszemélyesítő” *grammatikai-formai* eszközeit tekintve viszont a négy mű rokon egymással, hiszen mindegyikben igékre és melléknevekre, néha főnevekre épít az író. Ezek azonban a tartalmi struktúrához igazodnak, annak megfelelő cselekvés- vagy tulajdonságfogalmat fejeznek ki (Szindbádban: „a Poprád *aluszékonyan suttogott*” ↔ „A helyettes halott”-ban: a „madárijesztők *vad éneket fújnak*”). A formai-alaki vizsgálat során azt is észrevehettük, hogy a megszemélyesítés mindig *teljes*, azaz mind a két képelem, a kifejezendő és a kifejező is jelölve van. Ezzel egy újabb támpontot kapunk a megszemélyesítéseknek a metaforáktól való elhatárolásához, hiszen a metafora alakja lehet egyszerű, azaz csak a kifejező jelölésére szorítkozó is.

A kiválasztott Krúdy-művek megszemélyesítéseinek tartalmi és formai szempontú összevetése után a *funkció* szerinti kontrasztív vizsgálat is sokat segíthet a két nyelvi-képi kifejezésnek a képfajták sorába való beillesztésében.

Azokban az alkotásokban, amelyekben a megszemélyesítés nagyon kevés, a dolgozatunk középpontjába helyezett nyelvi-képi kifejezés ábrázoló funkciója is háttérbe szorul. „A helyettes halott”-ban, amelynek világa mintegy eltávolít az embertől, a *kísértetiesség* érzetét keltő megszemélyesítések az *elidegenítés* eszközeivé válnak. Az RK.-ban, ahol viszont a képvilág az emberközelség, egy társadalmi rétegen belül kialakult emberi viszonyok kifejezésére szolgál, a *monotonitás* érzetét keltő megszemélyesítéseknek az a feladata, hogy a bemutatott kapcsolatok látszatvoltát, öncélúságát *leleplezze*. Itt másodlagosan már jelentkezik az ábrázolás, bár sajátos módon nem a környezettel, hanem az emberivel, a tudati szférához tartozóval való ábrázolás funkciója is.

A megszemélyesítésekkel teli művekben az ábrázolás funkciója kerül előtérbe. A Szindbád-novelláknak az *elmosódottság* érzetét keltő megszemélyesítéseiben a múltjára visszamerengő ember miatt nosztalgikussá, révedezővé válik a környezet is. Itt a természet meglevenedő tárgyai, jelenségei egyúttal az elmagányosodott Szindbádot ideiglenes menedékhez: a szép emlékekhez kalauzolják. A megszemélyesítéseknek ez a kettős funkciója: a *környezettel ábrázolás* és a *magány-föloldás* az AD.-ben teljesedik ki. Itt a *mozdulatlanság* érzetét keltő képek az ember és környezete viszonyának immáron nem az emlékeknek, hanem a valóság jelenségeinek a szintjén történő megragadását eredményezik.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a megszemélyesítés az „objektum” és a „szubjektum” közti kapcsolatteremtésnek sajátos írói módszerét, formáját jelenti. Tulajdonképpen az, hogy az író a belső, emberi rezdüléseket a külvilágba vetíti ki, vagy a külvilági mozzanatokot építi bele emberi, pszichikai folyamatokba, Krúdy egész képalkotó művészetének lényeges, általános vonása. Az egyes képfajták az ember és a külvilág művészi viszonyításának különböző eszközei.

A végsősoron azonos funkciójú képfajtáknak a működés során jelentkező eltérései, specifikumai is indokolják a megszemélyesítéseknek a metaforától való külön tárgyalását. A megszemélyesítésnek és a metaforának Krúdynál eléggé élesen ketté

váló (környezettel ábrázoló, illetve intuitíve lényegre mutató) funkciója van. A meg-
személyesítések inkább a *jelenségek ábrázolására*, a metaforák pedig a *lényegek kife-
jezésére* hivatottak. A megszemélyesítések általában azt a környezetet illusztrálják,
amelyhez az egyszerű, hétköznapi emberek lomha mozgásai, tétova cselekedetei, tű-
nődései, vágyakozásai, szomorkodásai, ritkábban örömei kapcsolódnak. A metafo-
rák esetében az író nem marad ott az ábrázolt világ, a külvárosi s kisvárosi kisémbere-
k előtérbe helyezett világának keretei között, képeihez anyagot a valóság más terü-
leteiről is merít, s ezzel az emberi élet leglényegesebb kérdéseire keres választ.

Természetesen — a környezettel való ábrázolás feladata mellett — Krúdy meg-
személyesítéseinek eléggé általános funkciója a magány bizonyos mértékű feloldására
törekvés is. Ez azonban csak közvetetten — az adott mű képkombinációinak közvetíté-
tése, a különböző képfunkcióknak az írói mondanivalóban való egységesülése révén —
van kapcsolatban a metaforáknak az olyan összhangszerűséget kialakító funkciójá-
val, amely az élet poklainak vállalása s az élet szépségeinek felismerése és hirdetése
során kristályosodik ki.

A Krúdy-megszemélyesítéseknek ez a tartalmi-formai és funkció szerinti vizs-
gálata egyrészt az író sajátos stílusának majdan talán teljessé váló feldolgozásához
próbált segítséget nyújtani, másrészt a dolgozatunk középpontjába helyezett nyelvi-
képi kifejezésnek az önálló szóképfajta jellegét hivatott igazolni.

Véleményünk szerint a metafora és a megszemélyesítés két *különböző képfajta*,
amelyek (a hozzájuk sorolható allegóriával együtt) *ugyanazon képcsoportba*: a meta-
forikus képek csoportjába tartoznak (hasonlóképpen: metonímia + szinekdoché →
metonimikus képek; szimbólum + szinesztézia → metaforikus-metonimikus képek;
hasonlat + körülírás + eufemizmus → körülíró képek). Végsősoron azonban mindegyi-
kük — TÖRÖK szavaival (113) élve — „nyelvi eszköz... a valóság hozzánk idomítá-
sában”.

MOLNÁR ZOLTÁN

A felhasznált irodalom: BARTA ANDRÁS: Az álomlátó Krúdy. Utószó. K. Gy.: Álmoskönyv.
Magvető, Bp., 1966, 559—95. — BARTA JÁNOS—KARDOS LÁSZLÓ—NAGY MIKLÓS: Bevezetés az
irodalomelméletbe és az irodalomtudományba. [Egyet. jegyz.] Bp., 1966. — BARTHA JÁNOS—HOR-
VÁTH TIBOR—JÓZSA NAGY MÁRIA—SZABÓ ZOLTÁN: Kis magyar stilisztika. Irodalmi K. Bukarest,
1968. [KMStil.] — BENCÉDY JÓZSEF—FÁBIÁN PÁL—RÁCZ ENDRE—VELCSOV MÁRTONNÉ: A mai
magyar nyelv. [Egyet. tankönyv] Bp., 1967. (MMNy.) — FÁBIÁN PÁL—SZATHMÁRI ISTVÁN—TE-
RESTYÉNI FERENC: A magyar stilisztika vázlata. [Egyet. jegyz.] Bp., 1971. [MStil.V.] — FÉJA GÉZA:
Krúdy Gyula. In: F. G.: Nagy vállalkozások kora. Bp., 1943, 217—33. — HARSÁNYI ZOLTÁN: Stílus-
elemzés II., Tankönyvkiadó. Bp., 1970. — HERCZEG GYULA: Század eleji prózánk egy impresszio-
nista fordulatáról. Nyr. 86: 172—9. — KEMÉNY GÁBOR: Krúdy képköltés. Akadémiai K. Bp., 1974.
(NytudÉrt. 86. sz.) — KULCSÁR ENDRE: A magyar stílus I. A kifejezés ereje. Debrecen, 1896. —
NEMES ISTVÁN: A képszerűség eszközei Radnóti Miklós költészetében. Akadémiai K. Bp., 1965.
(NytudÉrt. 54. sz.) — J. SOLTÉSZ KATALIN: Babits Mihály költői nyelve. Akadémiai K. Bp., 1965.
— SZABÓ ZOLTÁN: Kis magyar stílustörténet. Kritérion. Bukarest, 1970. [KMStilTört.] — SZATH-
MÁRI ISTVÁN: A magyar stilisztika útja. Gondolat. Bp., 1961. [MStilÚ.] — K. SZOBOSZLAY ÁGNES:
A szemléletesség eszközei Németh László nyelvében. Akadémiai K. Bp., 1972. (NytudÉrt. 77. sz.)
— TÖRÖK GÁBOR: A líra: logika. Magvető—Tiszatáj. Bp., 1968. — ZLINSZKY ALADÁR: Stilisztika
és verstan. In: MStilÚ. 135—213.

Krúdy's Personifications

The present paper is meant to be a contribution to the solution of the questions: what is 'personification' in literature and what is the linguistic projection of this process. Several works by Gyula Krúdy, who often made use of personification, have served as material for the investigation (a novel entitled „Asszonyságok díja” [The Price of Ladies], which, being a synthesis in nature, represents well Krúdy's whole life-work, and works typically characteristic of the classical periods of the writer from the viewpoint of style development: five short stories with Szindbád as the main character, a short story entitled „A helyettes halott” [The Deputy Dead Man] and a novel entitled „Rezeda Kázmér szép élete” [The Happy Life of Kázmér Rezeda]).

The treatise examines in detail the constituent elements of personification, personified and personifier the relationship between them as well as the grammatical-formal means and functions of tropes. The formal examination of tropes shows that personification is always complete with Krúdy, i. e. both elements of the trope, expressed and expresser, are marked. The functional examination calls attention to two interrelated tasks of Krúdy's personifications: portrayal by environment and dissolution of loneliness.

The paper ends with the statement that personification, which is a peculiar literary method or form for the writer to make contacts between 'object' and 'subject', is one of the most significant „linguistic means of making reality conform to us”.

Z. MOLNÁR

Névtanóra a középiskolában

1. Ismeretes, hogy a tananyagcsökkentő rendelet megengedi, sőt lehetővé teszi olyan tudnivalók közlését is, melyek valahol a szükségesség peremén az általános műveltséghez tartoznak, s melyekkel — az utasítás szerint — jó, hogyha a tanulók legalább egyszer találkoznak.¹

A névtan kérdéseivel foglalkozó óra egyaránt besorolható a „tájékoztató anyag” nevű csoportba — s ez esetben a főnév tanításakor, a kijelölt olvasmány kiegészítéseként kerülhet sor rá² —, vagy néhány vonatkozása miatt a stíluselemző órák közé is emelhető, természetesen mindkét esetben mint kötelező tananyagon kívüli fejezet. Sajnálatos, hogy a névtan ismertetése a középiskolában nem nyert még polgárjogot, holott az 1938-as első nemzetközi onomasztikai kongresszus óta fejlődését világszerte — így Magyarországon is — élénk érdeklődés kíséri.³ A magyar névkutatás első nagy periódusát ugyan — gondoljuk a kolozsvári nyelvészek működésére⁴ — az 1940-es évek második felében pangás, visszaesés követte, s majd csak az 1958-as első magyar névtudományi konferencia után következett be újból fejlődés. A fellendülést tanúsítja egyrészt a kutatók s a publikációk számának jelentékeny megnövekedése, az anyaggyűjtésbe bekapcsolódók széles tömege és a nevek világával foglalkozó könyvek kelendősége.⁵

A nagyközönségéhez hasonló eleven érdeklődés zsi bong a tanulók körében is. Kíváncsiságukat motiválja a személyes érdekelttség — saját nevükről is szó eshet —, aztán az újdonság ingere s nem utolsó sorban az a kialakult szokás, hogy minden osztály egy kicsit névteremtő — bece- és ragadványneveket kedvvel osztogató — közösség is. Akár e vidor és találékony névadományozás számbavételével s megbeszélésével, akár a keresztnévek jelentésének — s így részben történetének —, valamint bő választékának ismertetésével, akár az életből vett példák vagy olvasmányélmények felhasználásával exponálunk, mindegyik egyaránt alkalmas bevezető a kérdéskör áttekintéséhez. Bármely oldalról is közelítsen a tanár, mindenképpen gazdag

¹ Tananyagcsökkentés a gimnáziumban. Magyar nyelv, Bp., 1973, 4.

² Magyar nyelvtan a gimnáziumok I. osztálya számára. Bp., 1965, 86—7.

³ KISS LAJOS: Az európai névtudomány fontosabb eredményei. In: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Bp., 1969. Nyelvtudományi Értekezések. 70. sz. (A továbbiakban e sorozat: NyelvtudÉrt.) Bp., 1970, 16—26.

⁴ B. GERGELY PIROSKA: Módszertani észrevételek a személynevek szinkron vizsgálatához. Magyar Nyelvjárások, 1968, 3.

⁵ Például: KÁLMÁN BÉLA *A nevek világa* első kiadása 1967-ben 3850, harmadik kiadása 1973-ban 14 000 példányban jelent meg.

lehetőségeket aknázhathat ki. A problémák felvázolása, a figyelem-felhívás már önmagában is olyan érték, melynek ösztönző ereje később is gyümölcsözhet. Ugyanis a meghatározott — s remélhetőleg nemsokára körültekintően átértékelt, helyesbített s néhány ponton célszerűen kibővített — tananyagmennyiség szilárd elsajátíttatásán kívül a nyelvre figyelő attitűd kialakításán kell fáradoznunk nyelvtanórán. Csak így lehet remény arra, hogy — leszámítva a néhány magyar szakos továbbtanulót — meg ne szakadjon, illetve abba ne maradjon az anyanyelv törvényeinek tanulmányozgatása. Mert csak e vizsgálódó, a nyelvi jelenségekre felfigyelő magatartás szavatolhatja a helyesírás, a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség, valamint a stílusigényesség folytonos gyarapodását. S a nyelvvel bibelődő természet kifejlesztéséhez, a fürkésző kedv felszításához feltétlenül hozzájárulhat a névtannal való ismerkedés is.

E dolgozat, mint sajátos jellegű kísérleti óráról — illetve órákról — készített beszámoló nem törekedhetett teljességre: nem érinti a földrajzi nevek problematikáját, nem terjeszkedett ki az irodalmi névadás, a bece- és a ragadványnevek tárgyalására sem, de még az órai megbeszélés tárgyául választott kereszt- és tulajdonnevek-nél is — főként irodalmi példatár segítségével — csupán jelzi a kérdéskör színes gazdagságát. A hatás elmélyítésének célzata határozta meg e választott módszert, ugyanis, mivel ez az anyag a tanulók otthoni felkészülésének részévé nem tehető, az emlékezetbe vésődésről főként az élmény kezeskedhet.

2. A névtanóra (órák) a negyedik osztályban, a stilisztikai jellegű feladatokhoz kapcsolódott. Kései ugyan a műsorra tűzés, de így az első három év utalásainak értékesítésére, illetve némi összegzésre is lehetett törekedni, hiszen a névtan kérdései közül eddig már sok minden szóba került. A leíró nyelvtan tanításakor például többek között az, hogy a tulajdonnév és köznév között nincs éles határ (pl.: *sarkcsillag, pokol, az Árpádok, a Hunyadiak* stb.), hogy a tulajdonnévnek nemcsak személyazonosító jellege van, hogy a tulajdonnév köznévvé válhat (*Herkules, Júdás, Mars, Cupidó*), hogy a jelentésváltozás a helyesírásban is tükröződhet (*háryjánosok, hitlerek, Isten, isten*; a jassznyelvben: *pali*, vagy a nő értelemben használt *ludmilla, szonya*⁶ stb.), hogy a tulajdonnév és köznév nyelvhelyességi problémát is adhat (*Bogárt—bogarát, de Molnárt—molnárt*), s végül szó esett arról is, hogy igen sok személynév került be a szólások és a közmondások közé (pl.: *Tudja Pál, mit kaszál; Él, mint Marci Hevesen; Könnyű Katit táncba vinni; Kapkod, mint Bernát a mennykő után; Bekukkant, mint Bolond Istók Debrecenbe* stb.).

Irodalmi órákon pedig hallottak írói álnevekről (pl.: *Sajó: Jókai, Akakij Akakijevics; Arany János, Himfy: Kisfaludy Sándor* stb.), névmagyarosításról, illetve választott írói nevekről (*Schedel: Toldy, Petrovics: Petőfi, Zeigler: Gárdonyi, Hagymássy: Tolnai* stb.), más önkényes névmódosításról (*Honoré Balzac: Honoré de Balzac*, vagy ellenkező tendenciaként: *Jókay: Jókai* stb.), névlatinositásról (*Janus Pannonius, Méliusz Juhász Péter* stb.), ragadványnevekről (az általános iskolában

* SZÜTS LÁSZLÓ: Szóalkotásmódok a jassznyelvben. NyelvtudÉrt. 58. sz. 314.

tanított Móra-novellában olvastak *Földnélküli János*ról: „ez nem olyan szép név ugyan, mint *Gomborrú Habók Fügedi* vagy *Laskafülű Csonka Keserű*”; a házi olvasmányának kijelölt „Kiskunhalom”-ban pedig Nagy Lajos hősről: „*Kara Szabó János* egyik nevezetes figurája a falunak, mert megrögzött borivó, az orvos szerint krónikus alkoholizmusban szenved. A falusiak szerint a *Részezes Szabó*”,⁷ tehát itt a ragadványnév kiszorította az örökölt név első tagját), az irodalmi névadás különböző változatairól (pl.: *Perföldy*, *Tallérossy Zebulon*, *Plankenhorst Alfonsine*, *Tímár Mihály*⁸ stb), s ezeken kívül más problémák is szóba kerültek (pl.: *Taksony* és *Bontó vármegye*, *okatotáia* stb.), így nem ismeretlen előttük a névtan témaköre, meg aztán mint említettük, az egész kérdéskör közkedveltséget élvez, s szinte hogy úgy mondjuk: benne van a levegőben.

3. Órán kiinduló pontként az az Arany-idézet szolgált, melyből a megbántott Gyöngyvér fájdalmas sikolya — „Ilda, kaján Hilda, kegyetlen Krimhilda!” — halatszik. Annak idején a stíluselemzés tisztázta, hogy a Krimhilde név magyaros beceneve a kicsinyítő képzős Ilda alak. A befogadás jeléül Gyöngyvér kedveskedve szólította így sógornőjét, de ahogy a nevezetes jelenet fényében beelátott lelkébe, úgy fordult s idegenedett el tőle; s ezt nemcsak a jelzők megválasztása, hanem a névváltoztatás is kifejezésre juttatta. A sebesen lezajló lelki folyamatot, azt a radikális érzelmi fordulatot, hogy ezentúl egy egész világ választja el őket, s mindörökre idegenek maradnak egymásnak, az ösztönösen kiejtett és egyre idegenszerűbb alak — Hilda, Krimhilda — jelzi leghívebben. A felidézett elemzés néhány egyszerű tanulság levonására szolgált. Először arra, hogy van magyaros és nem magyaros hangzású név, függetlenül a szó eredetétől, hiszen például a német Ildikó név is beilleszkedett a magyar névrendszerbe, nem is beszélve már az említett Ilda alakról. Aztán: számolni kell azzal, hogy manapság a névkészlet rohamos felduzzadása idején is előbb-utóbb számtalan idegen név fog a sűrű használat folytán magyar hangzatúvá válni, hisz a ma emberének általában tetszenek az idegen, kevésbé hagyományos nevek; a népszerű személyek, táncdalénekesek, filmsztárok nevei hódítanak nemcsak a fővárosban, hanem még vidéken is,⁹ sőt ott talán még jobban. Elég egy tekintet a választható nevek listájára — érdemes bemutatni egy fejezetet, például az *sz-szel* kezdődő lányneveket¹⁰ — máris konstatálható, hogy jónéhány, eddig csak külföldön használt keresztnév lép, illetve lépett elő a magyar utónévrendszer tagjává s ezek idő jártával mind gyakoribbá válhatnak. Világos a példából az is, hogy a becéző alakváltozatok folytán ki-ki több névvel rendelkezik, s ezek közül mindig az aktivizálódik, mely a megszólított jellemének, a beszélő lelkiállapotának, illetőleg a kettejük közti viszonynak leginkább megfelel.

⁷ NAGY LAJOS: Kiskunhalom. Bp., 1962, 31.

⁸ KOVALOVSKY MIKLÓS: Az irodalmi névadás. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 34. sz. Bp., 1934.

⁹ GRÉTSY LÁSZLÓ: Utóneveink hangulati változásai. NyelvtudÉrt. 70. sz. 162.

¹⁰ LADÓ JÁNOS: Magyar utónévkönyv. Bp., 1971, 106—8; RUFFY PÉTER: Minek nevezzetek. Magyar Nemzet. 1968. okt. 27.

Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy a neveknek hangulatuk van, s ez befolyásolja használatukat. Az Anna névnek például rengeteg becéző alakja ismeretes (Anus, Anuska, Nina, Ninus, Kisanna, Kisó, Anikó, Annis, Aniskó, Annók, Annos, Anuca, Anicska, Panna, Panni, Annica, Annaka, Annoka, Annuca, Annuska¹¹ stb.), de természetesen a becézés nélküli forma is tetszhet, Kosztolányi például azt írja: „Én az Anna nevet régóta szerettem. Mindig a mannát hozta eszembe, azonkívül egy kacér és nagyon nőies föltételes módot is”. Rajongását regényében szétosztotta hősei között: „Anna — ismételte Vizyné, s a puha kedves nőnevet rokonszenvesnek találta”, „Anna — mondta még egyszer, s a szó megnyugtatta, úgy hullt rá, mint valami fehér, mint a manna”. Jancsi úr is halkan ismételte „a legszebb női nevet, melyben az örök ígéret van, kacér, föltételes módban”.²² De ellenszenvet is válthat ki egy-egy név: a most idézett Édes Anna például, „amikor egy reggel meghallotta, hogy az urat Kornélnak hívják, érezte, hogy ezen a helyen nem bírja ki sokáig”.¹³ A faluról származó Annának idegenszerűnek tűnt a szokatlan, azelőtt talán nem is hallott, furcsa név, s a nem valami kellemes hangkombináció is rossz sejtelmeket ébresztett benne. A nevek, illetve a becenevek kialakításában ezért játszik szerepet a zeneiségre s szép hangzásra való törekvés. Krúdy egyik hőse elégikusan emlékezik a régi dallamos, csilingelő lánynevekre: „Csilla, Tilla, Milla, Lilla, Lalla: ezek a női nevek voltak divatosak az én időmben — már egy Bellával is alig találkozhatni!” A másik szereplő is nosztalgiával emlegeti: „Nálunk Melláni, Rozáli, Karolli, Loncilli és hasonló járta”.¹⁴ A divat felkaphat neveket: olykor zeneiségük, édeskés érzelmességük, előkelő csengésük, akár egyéb ok miatt is, s hódításának még az öröklődő szokás is képtelen ellenállni. Diadalmaskodhat a névnaphoz való igazodáson — mert régebben, különösen sok gyerek esetén a megkeresztelt többnyire azt a nevet kapta, amely névnapon született —, sőt a századokon át uralkodó, sok helyütt ma is érvényesülő névörökítő hagyományon is, pedig ez a gyakorlat főleg vidéken áthághatatlan konvencionak látszott.¹⁵ Híven mutatja ezt egy szellemes Gárdonyi-regényrészlet. Az egyik szereplő — felesége szülése előtti órákban — toporogva fel-alá járva, izgatottan várta a telefonjelentést, s az örömhír vétele után dagadó kebelével, büszkén jelentette az egybegyűlt baráti társaságnak: „Fiam van! Ifjabb Imrefi Dezső megérkezett”. Ám a vigadozás közben újból csörög a telefon, s az ámuló apa megtudja, hogy ikrei születtek, s hogy a második újszülött is fiú. A barátai mulatozva ugratják: „Hát a neve? Az most már legifjabb Imrefi Dezső lesz?„ A vidám kacagás közben harmadszor is „csirinkel” a telefon, s a megrettent

¹¹ SZABÓ T. ATTILA: Kisanna, Kisó. Magyar Nyelv 1944, 374—7; KARÁCSONY SÁNDOR ZSIGMOND: Személyneveink 1500-tól 1800-ig. NyelvtudÉrt. 28. sz. 59—60; SZABÓ T. ATTILA: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. NyelvtudÉrt. 59. sz. 29—33; HAJDU MIHÁLY: Becézőnevek három Békés megyei község iskolai anyakönyveiben (1870—1900). Magyar Nyelvjárások 1969, 69.

¹² KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Édes Anna. Bp., 1968, 118; Uő.: Ábécé. É. n. 149.

¹³ Uő.: Édes Anna. Bp., 1968, 63.

¹⁴ KRÚDY GYULA: Vallomás. Bp., 1963, 247.

¹⁵ HAJDU MIHÁLY: A magyar keresztnév-választás fontosabb tendenciái 1770—1970 között. NyelvtudÉrt. 83. sz. 184—7.

apának nevetve jósolgatják, hogy biztosan világra jött „a harmadik Imrefi Dezső”, a „legeslegifjabb”¹⁶, de az apa nagy megkönnyebbülésére másról szolt a telefon-üzenet. A mulatságos anekdota szemléletesen példázza, hogy mennyire szeretne gondoskodni az ember neve fenntartásáról.

Ám a két névadási indítékon kívül más okok is hatnak. A nevezetes tényezők közül nem lehet kirekeszteni a vallás befolyásoló erejét sem. Erdélyben például az egy Isten hívők (unitáriusok vagy más néven antitrinitáriusok, illetve szombatosok vagy Kemény Zsigmond szavával: a rajongók) ószövetségi neveket adtak gyermekeiknek, s e szokásukhoz nagyrészt a mai napig ragaszkodnak. Csodálkozva állapította meg erdélyi utazásakor Kazinczy is, hogy „itt az Ádámok, Mózesek, Ábrahámok Sámuelek, Dánielek, Simonok, Rebekák és Ráchelek, Judithok és Eszterek folyó nevek; sőt a mi nálunk példátlan, vannak itt Ábelek is és Timotheusok”.¹⁷ Természetesen csak a híresebb és az „Ur-kedvelte” embereknek, nem pedig a gyilkos Kainnak nevét választották a „rajongók” utódai. Mintahogy a keresztények is szívesen adták gyermekeiknek az apostolok és szentek — kivévn az „Istenanya”: Mária — nevét mert ez utóbbi felvétele tabunak, illetve szentségtörésnek számított hosszú évszázadokon át.¹⁸ A sznob hajlongás is szülhet névdivatot: Krúdy például olyan magyarázatot fűz egyik hőse nevéhez, hogy „Valériának hívták, mint minden nőt, aki számítani akart valamit az életben, amikor Mária Valéria volt Ferenc József kedvenc leánya”.¹⁹ Persze, a középrétegeknél ez egészen párját ritkító eset, bár hasonulni, előkelősködni vágyók mindig akadtak, mégis tipikusnak inkább az mondható, hogy minden társadalmi osztálynál kialakult bizonyos névadási szokás, amelytől a többség alig-alig tért el. Például volt olyan időszak, mikor előkelőbb, úriasabb hangulata volt a László névnek, emiatt az alsóbb néposztályok idegenkedtek is tőle. Kitészik ez Mikszáth egyik figurájának, Disznósy uramnak elégedetlen dörmögéséből; bizony mogorván dohogott, mikor Borly Lászlót lakatos-inasnak kellett fölvennie: „— Rossz név, — mondotta elégedetlenül —, nem lakatosnak való. Miska, Gyurka a lakatosnak való név, László nevű lakatost az öregapám se ösmert, talán nem is lehetséges, de azért meg lehet próbálni”.²⁰

Nem mondható rossz megfigyelőnek Disznósy uram. Elég átnézni a Kálmán Béla közölte névstatisztikákat, s meggyőződhetünk belőlük, hogy a 18. században egy olyan vidéki városban, mint Debrecenben az óriási többséget kitevő reformátusok között gyakoriságát tekintve a 3., illetve a 7. helyen áll a Mihály és a György név, a László pedig csak a 19. helyen. A 19. század hetvenes éveiben aztán Mihály és György az 5., illetve a 15. helyre került, a László pedig nagy ugrással feljött a 12.

¹⁶ GÁRDONYI GÉZA: Szunyoghy miatyánkja (In: Ábel és Eszter. Kisregények. 1905—1913). Bp., 1968, 252.

¹⁷ KAZINCZY FERENC: Erdélyi levelek. Bp., 1880, 152.

¹⁸ BÜKY BÉLA: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NyelvtudÉrt. 26. sz. 13—4.; Uő.: Keresztnévadási szokások Budán 1470—1541 között. NyelvtudÉrt. 70. sz. 144.

¹⁹ KRÚDY GYULA: A madárijesztő szeretője. Bp., 1964, 379; 1. még BÜKY BÉLA: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. NyelvtudÉrt. 26. sz. 32.

²⁰ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A vén gazember. Bp., 1959, 17.

helyre; diadalútja tovább tartott, közvetlen a felszabadulás után már a 2. helyet foglalta el, a Mihály és a György névvisélet pedig lecsúszott a 14., illetve a 16. helyre. Ezt a fejlődési vonalat igazolják a nagyobb névanyagot felölelő statisztikák is.²¹ A név különleges voltát annak köszönhetette, hogy egy ideig csak egy társadalmi rétegben volt honos, s ritka voltával kitűnt a közönségesen használt nevek közül, de aztán használata mind inkább társadalmasodott, s végül országosan is az első helyre került.

Hogy egy családon belül is többfajta indíték szerepelhet a névadásban, példa rá az egyik Jókai-figura: Tallérossy Zebulon esete. Dicsekedve meséli, hogy „Furcsa neveik vannak kisasszonykaimnak: soha se nem tudok egészen megtanulni. Már neveikben benne van historicum datum, mikor születtek (Felesígem nagyon olvasot asszonyoság . . .). Mikor legnagyobbik kisasszonykám születése neki, akkor volt görög amazon: teczik tudni, Spatar kapitány leánya, Chariclea nagy celebritas, ki sorba kifúrta török hajókat maga”, „Második leánykam neve Karolina Pia: hiszen akkor hazasodta fölséges urunk, annak tiszteletére. Harmadik kisasszonykam Adalgisa: akkor jatszottak először Normat pesti theatrumban, felesígem látott azt — lozsibul. Negyedik kisasszonykam mikor megérkezte, akkor volt bolond világ, az a Palaczký, teczik tudni? No nalunk is volt egy kis híre: hát a negyedik leánykamat azért hínak Libussanak. No biz azt sajnalok; de már nem levehetem rula. No de most mar, hogy bebizonyítsuk jó hazafisagunkat, a legutolsó kisasszonykamnak atunk igazan magyar nevet: Bendeguzella, híres magyar vezir után.”²²

Látható, hogy a törekvő mulatságos felvidéki uracska, illetve az „olvasot asszonyosság” egyaránt megy a történelmi s irodalmi hírességek után, hódol a felséges császári udvarnak, de nem zárkózik el a hazafias mozgalmak hatása elől sem; igaz, némi ügyel-bajjal, mert a szláv nemzetiségi mozgalmak vonzását a magyar világ fel-támadása idején szeretné feledtetni egy ősmagyar csengésű névvel. A Bendegúz férfi nevet nem annyira latin módra, mint inkább Dugonics s a korabeli magyar szokás nyomán — kissé erőszakolt — női névképzővel látta el, hogy a ríktó névvel ország-világ előtt bizonyíthassa a jó magyarságát. A felfelé törekvés mellett beleszólhat a névadásba a titkos reménykedés is: a szülők néha azért fordulnak a különleges névhez, mert gyermeküknek („Nem Messiás-é minden újszülött?”) szebb sorsot, jobb életet áhítanak. Mint ahogy Krúdy egyik alakja élete válságos órájában borongva gondolta: „Hiába kereszteltetett az apám a ritkaságos Ulrik névre, hogy ne érjen közönséges halál, mint a Jánosokat, Mihályokat, Pistákat”,²³ most mégis úgy nézett ki, hogy elérte a csúf halál, azaz a közönséges nevű emberek végzete.

De az utalás már átvész a névmágia s a névtabu világába, ama korszakba, amikor a gonosz szellemektől s ártó démonoktól óvakodva a gyermeknek álcázó, megtévesztő fedőneveket adtak (pl.: *Nemél*, *Nemvaló* stb.). De milyen az élet; a babonás kor tova-tűntén sem avult el az őrizkedésnek efféle különös módja, csak persze földibb, vaskosabb realitás-jelleget öltött. A Habsburg-uralom ama szakaszában, mikor már a kato-

²¹ KÁLMÁN BÉLA i. m. 45., 47., 49., 55.

²² JÓKAI MÓR: A köszívű ember fiai. Bp., 1926, 106—7.

²³ KRÚDY GYULA: Utolsó szivar az Arabs Szürkénél. Bp., 1965, I, 408.

nai behívók szétküldése járta, némely szülő, hogy megmentse fiát a hosszas szolgálattól, a valót eltitkolva a fiúgyermeket leánynévre kereszteltette, akin aztán esetleg egész életében rajtamaradt a megtévesztő név. A külön törtérikat élvezettel figyelő Mikszáth éppen egy ilyen fura helyzetből adódó s fantáziát gyullasztó félreértést rajzol humorosan az „Ott alszik a Marcsa is” c. novellájában. E történet is sejteti, hogy nem mindennapi esetek adódhatnak a nevek világában. Kisfaludy Károly születésekor az anya meghalt, s az apa állítólag ezt mondta, amikor fia világra jött: „kárval születél, kárhozott légy, Károly legyen a neved”.²⁴ A komor s elkeseredett névadás ellentétéül hadd idézzük azt a szeszélyes borszerető embert, aki mindhárom gyermekének olyan nevet választott, melyben megtalálható a bor szó, így lett a nevük: Gábor, Borbála, Tibor.

A különleges névadási típusok között is feltűnő József Attila keresztnévének története. Édesanyja a szülés előtt álmában intést kapott, hogy „a fiút nevezze Attilának, mert híres ember lesz belőle”. A név annyira szokatlan volt, hogy Öcsödön el se hitték, hogy ilyen név egyszerű ember gyermekénél lehetséges, s a történelmi hírességű nevet elvetve csak Pistának szólították, de a gyermek tudta, hogy ő „Attila.”²⁵

Olykor a nyelvésztétika is beleszólhat a névadásba: Kunszery Gyula ily megfontolással jóhangzásra törekedve nevezte el fiát Gábornak,²⁶ s valóban a Kunszery Gábor név változatos magán- és mássalhangzóival illetve azok arányos elosztásával, sőt szótagszáma miatt is kedvesen hangzik a fülnek. Mikszáth is olykor cirkalmas név-törtérikával lepte meg olvasóit. Magyarázatot sem kíván, hogy Magyarországon minden nemes tartózkodott az őtestamentumi Izsák, Izráel név fölvetelétől, így az arisztokrata Kopereczky-család is, annak ellenére, hogy egy különös végrendelet folytán fényes vagyon nézett volna e keresztnév viselőjére. De később, amint tapasztalták, hogy „erősen mozogja a föld”, azaz lassanként kicsúszik a lábuk alól a talaj, két kézzel kaptak az addig megvetett ajánlat után, és sorjában minden Kopereczky-család az első fiút Izsák Izráel névre kereszteltette, sőt a ravaszabbak a másodiknak „fordított” nevet — Izráel Izsák — adtak, reménykedve, hátha rájuk mosolyog a szerencse, s elnyerhetik a majorátust. De a várományosok felnőve szégyellték a feltűnő utóneveket, s ezért rendszerint csak rövidítve (I. I.) írták le, s e tetszetősebb alakot aztán úgy ejtették ki, hogy két *i*, azaz *kéti*, sőt hovatovább nagybetűvel írták,²⁷ s így barátságos becéző képzőnek is lehetett gondolni azt az *i*-t a névvé avandzsált rövidítés végén. A többszörös kényszerűség szülte ezt az ötletet megoldást, s az olvasó a találékony-ság láttán még némi elismerést sem fojthat el magában; mindenesetre a külön törtérik híven példázza a kapott név megjavításának szándékát.

4. A névváltoztatás általában nem ítérik el, elvégre mindenkinek joga van a ráruházott s neki nem tetsző nevet elvetni, s helyette mást felvenni; erre a törvény is

²⁴ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Ábécé. É. n. 169.

²⁵ KOVALOVSKY MIKLÓS: Az író és a nevek. NyelvtudÉrt. 70. sz. 170—1.

²⁶ KUNSZERY GYULA: A névadás nyelvésztétikai szempontjai. NyelvtudÉrt. 70. sz. 355.

²⁷ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A Noszty-fiú esete Tóth Marival. Bp., 1960, I., 21.

módot ad, akár a családi, akár az utónévről van szó.²⁸ Legfeljebb csak az hívja ki ellenzésünket, ha kirívó elkülönözési szándék, felsőbbrendűségi törekvés lappang a névcseré mögött. Azon még csak mosolygunk, hogy a „Csongor és Tündé”-ben Tünde szolgálója a pórias Böske nevet a dallamos Ilma névre cserélte föl, mert a választott név selymes könnyedségével, tündéri hangzatával jobban illett „új beosztásához”, mint az előző parasztos ízű becenév. De akadtak ennél visszatetszőbb változtatások is. Volt olyan korszakunk, mikor a külföldiek majmolása elegáns viselkedésnek számított; nem arról van szó, hogy igyekeztek az idegen neveknek a magyar megfelelőjét megkeresni, ha lehetett, lefordítani, mint például Eugént Ödönnek mondták, bár az 1830-as évektől kezdve az Ödönt már az Edmuddal azonosították,²⁹ (ez az ingadozás adta Jókainak az ötletet a végzetes, helyesebben: az önfeláldozó névcseréhez);³⁰ inkább az vallott szolgálékűsége, hogy egyesek annyira hódoltak a divatnak, hogy még a keresztnévüket is idegenre cserélték át, mint tette azt az „Egy magyar nábob”-ban báró Málnay, aki az alantasabb társadalmi osztályok közt kedvelt György név helyett George névvel kezdett büszkélkedni. Jókai kellően hangsúlyozta is, hogy „nem György”, s jóadag malíciával fűzte hozzá: „kellemetes ember”.³¹

Hasonlóan járt el Ambrus Zoltán egyik alakja, a pénzarisztokrata Berzsényi báró is, aki a felvett s jó magyar hangzású Berzsényi név tőzsomszédságában különösen idegenszerűnek, zsidósnak érzett Jakab nevet még hivatalos okmányokon is Jacques-nek, Erzsébet lánya pedig az előkelő hangulatú Elzának kezdte nevezni magát. A névcserét azonban nem úszták meg minden bosszúság nélkül: népszámlálás lévén a hivatalos összeíró a bejegyzett idegen neveket szabályszerűen az eredeti alakra javította, s az aztán végképp kihozta sodrából az előkelősködő bárónét, s gúnyosan ajánlgatta, hogy másik lányának, Blankának a nevét pedig javítsa át „Fehérnyé”-re. De itt magyarításra nem volt szükség,³² mert a Blanka név használata — akárcsak manapság — engedélyezett lévén semmiféle akadályba nem ütközött.

Nagyzolási hóbort is kiválthatja az idegen név erőltetését. S ez a mánia olykor meglepő formát ölthet: a külföldi nevet nem az úr hordja, hanem cselédjének kell viselni, hogy olyan látszat támadjon, mintha a gazdának költséges fényűzésre, drága külföldi alkalmazott tartására is telne, nem is beszélve arról, hogy egyúttal az igényesség pózában is tetszeleghet, hogy nem adja alább annál, amit az úri sikk megkövetel. Csapiczky is, az elszegényedett sárosi nemes vendéglátás idején merő flancból libériába bújta udvaros cselédeit, hogy azok mint előkelő komornyikok szolgáljanak fel asztalánál. Természetesen ilyenkor a Janó név helyett a hivalkodó Jean megszólításra kellett hallhatniuk. „Üzemzavar” esetén aztán kijárt a szidás: „No, mit báméskodol? — fakadt ki éktelen dühvel Csapiczky. — Hát nem mondtam már,

²⁸ LŐRINCZE LAJOS: Névtudomány és államigazgatás. NyelvtudÉrt. 70. sz. 331—2; SZÜTS LÁSZLÓ: Az újabb névváltozások nyelvészeti tanulságai; uo. 189—92.

²⁹ LADÓ JÁNOS: i. m. 174., 201.

³⁰ JÓKAI MÓR: A köszívű ember fiai. Bp., 1926, II., 182—3.

³¹ JÓKAI MÓR: Egy magyar nábob. Bp., 1925, II., 96.

³² AMBRUS ZOLTÁN: Munkái IV. Berzsényi báró és családja (Tollrajzok a mai Budapestről). É. n., 133—4; KÁLMÁN BÉLA i. m. 49.

hogy te vagy a Jean? — Szegény Janó, majd a föld alá süllyedt, dacára a szép strimp-
lis uniformisának, zavarában, szégyenletében.”³³ Azért csattant fel oly élesen a meg-
kopott Csapiczky, mert Janó tévesztése folytán kiderülhetett a való, az, hogy fenn
az ernyő, nincsen kas, hogy csak szemfényvesztés a bőséggel való hivalkodás. Lát-
szólag Csapiczkyhez hasonlóan „lopta meg” a külföldi név fénylő auráját a szelíd
Móra Ferenc is, mintha a talmi csillogással szegényes háza fényét kívánta volna emel-
ni. De mint a rövid eszmefuttatásból azonnal kitetszik, csupán a kesernyés önirónia
űzte itt játékait: „Trude nem Alsó-Stájerből került hozzánk, hanem Alsó-tanyáról,
és nem is Trudénak hívják, hanem Máriának, de ha már ilyen előkelő helyen esik róla
szó, hát miért ne uradzanánk vele egy kicsit? Neki nem árt az, nekünk meg használ.
A nemzet is örül neki, mikor látja, hogy így fest a magyar író otthonában”.³⁴ A Mária
név elterjedése — mint utaltunk rá — csak az újabb időkben figyelhető meg, de ekkor
nagy népszerűsége tett szert, s így megszokottá mindennapivá sokasodott; emiatt
kétségtelenül imponálóbb volt az idegen név, mert olyan benyomást keltett, mintha
társalkodónőről, Fräuleinről, német nevelőnőről lenne szó, aki pedig ezt a luxust
megengedheti magának, annak nem megy rosszul a sora, annak bőven van kidobni
való pénze. A keresztnév tehát hangesztétikai élményeken túl azzal is hat, hogy fény-
kört sugároz, hangulatokat kelt, s különféle képzeteket ébreszt, előkelősít vagy népiesít.

5. A névhangulat lehetőségeit aknázza ki a rengeteg becenév is.³⁵ A variációkban
gazdag készlet megengedi, hogy a megszólításban a beszélők jelleme, a köztük levő
viszony, sőt a pillanatnyi szeszély, indulat, lelki állapot is tükröződjön. Mikor Tóth
Mihály Noszty Feri álnokságáról s Mari reagálásáról akart szót ejteni, a beszélgetést
hivatalos hangon, jéghidegen így kezdte: „Egyre felelj nekem, Mária...”, s csak a
megnyugtató válasz után lett Mari újból „édes leányom”,³⁶ azaz Mari. Persze a be-
cézés, mely gyermekkorban szinte kötelező, később bosszantóvá és idegesítővé is
válhat. Mennyire ingerelte például Joó Györgyöt Lieb úr kedveskedése, hogy ügyet
sem vetve felnőtt voltára, egyszerűen csak Gyurinak titulálta, holott faluhelyen — lé-
vén az kedvelt lónév — még kisgyermeket se igen neveztek így. Háborgott is magában
eleget: „Nézek körül, ki az a Gyuri, mert minálunk nem szokták Gyurizni még a kis-
gyerekeket se, hanem megadják a nevét, de az a Lieb úr azt hitte, én csak akkor értem
meg, mit mond, ha ő nagy bizalommal engem Gyurinak szólít”. Később is, bár nem
akart civódni, folyton dohogott: „Nem szerettem, hogy én már mindig csak Gyuri
legyek neki...”.³⁷

Ugyanígy irtózott Nyilas Misi is a túlzott becézéstől, amit az Orczy-házban hal-
lott látogatásakor: „Bébuci!... Már hallotta ma délután egypárszor, de eddig nem
űgyelt rá: Bébuci!... Mégcsak az kellene, hogy őt is így nevezzék valahogy otthon”.³⁸

³³ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A gavallérok. Bp., 1958, 198—9.

³⁴ MÓRA FERENC: Georgikon. Nádi hegedű. Bp., 1959, 223.

³⁵ HAJDU MIHÁLY: Magyar becézőnevek (1770—1970). Bp., 1974.

³⁶ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A Noszty-fiú esete Tóth Marival. Bp., 1960, 221—2:

³⁷ MÓRICZ ZSIGMOND: A boldog ember. Bp., 1957, II., 35., 39.

³⁸ Uő.: Légy jó mindhalálig. Bp., 1963, 60.

A felnőtté érés elismerésének egyik külső jele, hogy a kicsinyítő-kicsinylő becézést egyre inkább elhagyják. Mikor a „Kiskunhalom”-ban az ifjú Szabadi Sanyit le-tartóztatták és elvitték a csendőrök, az író így folytatja az elbeszélést: „A Sándor meg — most már nem is Sanyi. . .”,³⁹ nyilván azért mert e tragikus mozzanat nagykorúsította az addigi ifi legényt. Persze, akadnak szeleskedő, szeleburdi fiatalok, akiknek örökké csínytevésen s komédiázáson jár az eszük, úgy hogy komoly hangzású név semmiképp sem passzol egyéniségükhöz. Ilyen volt Liszner Vili az „Aranysárkány”-ban, s mikor Novák tanár úr hosszú kínos csönd után ezt mondta: Liszner Vilmos, „enyhe derütség suhogott át az osztályon, melyet Novák nem értett. — Nem Liszner Vilmos volt az, hanem Liszner Vili, a Vili. Ki nevezi azt Liszner Vilmosnak?”⁴⁰ Hisz olyan volt a megjelenése, ügyetlen és mókázó a fellépése, hogy komoly névvel elképzelni sem lehetett, csak ezzel a derűs becenévvel. Közismert figura, eredeti jó pofa volt, kuncogást épp az váltott ki, hogy méltóságteljes, hivatalos néven szólították. Olyan vidámító fogalommal vált lényé, mint Keék Imréné a „Rokonok”-ban, aki kapaszkodó természetét tréfás, bohókás kedélyével ellensúlyozva mindenkit megnyert, s így őt is így módon emlegették: „Imrike, Keék Imrike, az Imrike”.⁴¹ Mindkét esetben sokat mondó rendellenesség a nyelvi törvény ellenére kitett határozott névelő, mely nemcsak közkedveltségüket jelzi s nemcsak azt, hogy fölösleges a vezetéknevű kitétele, mert az identifikáláshoz elegendő a becenév, hanem azt is, hogy nevük már szinte fogalommal — azaz köznévvé — vált, ezért is bírja el, sőt vonzza a határozott névelőt. Keék Imrike olyan benyomást kelt, hogy örök ifjú marad, megőrzi fiatalos életvitelét és becenevét, bár jól bújtatott karrierizmusa más fejlődési irányt is megenged. Nem valószínű, hogy oly bohém kedélyű maradjon, mint a mulatozó gazdag földbirtokos Kárpáthy János, aki még vénségére se komolyodott meg. Mivel folyton tréfán járt az esze, sehogysen illet hozzá a János név, mindenki szemében az maradt, aki volt: Jancsi úr. Egymás között is így emlegették, legfeljebb kiegészítették társadalmi rangjának kijáró címével, mely aztán így hangzott: ónagysága méltóságos Jancsi úr. A tekintélyes cím és a hangulatos becenév e szokatlan párosítása humoros szituációkat produkált. Piros pünkösdi napján a pünkösdi király választására készülődve Varju András esküdt hivatalos méltósággal fordult a kastély előtt ácsorgó emberekhez, de már az első szavaknál belegabalyodott mondójákába: „Fölkelt-e már a nagyságos Jan—Ján—Jancsi úr?”⁴² Úgy illet volna, hogy a komolyabb János urat mondja — ezért javította ki először magát —, de aztán újból elharapta a szót, mert a Ján kezdetű név oly idegenül csengett fülének, hogy hirtelen visszatért a megszokott, még az ifjúkorból származó elnevezéshez. Megérezte, hogy a Jancsi úr a fiatal urat helyettesítő, tehát méltán megtisztelő cím, a János úr titulus pedig — ilyen hatalmas földesúrnál — szinte csúfolódás számba megy. Valóban, a névtulajdonos jelleme és a névhangulat

³⁹ NAGY LAJOS i. m. 160.

⁴⁰ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ: Aranysárkány. Bp., 1961, 108.

⁴¹ MÓRICZ ZSIGMOND: Rokonok. Bp., 1955.

⁴² JÓKAI MÓR: Egy magyar nábob. Bp., 1925, I., 115.

között az egyik esetben nincs ellentmondás: az örök ifjú Kárpáthihoz illert a fiatal hangzású név, mert viselkedésmódját, lényét találóan fejezte ki.

Más szituáció fordul elő Kosztolányi regényében, hol a megvénült, csúnya lányt a szülők a hajdani becéző dallamos nevén Pacsirtának szólították. Még akkor is, mikor már e név visszatetszően hangzott, sajnálatot, megrökönyödést keltett, mert az üde, trillázó hangulatú becenév még inkább észrevételte a szomorú jelent s a kilátástalan jövőt.

6. A vezetéknévvel foglalkozó óra is egy elemzés felelevenítésével indult. „A walesi bárdok”-ban a névismétléssel — „Montgomery a vár neve | Hol az nap este szállt, | Montgomery a vár ural Vendégli a királyt” — azt jelezte a költő, hogy Wales földjén e família a törzsökös őslakó, mindenki más — tehát a hódító angol király is — csak jöttment, betolakodó, idegen. Az ősi szokás szerint ugyanis vagy a település, a vidék kapta a tekintélyes földesúr nevét,⁴³ vagy a megtelepült családot nevezték el a birtoktest neve után. Az ilyen családnevek az ódontság, a régiség hangulatát hordozták, akár képzőtlenül (pl.: Montgomery vagy nálunk: Gara), akár *-i* képzővel ellátottan mutatták a helységnévet. Ebből az *-i*-ből alakult ki nálunk a nemesi *-y*, mely az apanevekből lett vezetéknév (eredeti formája a Péterfia-típus) *-fi* szócskájában is jelentkezett (pl.: Péterfy, Dessewffy stb.); érdekes azonban, hogy ez a szokás Erdélyben nem honosodott meg. Olyan nevek tanúsítják ezt, mint például: Báthori, Bocskai, Hunyadi, Rákóczi, Teleki, Wesselényi⁴⁴ stb. Ez az írásmód jól jött Aranyak, mert híres művében — bár a Toldiak régi nemesek voltak — a viszonyok jármát lerázó „pórsuhanc” nevét nem kellett *-y*-nal írni, ami a nép sorsát és felemelkedését jelképező műben mégiscsak zavaró lett volna. Hisz Toldi a népesség háttérbe szorított királyfiaként küzdi fel magát az őt méltán megillető helyre: nemes és kitaszított, kiváltságos és elnyomott egyszerre, s éppen e kettősség adott alapot Petőfinek az ingerkedő, tréfás kérdéshez: „Pontiustól Pilátushoz lóttamfutottam Toldiért (vagy Tholdyért?), míg megkaptam”.⁴⁵ A népi hőshöz kétségtelenül jobban illert a *-h* és az *-y* nélküli dísztelen — népiesebb vagy erdélyesebb — alak.

Az eddigiek is jelzik, hogy a név nemcsak identifikáló, azonosító eszköz, hanem egyben — ha másodlagosan is — szélesebb hírértékű:⁴⁶ azt is jelzi, hogy az egyed a létezők mely nagyobb csoportjába tartozik, tehát a névnek nemcsak denotációja, hanem konnotációja, együttjelző funkciója is van. A név mindig eleme valamely névadási rendszernek, tehát többek között embert is mond, esetleg kikövetkeztethető belőle nemzetisége, neme: férfi-e vagy nő, sőt olykor a család múltjára, rangjára is utalhat, bár itt még kellő óvatossággal is majdnem elkerülhetetlen a tévedés a név-

⁴³ KÁLMÁN BÉLA i. m. 37.

⁴⁴ L. KÖVÁRI LÁSZLÓ: Erdély nevezetesebb családai. Kolozsvárott, 1854, 28, 49, 121, 210, 232, 254. stb.

⁴⁵ PETŐFI SÁNDOR levele Arany Jánoshoz. ÖM VII., 67.

⁴⁶ MARTINKÓ ANDRÁS: A tulajdonnév jelentésánához. Pais-Emlékkönyv. Bp., 1956, 189—95; BALÁZS JÁNOS: A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. Általános Nyelvészeti Tanulmányok I., Bp., 1963, 41—52. SEBESTYÉN ÁRPÁD: A tulajdonnév jelentésánához. NyelvtudÉrt. 70. sz. 302—7.

változtatások miatt, de az sem mellékes, hogy a névnek hangulati tartozéka is van. A tulajdonnév tehát több attributumot hordoz jelentésében, mint csak a csoportfogalmat kifejező köznévi, a név így a leggazdagabb tartalmú nyelvelemek egyike.⁴⁷ A nagy, a történelmi nevek hordozóit különben nimbusz övezte; az utódok, a családtagok s olykor a honfiak is büszkén emlegették a dicső elődöket, akik az ismeretlenség homályából törtek fel (érdemes idézni Walter Scottot: „A Waverley nevet választottam hősem számára, ezt a szeplőtelen nevet, amely csengésében nem hordoz se jót, se rosszat, kivéve azt, ami majd olvasás közben rátapad”).⁴⁸ s karddal, tollal vagy építő békés munkával szereztek maguknak, családjuknak, esetleg nemzetüknek is hírnevet.

Az ilyen nagy múltú patinás név ragyogott és vonzott, ezért is törekedtek megszerzésére egy időben a névváltoztatók. Lényegében idegen tollakkal büszkélkedtek, és sok esetben be is mocskolták annak a tisztaságát. Ez a hamis és kétes értékű ékeskedés, e hivalkodás megütközést keltett, íróink ezért is csúfolódtak annyit e veszélyes páváskodáson. Több mint bosszantó, hogy Ambrus Zoltán egyik méltatlan hőse a jól csengő Berzsenyire magyarosította nevét, Mikszáth pedig a közhangulatnak is kifejezést adva a „poraiból megelégedett” szigeti hőst döbentti meg azzal, hogy Zrínyi Mór hivatalnok jelentkezett nála: „— Hogyan?! — kiáltott fel megütközéssel. — Hiszen a Zrínyiek kihaltak és a Mór név nem is volt szokásos a családban. — Oh, kérem — szólt a kis emberke nyájas vigyorgással, a kezeivel vastag óraláncába kapaszkodva —, én csak fölvettem ezt a nevet. — Zrínyi lábával toppantott és indulatosan mondá: — Hát akkor menjen ki tüstént és tegye le.”⁴⁹ Azért háborodott fel annyira Zrínyi, mert haramia-dolognak tartotta, hogy a holtak nevét elszedjék, csak azért, hogy azok az élőknek kamatozzanak. Lopásnak, orzásnak minősítette ezt a cselekedetet, s tagadhatatlan, hogy hasonló névátvételek a közvéleményben is visszatetszést szültek. A mai rendelkezések lehetetlenné is teszik az effajta visszaélést, mert nem engedélyezik a védett történelmi nevek felvételét.⁵⁰ Viszont — mint utaltunk már rá — engedélyezett minden más névcseré: mindenki jogosult a neki nem tetsző névtől törvényes úton megszabadulni. Elvégre miért cipelje bárki magával egy egész életen át a megunt, keserűséget szerző vagy egyenesen gyűlöletes vezetéknevet. Hogy milyen nyomasztó és deformáló lehet egy név viselése, szellemesen mutatja be Mikszáth „A vén gazember” c. regényében: Disznósy uram beszédmodora azért vált komikusan erőltetetté, hogy feledtesse csúnya nevét. Vendégét például ekként üdvözölte: „Szívemből épülök látásának körülményein és mikéntjén”.⁵¹ Mikszáth magyarázólag hozzáfűzte: „igen finom beszédű vala a neve végett. Meg akarta mutatni a világnak, hogy ha Disznósy is, azért nem disznó.”

⁴⁷ NÉMETH GÉZA: MNy. II., 128.

⁴⁸ WALTER SCOTT: Waverley vagy hatvan évvel ezelőtt. Bp., 1958, 19.

⁴⁹ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Új Zrínyiász. Bp., 1957, 101.

⁵⁰ LŐRINCZE LAJOS: Névtudomány és államigazgatás. NyelvtudÉrt. 70. sz. 331.

⁵¹ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A vén gazember. Bp., 1957, 101.

Mikszáth derűs túlzásában van igazságmag, mert akad olyan ember, akit örökös en irritál, zavar az örökölt családi név, s szeretne helyette más, kevésbé feltűnő vagy akár közönséges névre szert tenni.

7. De másfelől az a tény sem hagyható figyelmen kívül, hogy némely vezetéknev megterheltsége szerfölött nagy. Az 1966-os budapesti telefonkönyvben például 22 hasábnyi *Nagy*, ugyanannyi *Kovács*, 20 hasáb *Szabó*, 18 hasáb *Tóth* stb. családnév található. A *Nagy* vezetéknevek között 106 *László* fordul elő, s emellett még *Nagy Lászlónék* is szerepelnek,⁵² s nyilván rengeteg *Nagy László* nem rendelkezik telefonkészülékkel. Végiggondolva, hogy országosan mily rengetegen hallgathatnak e névre, érthetővé válik Kosztolányi tűnődése s elégedetlensége. Az 1924-ből való „Appendicitis” c. novelláját azzal kezdi: „Hősöm neve ez: Kovács János. Sietve említem ezt meg, mielőtt szólnék róla. A lak- és címjegyzékben legalább kétszáz embert találunk hasonló névvel. Ha elgondoljuk, hogy ezeknek az embereknek semmi közük már a pörölyhöz, az üllőhöz, s a kovácsmesterség egyéb kellékeihez, nem értjük, miért ragaszkodnak úgy a nevükhöz, melyben valami végtelen szomorúság, a nyelv fantázia-szegénysége nyilvánul meg. Az én emberem története is — azt hiszem — összefügg a nevével.”

A szürke, hangulattalan név a novellában valóban egyszerű, mindennapi embert takar; de hát ez az összefüggés — bár az író jellemzőnek találja — korántsem törvényszerű: éppen a novella tanúsága szerint ez az Akakij Akakijevics-féle középszerű jellem lázadó, tehát egy kicsit rendkívüli egyénné válik. Igaz, lázadása megfontolatlan s így bukásra ítélt, akárcsak a „Tragédiá”-ban a Kis Jánosé, de az elvetélésre ítélt, illetve helytelen útra siklott rebellis szándék a tudatlanságának, az ösztönéletének s a felvilágosodatlanságának, semmint „közönséges”, fantáziátlan nevének a folyománya.

A „nomen est omen” mondás ellenére az ilyen fénytelen név nem végzetserű determináns, sőt sarkallhat az ismeretlenség, a „névtelenség” homályából való kiemelkedésre is: persze a másik oldalon esetleg oly viselkedésre is készíthet, hogy beszenyezetlen maradjon a „megaranyozott”, jó csengésű, történelmi név. Van abban valami, hogy a név kötelez. Jókai Anna írja, hogy nevére felfigyelve mindig kíváncsian fordultak felé: „Jókai, lássuk, mit tudsz!”⁵³ A leszármazottban — mint például Kosztolányinál — folyton ott lappangott az örök kérdés: „mit izennek énnekem (a Kosztolányi-csontok?” Természetesen itt a névazonosságon kívül a vérségi kötelék is hatott: hiszen „Ők a gyökér a mélybe lenn) a messze nyugalomba”,⁵⁴ aki pedig az örök üzenetet kutatja, az a sarjadék. A származástudat tehát belejátszik (belejátszhat) az utód életébe. Éppen ezért — bár kétségtelenül a nyelv fantázia-szegénységét hirdeti a sok azonos név — majd mindenki ragaszkodik az apai névhez, ha csak valamilyen különös ok nem bírja rá a változtatásra. Legfeljebb az azonosítás

⁵² LADÓ JÁNOS: Az utónév-szabályozás és a társadalom. NyelvtudÉrt. 75. sz. 91—2.

⁵³ JÓKAI ANNA visszaemlékezése

⁵⁴ KOSZTOLÁNYI DEZSŐ Összegyűjtött versei. Bp., 1973, 330.

megkönnyítése végett úgy segítenek magukon, hogy kiírják — ha van — mindkét utónevüket, esetleg az egyiket rövidítve, (pl. Molnár F. János), sőt azt is megtehetik, hogy szuverén módon betoldanak (betoldhatnak) egy-egy megkülönböztető jelet, s e korrekció aztán eligazítja az olvasót a nevek dzsungelében.

8. Az említett nevek szapora előfordulása az eredetre is fényt vet. Az alkalmi nevek kialakulása, illetve a megnevezés huzamossága, majd végleges megszilárdulása idején — az átmeneti időszak a XVII. század elejéig számítható — a vezetéknevek harmadik nagy csoportja a foglalkozást, tisztséget, vagyoni helyzetet, származást, testi-lelki tulajdonságot és még számtalan más feltűnő jellegzetességet jelölt. Ugyanaz a név tehát már eleitől fogva tömegesen jelentkezett, s így ugyanabban a városban vagy faluban élő több családnak lehetett azonos vezetékneve. Ha némelyek igyekeztek is eltitkolni az idegenek előtt mesterségüket — mint arról Bornemissza Péter már 1578-ban hírt ad: „Sokszor az mi tisztünket, nemzetünket, szüleinket szégyeljük, az varga, szücs, borbély, pap, deák, prédikátor, kapás, szabó nevet eltitkoljuk, és ami nem mi tisztünk, amihez semmit nem tudunk, azt tetetjük”.⁵⁵ —, a helységbelieket meg nem téveszthették, s az elnevezésük, ha csak el nem költöztek, hagyományossá vált. Az állandósulást több ízben az is elősegíthette, hogy a fiak nemcsak apjuk származását, vagyonát, foglalkozását, hanem esetleg testi vagy lelki tulajdonságát is örökölték. Idők folyamán aztán a népszaporulat, illetve jónéhány más nevezetű család kihalása következtében e családnevek előfordulási aránya tetemesen megemelkedett.⁵⁶ S most ott tartunk, hogy valóban időszerű lenne változatosabb vezetéknevek elterjesztésére törekedni, de ki az, aki különösebb ok nélkül megválna az apai névtől. Változtatgatásra akad ugyan példa, főként az idegenes vagy csúnya hangzás, valamint a csúfolódásra alkalmat adó jelentés vagy egyéb ok miatt is, de e néhány esettől eltekintve inkább a művészi pályára lépőknél vált szokásossá — kisebb-nagyobb mértékben — jól csengő új név választása. Közbevetőleg legyen mondva, régebben oly hiedelem is volt, amely szerint a név megváltoztatása a személyiség megváltozásával jár együtt.⁵⁷ Végző soron ezért kaptak új nevet a pápák, a fáraók, esetleg a királyok, amikor elfoglalták trónjukat, a szerzetesrendbe vagy akár a szabadkőműves páholyokba lépők is, bár ez utóbbiaknál a titkosságra törekvés fő szerepet játszott. Igaz, ezek keresztnevek voltak, de mintegy helyettesítették a vezetéknevet, mert az azonosításhoz elegendő volt a sorszám és a választott név (mint például: XIV. Pius).

Az új névvel jelentkező művészek is kifejezésre kívánják juttatni, hogy új szakasz kezdődik életükben. Persze a név megválasztásában rendszerint ügyelnek a jóhangzásra, olykor túlságosan is. Krúdy egyik hőse, Andrásfy úr „egyenként silabizálta a céduláról a színészek neveit: Mórfoki... Bácsbodrogi... Szép-Juhász... Barlangligeti...”.⁵⁸ Jól látható a vonzó hangulati hatásra való számítás, de így egymás mellé

⁵⁵ SZÉKELY GYÖRGY: Középkori kézműves foglalkozások és családnevek kialakulása. NyelvtudÉrt. 58. sz. 210.

⁵⁶ Hollandiában van így.

⁵⁷ MARIO PEI: Szabálytalan nyelvtörténet. Bp., 1966, 241.

⁵⁸ KRÚDY GYULA: A madárijesztő szeretője. Bp., 1964, 310.

téve az „ősmagyar” csengésű neveket, feltűnik keresettségük, megszerkesztettségük, sőt érzelgősségük. Ez a romantizáló, túlzó szokás nem is maradt sokáig divatban. Mintahogy az azelőtti, az idegen-majmolás is szerencsére csak átmeneti jelenségnek bizonyult. A Nyugat-imádás abban is megnyilvánult, hogy a keresztneveket idegen alakban s a magyaros sorrendtől eltérően használták, azaz a vezetéknevekből utóneveket csináltak. Akadt néhány főúr, aki a külföldi szokáshoz idomulva „megfordított” névvel büszkélkedett, mint Jókainál gróf Karvay, aki annyira francia-rajongó volt: hogy „nem is lehetett őt képzelni máskép, mint így megfordított névvel: Louis Karvay”.⁵⁹ E mániával szinte duplán megtagadta magyarságát. Ismeretes, hogy minden európai nép — még nyelvrokonaink is — a keresztnévet teszik az első helyre; ennek a magyarázata pedig mindössze az, hogy a családnév a jelzőből alakult ki, a jelző pedig a jelzett szó után következett, így a névsorrend törvényszerűnek mondható. Hogy nyelvrokonaink is követték a számunkra és számukra is különös sorrendet, az a huzamos idegen hatásnak tudható be. De azért nem mi vagyunk az egyetlenek a világon, kik ilyen ellentétes, „kiütköző” módon viselkedünk: rajtunk kívül például a japánok is a magyar sorrendet követik.⁶⁰ A személynévet ők sem a családnév előtt tüntetik fel, hanem utána, így a keresztnév náluk is utónév; ezért emlegethetjük például Szato Eiszakut Szato néven.

9. A nevek világában egyébként sok furcsaság adódik: néhány különlegesség bemutatása fűszerezi, további élménnyel dúsítja az órát. Már az is érdekes, vitatható kérdés, hogyan nevezzék az asszonyokat: a négyféle mód közül — Török Pálné; Török Pálné Pándi Anna; Törökné Pándi Anna vagy T. Pándi Anna és végül Török Anna — melyik váljék általánosan elfogadottá.⁶¹ Eddig ugyan főként a második változat volt közkeletű, legfeljebb olyan kivételek akadtak, hogy a feleség házához költöző szegényebb, jelentéktelen férj esetén egyes vidékeken a nőt a férjhez menetelük után is általában leánykori nevükön szólították.⁶² Bár olykor a férj, ha jó családba nősiült, szinte maga dicsekedett a jó partival, az előkelőbb rokonsággal, mint Mikszáth hőse, a nagyerejű Mácsik, akinek a felesége nagy famíliából származott, emiatt ő maga hívta állandóan leánykori nevén feleségét. „Nem láttad Laczkó Anna? Mindig odatette a Laczkó nevet is az Annához, mintha nem is név lenne az már, hanem rang.”⁶³

Olykor a versben a név feltűnő elhelyezése is jelentőséggel bír. Arany írja: „Tenger sok éve immár, hogy Bolond / Istók felől kezdetem éneket”. Ezzel a különös formulával „mintha azt akarta volna mondani: én bolond! vagy: Bolond fővel kezdetem éneket...”⁶⁴

⁵⁹ JÓKAI MÓR: Egy magyar nábob. Bp., 1925, II., 96.

⁶⁰ DR. BÖLÖNY JÓZSEF: A Nobel-díjak átadásához. Magyar Nemzet 1974. dec. 29.

⁶¹ KÁLMÁN BÉLA i. m. 70—1.

⁶² LŐRINCZE LAJOS: Szempontok és adatok személynéveink újabbbkori történetéhez. Magyar Nyelvjárások (Debrecen), 1951, 72.

⁶³ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Nemzetes uraimék. Bp., 1956, 112.

⁶⁴ VARGYAS LAJOS: A költői nyelv hangtanából. Magyar Nyelvőr, 1963, 53.

De további elgondolkoztató példák is sorolhatunk fel. Némely név szokatlanságával vagy kacskaringós hosszúságával lep meg. George Sand egyik hősnője, Consuelo így mutatkozik be: „Nekem idegen, nehezen ejthető nevem van”,⁶⁵ Kemény Zsigmondnál pedig az egyik szereplő teljes neve a következő: Sankansakhanrah Telhat Almalek vagyis doktor Justus Amadeus Teniente de Sacovido”. Hozzá is teszi, hogy „egy hosszú című semmi vagyok, s nevemnek fele komoly, fele pedig komikai hangzatú”.⁶⁶ Mulattató, elmés szójátékok készítésére is alkalmas némely név. Móra Ferenc korán felfedezte, hogy vezetéknévéből kiolvasható az *amor* szó;⁶⁷ Napóleon nevéből pedig két-két betű elhagyásával egy egész görög mondat ügyeskedhető össze: *Napóleon poleón león ón*, ami azt jelenti, hogy Napóleon népének oroszlánja volt (lévén). Mikszáthnál Esze Tamás, mikor titkolnia kellett nevét és célját, ilyen fura módon jelenttette be magát a kuruckodó Görgeynél: „Jelentse meg az úrnak — szólt a nagybajuszú —, hogy megjött az *esze*”. Mikor aztán kiderült, hogy kiről is van szó, az általános elképedés közt vidáman magyarázta: „Megmondtam — nevetett újra a nagybajuszú —, hogy megjött az Esze, mert Esze vagyok. Esze Tamás”.⁶⁸ Egy másik művében Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató nevével játszadozott Mikszáth. A tréfára az adott alapot, hogy Aklinak nagy befolyása volt Ferenc császárra, akik tehát valamit el akartak érni, előbb Aklit környékezték meg. Így aztán tarkabarka szójátékok termettek, hogy aki az udvarban valamit ki akar vinni, annak előbb „aklimatizálódnia”⁶⁹ kell, azaz Aklinál kell megkedveltetni magát.

Néha akaratlanul vagy tájékozatlanságból születnek vicces félremagyarázások. Nyilas Misi nem ismerte Goethe és Schiller nevét, csak Orczytól hallotta a „szoborgyár”-játék közben s jót kacagott: „hisz az a mi sírásónk... a vén Gőte minálunk otthon sírásó — és hangosan nevetett a viccén, s eszébe jutott az öreg, részeges Gőte, a sírásó. — Csak sokára tudta megmagyarázni, de akkor Orczy is nagyon nevetett. — Most pedig csinálók Schillert. — Schillert? siller bort csinálsz? — Nagyon nevettek. — Nahát, ha sillert csinálsz, azt meg is issza Gőte.”⁷⁰ Annyira tetszett a kis Orczynak ez a véletlen „aktualizálás”, hogy menten elmondta édesanyjának s bátyjának is, kik mosolyogva fogadták a „szellemes” szófacsarást.

Persze, lehet szakart is a nevekkal való pajkoskodás, azaz a csúfolódás. Bár az illem és az emberség tiltja, hogy olyasmit gúnyoljunk embertársunkban, amiről az nem tehet, mégis ellenszenves vagy ellenséges indulatú emberekkel szemben olykor egyesek megengedik maguknak a vaskos tréfát. Mikor Gárdonyi egyik hőse meglátta a természetes és vállas Szunyoghgy Dánielt, „hümmentett” egyet s azt gondolta: „De ez ugyan inkább Bivalydy lehetne”.⁷¹ De nem mondta a szemébe, csak barátainak mesélte el utóbb; különben azért tréfálkozok ily durván, mert nem jó szemmel nézett

⁶⁵ GEORGE SAND: Consuelo. Bp., 1967, I., 157.

⁶⁶ KEMÉNY ZSIGMOND Összes munkái V., 1897, 183, 221.

⁶⁷ MÓRA FERENC i. m. 274.

⁶⁸ MIKSZÁTH KÁLMÁN: A fekete város. Bp., 1961, 192.

⁶⁹ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Akli Miklós cs. kir. udvari mulattató története. Bp., 1959, 23.

⁷⁰ MÓRICZ ZSIGMOND: Légy jó mindhalálig. Bp., 1963, 67.

⁷¹ GÁRDONYI GÉZA i. m. 256.

Szunyoghya, ugyanis gyanúsak találta, azt hitte, hogy egy súlyos bűneset részese. Baradlay Richárd is csak az ellenszenves és utált Rideghváry nevét forgatta ki csúfondárosan Jenő füle hallatára: „Nem bánom én, ha Melegváry is” mondta mérgesen, s aztán még meg is toldotta a sértést: „Biz én nem rajzoltam le az albumomba Betegváry vagy Micsodaváry úrnak a fizimiskáját”, s mikor aztán azt is meghallja, hogy édesanyjukat Rideghváry nőül venni készül, akkor béketűrése végképp elhagyja, s zordonan inti le öccsét: „Hagyj nekem békét Erdegváry uraddal”.⁷² Sértés-számba menne „Az isten háta mögött” c. Móricz regényben az albíró névmetaforája is, de a nem sokat olvasó tanító nem érti meg a kikapós feleségére tett célzást, csak amiatt morfondírogat, hogy az albíró nem tudja az ő nevét: „Mindig valami Bovári úrnak szólított, pedig többször mondtam neki, hogy Veres Pál vagyok. Ami mégis nagy különbség! . . .”⁷³

Akadnak másfajta külön-csetek is a nevek birodalmában. Van, akinek annyira nincs füle a hallásra, hogy képtelen felfogni a névhangulatot. Ilyen érzéketlen, botfülű volt Ambrus Zoltán Berzsenyi bárója is, aki a névmagyarosítás korszakában azt kérdezte lányaitól: „Bizonyosan tudjátok, hogy mindig Szedlaceknek hívták ezt a papot? Nekem ez magyarosított névnek látszik”.⁷⁴ Az sem mindennapi história, amit Mikszáth beszél el: madame Szilvássy lánynevelő intézetében a családi név szerint való megkülönböztetés tiltva volt. „Mert mit ér az egyforma kalap és szoknya, ha az egyiknek vagy másiknak hét vagy kilenc ágú koronával van zsebkendője hímezve és baronesznek vagy kontesznek szólítják, míg a másik szürke polgári nevet visel. Madame Szilvássynál el voltak törölve a nevek, következésképp a rangok is. A francia forradalom még igen közel esett. A guillotine pengéjének fénye még vakítóbb volt, mint a nemesi címerek . . .”⁷⁵ Többszörösen megfontolt érvek miatt nem volt szabad tehát használni a családneveket, de a két elemű nevek kialakulásának törvényszerűsége a névtelen bakfisok esetében is munkálkodott: megkülönböztetés végett még egy nevet kellett kapniuk. S az igazgatónő ügyesen olyan neveket osztott ki köztük, melyek jelezték a névtulajdonos előhaladását, szorgalmát, tehetségét és magaviseletét is, így egyúttal ösztönözték is a lányokat, hogy „belevándoroljanak” egy szebb névbe. Ugyanis a megkülönböztető nevek nem voltak állandóak, így elérhették, hogy a legjobban vonzó csillagnevekkel (pl. Venus Mária) pompázzanak.

Álneveket viseltek madame Szilvássy növendékei, melyet távozva a nevelőintézetből levetettek. Az életben számtalanszor tanácsos álnevet választani, de e kényszerűségnek különleges fajtáját említi Heltai Jenő. Az ő szereplője nem félelemből, nem is nyelvesztétkai megfontolásból, hanem csupán számításból vette fel az Ivanics nevet a Balkán-háborúk idején. Mint az író mondja, „nem is volt szerb, nem is hívták Ivanicsnak, hanem Ivánfinak, és csak zord, anyagi viszonyai kényszerítették, hogy

⁷² JÓKAI MÓR: A kőszívű ember fiai. Bp., 68—9.

⁷³ MÓRICZ ZSIGMOND: Az isten háta mögött. 1959, 71, 155.

⁷⁴ AMBRUS ZOLTÁN i. m. 297.

⁷⁵ MIKSZÁTH KÁLMÁN: Akli Miklós. Bp., 1959, 41—2.

rávesse magát a Balkánra”.⁷⁶ A megélhetés vitte tehát a névcserére, gondolván, hogy a Balkánról származó s az ottani viszonyokkal tisztában levő hiteles tudósító mezét magára öltve cikkei kelendőbbek lesznek, s úgy-ahogy fenntarthatja magát s talán nem lesz szűkölködésben és éhezésben annyira része. De ez már némileg átvisz egy újabb problémakörhöz: az irodalmi névadás területére, aminek bemutatása nem tartozik e dolgozatra.

10. Nyilvánvaló e két-három óra anyagából, hogy olyan kérdéskomplexumot érintettünk, melynek olykor nagyon is sarkított, sőt fantasztikus változatai iránt az írók melegen érdeklődtek: foglalkoztatta, mulattatta őket még a nevek területén is fel-felfénylő emberi találékonyság, tipikus vagy olykor szélsőségesen rikító sok példája. A különös vagy vidámító esetek nyomán élményt, felüdülést s némi vidám szórakozást nyújtott a tanulóknak e disciplinával való bővebb ismerkedés. A tanulók fogékonysága és érzékenysége, probléma-látása növekedett azzal, hogy közelebb került hozzájuk a nyelvtudomány friss hajtása, új és vonzó ága. Egy közérdekű területen eligazítást kaptak vagy legalábbis, az irodalmi köntös ellenére, tudományos tekintetben is eléggé tájékozódhattak. De a legnagyobb haszon a távlatnyitás s a nyelvtanórák olykori monotonosságának eltüntetése volt. Élményszerűen, sok humorral fűszerezve pergett az óra, a sok szabályt vidámító szemléletes példák helyettesítették, s ez az élményszerűség, a belefeledkezés szavatolhatja leginkább a hallottak megőrzését. Talán még annyit, hogy érezve a fel-felcsapó, folyton ingerlő érdeklődést, gondolni kellene arra, hogy a névtankérdéseit be kellene vinni a nyelvtanórákra. S hogy a szaktanárok megfeleljenek a jelentkező igényeknek, a tanári továbbképzés anyagába is érdemes lenne beépíteni az új disciplina eredményeinek, problematikájának ismertetését.

BARLA GYULA

Onomastik-Stunden in der Oberschule

Die Arbeit, als ein von Versuchsstunden eigenartigen Charakters verfertigter Bericht behandelt den Fragenkreis der Vor- und Eigennamen unter Verwendung einer literarischen Beispielsammlung. Die Versuchsserie hatte sich zum Ziel gesetzt, durch die Bekanntmachung des frischen und Interesse erweckenden Zweiges der Sprachwissenschaft die Empfindlichkeit und Empfänglichkeit der Schüler für die sprachlichen Erscheinungen zu erhöhen, sowie der Sache der Herausbildung der letzten Zielsetzung des Grammatik-Unterrichts: einer auf die lebendige Sprache achtenden Attitüde, zu dienen. Die Absicht der Vertiefung der Wirkung hat die gewählte Methode bestimmt: da das Material nicht als zu Hause zu erlernender Lehrgegenstand gedacht ist, kann für seine Einprägung hauptsächlich das literarische Erlebnis bürgen.

GY. BARLA

⁷⁶ HELTAI JENŐ: Kiskirályok. Bp., 1964, 101.

ISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

LAKÓ ELEMÉR: **A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere.** Kriterion K. Bukarest, 1974, 152 l.

Az előszóból megtudjuk, hogy az értekezés 1957-ben már készen volt, és bár a szerző az összegezésben felhasznált az azóta megjelent irodalomból is néhány fontos művet, a dolgozat dereka csak annyiból változott, hogy a szerző lerövidítette anyagát. Az ismertető ezt tudomásul veszi, és nem is kérhet a szerzőtől olyasmit számon, amire az nem vállalkozott. Az a meggyőződésem egyébként, hogy a könyv a teljes átdolgozás nélkül is hasznos, értékes mű, és azok számára is jól használható, akik esetleg az anyag más szempontú csoportosítását részesítenék előnyben.

Bevezetésében (7—23) indokolja, hogy miért a feldolgozott falukat foglalta a Kalotaszeg elnevezésbe. Ismerteti röviden a terület múltját és jelenét, majd rátér az eddigi nyelvjárás tanulmányok hangjelöléséből levonható tanulságokra és közli saját megfigyeléseit. Ezután leírja követett módszerét, és az *e* hangon be is mutatja. A fonémákon kívül nagy súlyt helyezett a variánsokra, valamint az egyes fonémák megterheltségi arányára a köznyelvhez viszonyítva. A fonémák száma, megterheltsége és a variánsok alapján kisebb tájegységekre bontja a vizsgált terület 32 kutatópontját, és egy-egy azonos tájegységből (4—6 falu) kiválasztott tipikus pontról mutatja be anyagát.

Az I. fejezet (24—41) leírja az irodalmi nyelvben elő nem forduló hangokat — akár fonémák, akár variánsok, és megadja előfordulási helyüket példákkal illusztrálva, majd egy sematikus ábrán bemutatja helyzetüket a köznyelvben is előforduló hangokhoz viszonyítva. Ezután csoportosítja a hangokat földrajzi előfordulásuk szerint, végül ezek alapján megállapítja a terület kisebb tájegységeit. Két fő típust állapít meg, a nyugati, diftongusos és a keleti, monoftongusos területet, és az előbbin belül egy nyíltabb *e*-ző vidéket, ahol egyben a hosszú *ē* is előfordul.

A második fejezet (42—129) alkotja az értekezés derekát. Ebben sorra veszi a kalotaszegi nyelvjárás formáit, és ezek variánsait, majd viszonyítja nyelvjárás megterhelésüket a köznyelvihez. Noha nem törekszik a nyelvjárás kuriózumok bemutatására, példáiból egész csinos kis tájszótár is kikerekedhetne. Érdekes a *-ra* határozórag régiesebb *-rá* ejtése néhány községben (52), valamint a *-vé* rag illeszkedés nélküli alakja (94). Egy lényegtelen terminológiai megjegyzésem van: a szerző a nyelvjárás hangjait az „irodalmi nyelv” hangjaival hasonlítja össze. Szokásosabb ilyenkor

a „köznyelv” kifejezést használni, hiszen a szerző IMRE SAMURA hivatkozva (16) pontosan megmondja, milyen jellegű köznyelvhez viszonyít. A 46. lapon egy értelemzavaró sajtóhiba: (*a: é*), helyesen: (*a: á*), mint a 43. lapon.

A harmadik fejezet (130—40) az összefoglalás. A kalotaszegi magánhangzó-rendszer a magyar nyelvterületen leggyakoribb típusozat tartozik: 8 rövid—7 hosszú. Az egyes fonémák variánsaiban és megterhelésében azonban sok olyan érdekes sajátosság van, amelyek egyénivé, jellemzővé teszik a nyelvjárást, és egyben területileg körülhatárolható altípusokat mutatnak. A továbbiakban összefoglalóan felsorolja a nyelv-magasság, az ajakműködés és az időtartam szempontjából mutatkozó jellegzetességeket. Egyben megállapítja azokat a hangtani vonásokat, amelyek a szomszédos nyelv-járástípusokkal összekapcsolják vagy elválasztják. Összekapcsolja Kalotaszeget Biharral, a Szilágysággal, a Borsodvölgygel és a Mezőséggel az *i*-zés, a záródó diftongusok Biharral és a Szilágysággal, a zárt *a*-zás a Mezőséggel, a zárt *é*-zés pedig a Szilágysággal. A szomszédos nyelvjárásoktól elütő sajátosságok pedig a következők: az *ē*-zés, bizonyos fajta tipikus *ö*-zés és a nyíltabb *ę* használata. Ezután részletesen foglalkozik a köznyelv hatásával a nyelvjárásra. A dolgozatot két térkép egészíti ki, a kutatópontok és a belső nyelvjárási határok. Az eredményeket röviden román és német nyelven is összegezi.

Lakó Elemér munkája egy értékes és hasznos hangtani monográfia. Bő és érdekes nyelvi anyagot tartalmaz, jó szolgálatokat tett a magyar dialektológia több területén. Megjelenését örömmel üdvözölhetjük.

KÁLMÁN BÉLA

SZILÁGYI FERENC: Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. Egy fejezet irodalmi nyelvi szókincsünk történetéből (Nyelvtudományi Értekezések 82. sz. Bp., 1974., 238 l.)

Szilágyi Ferenc, akit a Magyar Irodalmi Lexikon „író, költő, nyelvész” szavakkal jellemez, a Csokonai életművével kapcsolatos filológiai munkálatok egyik vezető egyénisége. Nemcsak a kritikai kiadás termékeny munkatársa: már jóval e munka megindulása előtt is behatóan tanulmányozta a költőnek a magyar nyelvvel, ennek kiművelésével kapcsolatos gondolatait, hazafiságának a nyelv szeretetével való összeforrottságát. Erről tanúskodik egyebek között „A nyelv művelő Csokonai” című kitűnő tanulmánya is (Lőrincze L. szerk. Nyelvművelő. Bp., 1956. 114—22).

Mostani — Pais Dezső emlékének ajánlott — kötete minden eddiginél alaposabb bűvárkodás eredményét foglalja össze. Tárgyát olyan széles filológiai apparátussal dolgozza fel, hogy teljes mértékben indokoltnak tarthatjuk a munka alcímét: valóban egész irodalmi nyelvi szókincsünk sorsába nyerünk betekintést. Tulajdonképpen maga a főcím lenne vitatható: mert bár a kötet először valóban Csokonai somogyi tájszójegyzékének félszáznyi kifejezését dolgozza fel — ez tudatos népnyelvi gyűjtés a szótáríró Márton József számára —, egy ennél jóval terjedelmesebb fejezetben fog-

lalkozik nagyjából hasonló számú egyéb dunántúli szóval. „Dunántúli tájszók Csokonai műveiben” címmel (74—215) az egész életműből kiválogatott, tudatosan használt stíluselemként vagy önkéntelenül a költő tollára futó kifejezésként fellelhető szóanyag feldolgozását is megtaláljuk a kötetben, és ezek mögött nincs valamilyen céltudatos gyűjtés, amire a főcímből következtethetnénk.

A Csokonai életmű nyelvezete sok szempontból is különleges figyelmet érdemel. „Tudós költő” volt, mégpedig a szokásosnál is tágabb értelmezésben, hiszen kora természettudományának is európai szintjén állt, nem csupán humán műveltsége fogta át a klasszicizmus minden területét. Kiterjedt nyelvtudása számos európai nyelv fogalomkészletének érzékelését tette lehetővé számára, és ez bizonyára hatott anyanyelvi fogalomalkotási készségére is. Behatóan ismerte a korábbi magyarországi latin és magyar nyelvű tudományos és szépirodalom értékeit. Életrésztéből következően a korabeli magyar társadalomnak igen széles rétegeivel érintkezett: nemcsak a vezető nemességgel, vagyonos polgársággal, „értelmiséggel”, hanem a városok — elsősorban Debrecen — egyszerűbb, iskolázatlanabb kézműves rétegeivel, parasztságával is. Vándorlásainak pedig az lett a nyelvi következménye, hogy érzékeny fülével felfigyelt a különböző vidékek tájnyelvi jelenségeire is, mind a hangzás, mind a szókincs eltérései tekintetében.

Ha mindehhez hozzászámítjuk, hogy a nyelv kiművelésének, az ekkor kibontakozó nyelvújításnak is lelkes pártolója volt, belátható: Csokonai nyelvének tanulmányozása számos tanulsággal kecsegtet. Különösen igaz ez a szókincs szempontjából. Egy Csokonai Szótár felbecsülhetetlen értékű, hiteles keresztmetszetet adhatna a XVIII. század végének és a századfordulónak magyar nyelvről! Benne összegezve találnánk a nyelvújítás nagyobb arányú kibontakozása előtti magyar nyelvnek szinte minden jelenségét, de elsősorban az irodalmi nyelv fejlettségi fokára vonhatnánk le következtetéseket. Nem titok, hogy a Kossuth Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén kimunkálás alatt áll egy ilyen Csokonai Szótár koncepciója, és a kritikai kiadással párhuzamosan meg kívánjuk indítani a konkrét feldolgozást is, mégpedig számítógépes alapon, hogy az anyagot minél sokoldalúbban foghassuk vállatőrre. Ilyen szempontból Szilágyi Ferenc mostani kötete azért is tanulságos számunkra, mert megerősít bennünket abban a meggyőződésünkben, hogy tervezett szótárunk valóban kincsesháza lehet a kor magyar nyelvállapotára vonatkozó tanulságoknak.

Szilágyi Ferenc munkájában sokkal többet kapunk, mint százegynéhány szó etimológiáját. Bevezetésében sokoldalúan tárgyalja irodalmi nyelvünk és a nyelvjárások kapcsolatának legfontosabb kérdéseit. A tárgyról és módszerről írva Pais Dezső és Bárczi Géza útmutatásait tartja követendőnek, akik Csokonai nyelvi hatását az irodalmi nyelv fejlődése szempontjából kiemelkedőnek tartották. „Módszer tekintetében azt az utat követem — írja —, amelyet Csokonai szókincséről írt eddigi dolgozataimban (Pais-Eml. 541—8 és IrNyDolg. 67—130) kimunkáltam: nem immanens módon, nem Csokonai egyéni szóhasználatának szűkebb gravitációs terében, hanem egész irodalmi nyelvi szókincsünk tejút-rendszerébe helyezve figyelem a jelenségeket... megvizsgálom a tájszó életét nyelvjárásaink, irodalmi nyelvünk hossz- és

keresztmetszetében, hogy ezáltal irodalmi nyelvünk tájszói gazdagodásáról, erről a fontos és jelentős folyamatról is képet adjak. Vizsgálódásom hossztengelyét — amennyire lehet — egészen a jelenig növelem, s a levonható tanulságokat is igyekszem a jelen számára hasznosítani.” (7).

Bevezetésében kitér még az irodalmi nyelvek fejlődésében mutatkozó kelet- és nyugateurópai eltérésekre és a magyar helyzet jellemzésére. Rámutat, hogy Csokonainak a néphagyományok iránti érdeklődése valószínűleg Herder és Bürger hatásának tulajdonítható. Külön fejezetet szentel a szótáríró Márton József és Csokonai kapcsolatának. Fontos megállapítása: „A szótáríró Márton s a költő Csokonai Kazinczyék finomkodó nyelvi arisztokratizmusával szemben olyan nyelvi eszményt szolgáltak, amely megfelelt a régi magyar nyelv demokratikus hagyományainak is, s előremutatón határozta meg irodalmi nyelvünk továbbfejlődését ennek egyik sorsdöntő korszakában. Ilyen szempontból esik latba különös súllyal a XVIII. század legnagyobb magyar költőjének népnyelvi érdeklődése, amelyet — igazi poeta doctus-hoz méltón — filológiailag is értékes tájszógyűjtésével szintén megbizonyított” (20).

Tárgyának közelebbi, közvetlen bevezetéseként foghatók fel azok a fejtegetései, amelyeket „Csokonai és a Dunántúl” címen a költő életkörülményeinek alakulásáról, utazási terveiről és valóságos eseménytörténetéről az előzmény irodalom értékelésével felvázol. Kimutatja, hogy a költő dunántúli nyelvjárási élményei elsődlegesen a Kaposvár—Nagybajom—Csurgó háromszög által határolt belső-somogyi területhez kapcsolódnak. Jellemzi e vidék főbb nyelvjárási sajátosságait, ismertetve a velük foglalkozó nyelvészeti leírásokat is.

Csokonai híres somogyi tájszójegyzékét eredeti lejegyzésben és hasonmásban is közli. A benne foglalt kifejezéseket a nyelvjárási vizsgálatok rendjében három csoportra bontva tárgyalja: külön az alak szerinti, jelentés szerinti és a valódi tájszók csoportját. Az egyes csoportokon belül betűrendet alkalmaz. Vizsgálja az értelmezésben előforduló tájszókat is.

Az egyes szavak szócikkeinek kidolgozása szinte megannyi kis monográfia. A történeti, etimológiai szótárok segítségével felvázolja az eddigi nyelvtudományi adatokat és magyarázatokat az első előfordulástól Csokonaiig, majd tovább máig, felhasználva olyan kéziratokat is, mint az akadémiai nagyszótár cédulatára, az Új Magyar Tájszótár és a Magyar Nyelvjárások Atlaszának adattára. Erre a gyűjtésre még ráépíti a XVIII—XIX. század irodalmi anyagából, népnyelvi közléseiből és más monográfiákból származó saját kiegészítéseit, különös tekintettel a szó irodalmi nyelvi vonatkozásaira, rétegnyelvi változásaira. Így valóban meg tud felelni a maga elé tűzött igen magas követelményeknek: nem korlátolt érdekességű mikrofilológiát teremt, hanem nagyívű áttekintéseket, hosszanti és keresztmetszeteket, nyelvi körképeket vázol fel minden esetben.

A gazdag adatgyűjtéshez igen magas színvonalú kommentáló munka is társul. Nemcsak a nyelvi, nyelvészeti kérdések tekintetében hézagtalan az ismeretanyaga, hanem a népelet, néprajz terén is tökéletesen felkészült, akár a tárgyi, akár a szellemi néprajz terén kell a jelenségeket értelmeznie, értékelnie. Az irodalmi nyelv vonatko-

zásaiban pedig a vérbeli filológus örömével állítja elének a tartalmi, formai párhuzamokat, a vizsgált szavaknak másoknál, más vagy hasonló szerepben való előfordulásait.

A Csokonai tájszógyűjtésének feldolgozásánál is jóval nehezebb, nagyobb munkát igénylő feladat volt a kötet második részében található dunántúli kifejezéseknek az életműből való kiválogatása és az előbbiekhöz hasonló összeállítás. Ennek a résznek nincs külön módszertani bevezetése, amelyből a válogatás szempontjait, részletességét, mélységét, teljességét megtudhatnánk. A tagolás ebben a fejezetben is külön csoportba fogja az alak szerinti, jelentés szerinti és a valódi tájszókat. Eltérés mutatkozik azonban az egyes csoportok forrásanyagában. Az alak szerinti tájszókat a színművekben és a verses művekben különválasztva vizsgálja. A valódi tájszókat e két csoporton túl még további két terület szövegeiből kereste ki: a műfordításokból és a költő egyéb műveiből. A jelentésbeli tájszók csoportját további alcsoportokra osztás nélkül találjuk. Az eltérések feltehetőleg a talált tájszóanyag mennyiségi arányaiból következnek: a valódi tájszók nagy száma szükségessé és lehetővé tette a belső tagolást (129—215). Tartalmilag is indokolhatja az eljárást sok meggondolás: a színdarabokban a jellemek egyedítésének eszköze lehet a tájnyelv; a műfordításokban a hangulat megragadásának eszközeként szolgálhatott stb.

A szerző sokoldalú tárgyalásmódját jellemezheti, hogy a kötet végén rendkívül bő szakirodalmi apparátust találunk (218—34), amely korántsem holmi „kirakat” hivalkodását jelenti, hanem valóban használt, sokszor idézett címlistát.

Jól egészíti ki a kötetet a 6 teljes oldalas faksimile-sor, meg a tárgyalt szavakról készített mutató is.

Szilágyi Ferenc könyve nemcsak a Csokonai-filológiának, hanem egész nyelvtudományunknak, sőt irodalomtudományunknak is nagy nyeresége.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

HAJDÚ MIHÁLY, **Magyar becézőnevek (1770—1970)**. Nyelvészeti Tanulmányok 18. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1974, 363 l.

HAJDÚ MIHÁLY becézőneveinket feldolgozó monográfiája névtudományi szakirodalmunkban a személynevek problematikájával foglalkozó legnagyobb szabású vállalkozás, a majdnem százéves múltra tekintő becézőnév-kutatásban a legtöbb adatot feldolgozó, legszélesebb kutatási területre támaszkodó rendszerező összefoglalás.

A vizsgált két évszázadot nyolc korszakra osztja nyelvi, történeti és közigazgatási szempontok alapján. 1770 és 1895 között öt *történeti* korszakot (T), 1896 és 1970 között három *jelenkori* periódust (J) különít el.

A történeti és a jelenkori anyagot az ország hat vidékén (Nógrád megye, Sopron környéke, az Őrség, az Ormánság, Békés megye, Szatmár) 110 faluból, három városból (Eger, Veszprém, Csongrád), ezeken kívül még rendszeresen hat település-

ről gyűjtötte; vizsgálta a Bukovinából Dunántúlra áttelepült székelység névhasználati szokásait. A hat vidék és a három város Veszprém kivételével az ország határaihoz közel helyezkedik el. Ezekben a területeken gondos előkészítő munka után találta meg a szerző azokat az egységes nyelvjárási, etnikai és vallási csoportokat, amelyeknek névhasználati szokásait a vizsgált időszakban folyamatosan nyomon követhette írott források segítségével is.

Nemcsak a kutatott terület nagyságáról, hanem a feldolgozott adatmennyiségéről is sokat elárul néhány számadat: a történeti korszakokban 108 617 névváltozattól választotta ki a 87 488 valódi becézőnevet. A valódi becézőnevek közül 7316 a férfinév, és 80 172 a női név. A férfi és a női becézőnevek között nemcsak a történeti adatok területén nagy a különbség, hanem HAJDÚ MIHÁLY jelenkori nyelvjárási kutatása is „azt igazolta, hogy a női nevek becézése sokkal gyakoribb és változatosabb” (35).

Az eddigi kutatás felhasználásával és terminológiai kérdések mérlegelésével a szerző megállapítja, hogy „becézőnév a teljes névből alakított olyan névváltozatokat magában foglaló kategória neve, ahol a teljes név hangtestében végbemenő mennyiségi változásokat (rövidülés, toldás, csonkulás) hangulati vagy funkcionális változás is kísér” (41—2). A teljes név az összehasonlítás alapja. Teljes névnek tekintti a szerző „a lakosság többsége által elfogadott és a hivatalos iratokban, főleg anyakönyvekben használt névformát” (39). A hangulati és funkcionális differenciálódás hat egymást keresztező alcsoportot hoz létre: a babusgatónevek és a kedveskedőnevek pozitív hangulatúak, a megszólítónevek és az említőnevek hangulatilag a közömbös szférához állnak közelebb, a tréfás nevek hangulata játékos, a gúnynevek „sértő szándéka már nyilvánvaló” (43). A kategóriák hangulati értéke határozza meg felhasználási lehetőségüket, azaz funkciójukat. A funkció kérdése mellett a gyakoriság is foglalkoztatja a kutatót.

A becézőnevek rendszerezését a névforma harmadik meghatározója, a név alakja alapján valósítja meg. A tágabb értelemben vett Bevezetés után (17—43) a gyűjtött anyag alaki vizsgálata következik (A becézőnevek alaki rendszere 45—197). A teljes névből becézőnevek keletkezhetnek névvégi rövidüléssel (I), képzéssel (II.), név eleji csonkulással (III.), ikerítéssel (IV.), mássalhangzóváltózással (V.), magánhangzóváltózással (VI.), hangcsoportisméiéléssel (VII.), szótagcserével (VIII.), névösszerántással (IX.), összetétellel (X.); becézőnévként használnak közszavakat és tulajdonneveket (XI.), idegen szavakat és tulajdonneveket (XII.), idegen keresztnéveket (XIII.), a XIV. csoportot a névcseré képviseli. A XV. csoportba az eddigiekbe be nem sorolható becézőnevek kerülnek. Az alaki módosítással keletkezett becézőnévben mindig benne van a teljes névnek a „töve”. Ez a „tő” akár egyetlen hang értékű is lehet. „A különböző névalakítási módok rendszerint keresztezik egymást” (196). A funkció és a hangulat függvénye az egyes neveknek, az egyes alakítási módoknak. „A teljes névhez való nagyobb hasonlóság csökkenti a játékos színezetet, s minél kevésbé hasonlít a teljes névhez a becézőnév, annál játékosabb, esetleg gúnyosabb” (196).

A becézőnevet létrehozó eljárás módok közül változatosságával, mennyiségével és funkciógazdagságával kiemelkedik a *képzés*. Kilenc egyelemű képző alkot becézőnevet. A testesebb képzőket mássalhangzóelemük vagy elemeik alapján a szerző típusokba sorolja (pl. 14 egy mássalhangzót tartalmazó képzőtípus 108 képzőt foglal magába). A leggazdagabb a két mássalhangzót tartalmazó képzők csoportja. Az alcsoportokat itt az első mássalhangzó, a típusokat a második mássalhangzó alapján állapítja meg, a típusokon belül az egyes képzők kerülnek tárgyalásra. Hasonlóan jár el a három mássalhangzós képzők vizsgálatában is. A négy mássalhangzós képzőknél két típushoz egy-egy képző tartozik. A képzők változatossága szinte kimeríthetetlen. Beszédhangjaink többsége szerepel képzőként, de méginkább képző elemként. Épp ezért érdemes lenne fonetikailag megvizsgálni azokat a hangokat, amelyek itt nem szerepelnek. A *b* hangnál talán nem fonetikai okok, hanem funkcionálisan az ikerítésben játszott nagy szerepe játszik közre.

HAJDÚ MIHÁLY a képzők jelentkezését aszerint vizsgálja, hogy a teljes név után vagy a teljes névnek milyen mértékű alaki módosulása után következnek.

A monográfiának a további kutatás szempontjából legfontosabb és legmaradandóbb részét az *Adattár* alkotja (201—319). 170 férfinév, 163 női név változatait, becézőneveit teljességre törekvően dolgozza fel. A teljes név alakváltozatait, történeti és jelenkori előfordulásait a megvizsgált területekre vonatkoztatva adja meg. Ha az illető területen csak egy településen található a névalak, ezt a községet is megnevezi. A gyakoriság mértékében három fokozatot különít el (gyakori, ritka, egyedi). Az *Adattár*ból megtudhatjuk, hogy a névalakot kik kinek a megnevezésére és milyen funkcióban használják. A névhangulat kutatása szempontjából igen értékes anyag áll a kutatás rendelkezésére. A névdivat, a funkció és a gyakoriság *változását* is nyomon követhetjük az egyes nevek adataiban.

A *Becézőnevek alaki rendszere* feldolgozó rész kezelését *Mutató* könnyíti meg. Az *Adattár* a teljes nevek betűrendjével eligazítást nyújt, a *Mutató* ennek adatait nem tartalmazza; a feldolgozó rész összes névadata megtalálható a betűrendes *Mutató*ban (321—60). A több teljes névhez is kapcsolódó becézőnévi homonimák itt egyszer szerepelnek. A munkát a *Rövidítések jegyzéke* zárja le (361—3).

HAJDÚ MIHÁLY munkájának értékét ismerve — és elismerve a névtani szakirodalom szempontjából — csak sajnálni lehet, hogy a becézőnevek funkcionális rendszerezésének lehetőségét csak felvillantja (38—45). Az alaki vizsgálatban mérlegeli ugyan az egyes becéző alakok hangulatát, funkcióját, az *Adattár*ban minden jelenkori adatnál megadja a felhasználási lehetőséget és funkciót, mégsem áll előttünk rendszerében a név és a képző együtteséből vagy valamely más alakítási mód eredményeként kialakuló forma nyelvi szerepe. Minden forma a nyelvi funkció érdekében jön létre, s az alapos formai vizsgálat méginkább követeli, valósággal predesztinálja a szerzőt arra, hogy tovább lépjen e szilárd materiális alapokon az egyes esetekben mindig kitapintható, de egészében mégis elvont funkció rendszerező vizsgálata felé.

A monográfia idézi BENKŐ LORÁND „feladatmegjelölését”, amely a szerzőt a gyűjtésre és a feldolgozásra ösztönözte („Nagyon fontos volna tisztázni kicsinyítő kép-

zöinknek, főleg a képzőbokroknak a kronológiáját. . .” 25), de erre a valóban fontos kérdésre adott válasz alig kap teret a munka egészében (vö. 45—7).

Az *Adattár* nemcsak a becézőnevek lelőhelyét, hanem azokat a teljes névi adatokat is tartalmazza, amelyek a becézőnév valamelyik funkcióját betöltik. Bizonyára nem lenne felesleges munka megvizsgálni, hogy milyen közös sajátosságokat mutatnak azok a teljes nevek, amelyek a becézőnév funkcióját vállalják.

Az anyagból adódó elméleti következtetések levonásában a szerzőnek bátrabban és határozottabban kellene felrajzolni a maga kutatói profilját, mint azt a monográfia elméleti alapvetésében teszi (17—43).

Végül is csak hangsúlyozni tudom és akarom, hogy HAJDÚ MIHÁLY alapos gyűjtést és alaktani feldolgozást, igen értékes adattárat tett le a névtani kutatás asztalára.

K. SZOBOSZLAY ÁGNES

PÉTER LÁSZLÓ, *Szeged utcanevei*. Szeged, 1974, 392 l.

Nagy örömmel és érdeklődéssel vettem kézbe PÉTER LÁSZLÓ tetszetős külsejű könyvét, amelynek borítója — stílusosan — Szeged város mai térképe. A könyvet hamarosan elolvastam és nem csalódtam benne. Csak egy hasonló könyvről tudok, SZABÓ T. ATTILA művéről, amely Kolozsvár utcaneveivel foglalkozik. Azt azonban nem is kell hangsúlyoznom, hogy a megjelenési körülmények egészen mások, és így a lényeges különbségek könnyen érthetőek. Ha csak az „utcanévtár” c. rész jelent volna meg, az is igen lényeges segítséget nyújtana a névkutatás számára, hiszen hazánk egyik legrégebb és legnagyobb városának egykori és mai teljességre törekvő névanyagát kapjuk meg benne. A szerző azonban ennél lényegesen többet ad.

A könyv két fő részből áll. Az első rész címe „Utcánévrendszerünk”, a másodiké az „Utcánévtár”.

Az első rész a könyvnek mintegy negyedét teszi ki (5—44). Rövid bevezetés után felvázolja forrásait és az utcanevek történetét. Érdekes, hogy viszonylag gazdag a 16. századi anyag (1522, 1546, 1553—54, 1578), utána két évszázadig nincs forrásmű, a 18. század vége alig számottevő, ezután bővebb, részletesebb térképek, jegyzékek csak a 19. és 20. századból valók. Nem tudom, megmaradtak-e a püspöki levéltárban a Canonica Visitatiók Szeged városára vonatkozólag, mert azok — ha nem is nagy számban — rendszerint tartalmazznak dűlő- és utcaneveket is, mikor megjelölik a különböző keresztek, kápolnák, egyházi jellegű szobrok helyét, városokban pedig azt a területet, amely a plébánia hatáskörébe tartozik. Ezek az adatok talán részben kitöltenék azt a nagy szakadékot, amely 1578 és 1777 (vagy inkább 1814 között mutatkozik).

Az utcanévrendszert némileg megváltoztatta egy rövid időre a szabadságharc, bár csak tíz utcanév-változást okozott, és a szabadságharc leverése után ezeket is

semmisnek tekintették (13—4). A döntő változást az 1879. évi nagy árvíz (Szegeden csak: a Víz) okozta. A szerző találó hasonlatával élve: „Az új utcanévrendezés... úgy söpörte el a régi Szeged utcanévrendszerét, ahogy a Várost a Víz” (16). Ekkor ugyanis az ősi nevek nagy része eltűnt, és helyet adott az ún. tiszteleti neveknek, vagyis az elhunyt és élő közéleti személyekről való elnevezéseknek, és szinte mindegyik ilyen típusú név egy-egy patinás régi utcanévet szorított ki. Ez a tendencia napjainkig tart. Noha azt hiszem, hogy Szeged mindezek ellenére még sokkal szerencsésebb helyzetben van, mint számos más városunk, mert ott a városi tanács többször tanúsított bölcs önmérsékletet. Ez valószínűleg annak is köszönhető, hogy többször vont be az utcanév-változtatások előtt a tanácskozásba szakembereket, akik ismerték és meg is becsülik városuk történelmét. Még így is történt számos, súlyos baklövés az „átkeresztelésekkel”, pl. 1961-ben szűnt meg az utolsó 1522 óta folyamatosan adatolt utcanév (Szentháromság u.). Ha már (főleg alföldi) városaink a történelem viharai és a kő hiánya miatt nem rendelkeznek középkori műemlékekkel, legalább a középkori utcanéveket tekintenék műemléknek, amelyet éppen olyan barbárság letörölni a város térképéről, mint lebontani egy 16. századi épületet.

Noha Debrecen több középkori és 18. századi utcanévet őrzött talán meg, itt is áldozatul esett a hullámokban érkező utcanévvaltoztató hozzánemértésnek a középkori *Piac*, *Szent Anna*, *Miklós* és *Cegléd utca* elnevezés, valamint a későbbben adatolt, de irányjelző, tehát védettnek tekintendő *Hadházi út*.

A következő fejezet (Névtani csoportok, 45—57) a mai utcanévek tipológiáját adja. Innen tudjuk meg, hogy a „Víz előtti” nevek alkotják a mai nevek 11%-át (69 név). A személynév eredetű utcanévek a Víz előtt az összes utcanévek 3%-át alkották, ma pedig, mikor háromszor annyi az utca Szegeden, mint 1879-ben volt — 25% a személyekről elnevezett utca.

A következő fejezet (Rendezés, fejlesztés, 58—81) javaslatokat tesz a jövőre vonatkozólag. Az utcanévadás irányelvei annyira józanok és tudományosan megalapozottak, hogy rövidítve megismétlem őket (58—61): 1. Az utcanév nem egyetlen módja a nagy történelmi, politikai, művészeti személyiség iránti tiszteletadásunknak. — 2. Régi utcanévet lehetőleg ne változtassunk meg. — 3. A város, falu történetét, sajátosságait őrző utcanévek ugyanúgy védendők és megőrizendők, mint a műemlékek. — 4. Új nevet lehetőleg új utcák kapjanak. — 5. *Személyről csak halála után tíz év múltával* (az én kiemelésem — K. B.) lehet utcát elnevezni. — 6. Külföldi vagy idegen személyről csak kivételesen nevezünk el utcát. — 7. Az új nevek lehetőleg helyi vonatkozásúak legyenek. — 8. Az utcanéveknek a rövidegére kell törekednünk. — 9. Személynévi elnevezéskor magyarázó tábla ismertesse a névadó közéleti munkásságát. — 10. Ne csak személynevekből, hanem szép természeti nevekből is alkossunk új utcanéveket.

A következőkben felsorolja a védendő utcanéveket, számos utcanévnek a régire való visszaállítását javasolja, majd széles választékot ad az esetleges újonnan keletkező utcák elnevezésére.

Az első fő rész után összefoglalja könyve hármasképletét: „Egyrészt történeti adataival a nyelvtudomány, a helytörténet és a néprajz igényeit szeretné kielégíteni, másrészt az utcanevek eredetéről, a névadókról föltárt adatok közkinccsá tételével Szeged népének, elsősorban ifjúságának városzeretetéét akarja erősíteni.

Végül, de nem utolsósorban a városi tanács számára óhajtottam az utcanevek endezésére és utcanévrendszerünk továbbfejlesztésére a történeti múlt tanulságaiból ^Ttáplálkozó javaslatokat tenni.” (82—3).

Ehhez a nagy fejezethez a következő kisebb megjegyzéseim vannak: 7. A *Varga u.* 1522-ből valószínűleg nem személynévi, hanem foglalkozást jelentő elnevezésből származik. A városok a „szagos” ipart utcákba telepítették. Így minden városban van (vagy volt) *Tímár u.*, *Varga u.*, *Csapó u.*, *Szappanos u.*, *Serfőző u.*, de a „szagtalan” ipart űzők letelepedését nem korlátozták. Így *Szabó u.*, *Kovács u.* ritka. A kovácsműhelyek a település szélén az utak mentén, esetleg a piacon voltak, a szabók pedig elsősorban a város belterületén. A *Varga* természetesen foglalkozásból eredő személynév is lehetett, és éppen a 16. sz. elején, a vezetéknevek megszilárdulása korában még ezeknek jelentése közelebb állt a nevet viselő személynevekhez, mint ma. Az iparosok gyakran hosszú nemzedékekre terjedő „dinasztiákat” alkottak. — 46. Helyesen hangsúlyozza, hogy a „*tere, útja*” utótagok nehézkesek, pl. Láttam a *Hősök terei* (?) felvonulást. — 55. Az elnevezés időpontja és indítéka szerint helyesen jár el, mikor az *Ipoly*, *Lajta*, *Mura* és *Szamos* folyókról való utcaneveket egy csoportba sorolja a *Garami u.*, *Vág u.*, *Zsil u.* stb. nevekkel (bár a *Szamos* még így sem vág ide, mert az utcanév 1880 óta van meg, a folyó pedig 65 km-es szakaszon a mai Magyarország területén folyik). Mégis túlzás egy határfolyót (itt és az utcanévjegyzékben is) a szomszédos államoknak ajándékozni. A határfolyó megfelelő szakasza mindkét államhoz tartozik, mert a határ ilyenkor a folyó közepén húzódik. Így az „*Ipoly* (ma *Ipel'* CsSzK) megjelölés” (205) téves, mert a határfolyó megfelelő szakaszán több mint 100 km-en az *Ipoly* és *Ipel'* elnevezések egyaránt hivatalosak. A *Mura* is 40 km hosszán határfolyó Jugoszlávia és Magyarország között, a *Lajta* pedig 20 km-es torkolati szakaszán magyar területen folyik, és Mosonmagyaróvárnál ömlik a Mosoni Dunába. Ugyanitt jegyzem meg, hogy a *Murányi u.* aligha a jelentéktelen *Murány* patakról, hanem sokkal inkább a magyar történelemben jelentékeny szerepet játszó *Murány* váráról kapta nevét. A *Zsámbok-réti sort* nem *Zsámbok* községről, hanem az egykori Túróc megyei *Zsámbokrét* (szlovákul *Žabokreky*) vagy *Nyitra-zsámbokrét* faluról nevezték el, neve tehát korántsem „rejtély” (370).

A rendezési, fejlesztési javaslatokkal teljes mértékben egyetérték. Legfeljebb megerősítem néhány szélsőséges példával. Így a javasolt tíz éves türelmi idő nagyon indokolt a személynévi elnevezendő utcákban. Vajon helyes volt-e Kereki Somogy megyei község alig egy tucat utcája közül a *Katlan* nevű lóhalálában Beloiannisz utcára átkeresztelni? Vagy a tragikus véget ért bátor szovjet úrhajósról az-e a legméltóbb megemlékezés, hogy Juta községben egy majort neveztek el róla?

Ugyancsak egyetérték azzal a javaslattal, hogy az utcanevek a lehetőség szerint rövidek legyenek. Teljesen fölösleges pl. a *Petőfi Sándor u.* vagy tér elnevezésben

a keresztnév kitétele, hiszen alig hihető, hogy Petőfi Zoltánról neveznék el az illető utcát. Ugyancsak fölösleges Kazinczy, Kölcsey, sőt még Ady, Tinódi és Balassi mellé kitenni, hogy Ferenc, Endre, Sebestyén és Bálint, mert aligha gondolunk Kazinczy Gáborra vagy Balassi Menyhártra. Ugyanígy zavaró a katonai rang, a főnemesi (herceg, gróf, báró) cím, sőt még a doktori szigorlatot igazoló dr. titulus is. Ott természetesen elengedhetetlen a teljes név, ahol félreérthető volna keresztnév nélkül: József Attiláról nem lehet József utcát elnevezni, mert az ugyanúgy lehetne József nádor, József főherceg vagy egyszerű férfi-keresztnév. — 62. Avval is teljesen egyetértek, hogy a *Csonka fivérek utcája* nehézkes, rossz kifejezés egyrészt az *utcája* utótag miatt, másrészt a *fivérek* egy ritkán használt hivatalos ízű kifejezés, sokkal jobb a javasolt *Csonka u.* — A 72—80. lapon felsorolt szegedi vonatkozású személyek listáját én egy kissé túlságosan bőkezűnek tartom. Elég „érdem” arra, hogy utcát kapjon valaki, ha szociális erkölcsstant dolgozott ki, és ezért később elbocsátották állásából? Vagy mert valaki egy neves író öccse és egy neves írónő férje volt stb.?

Nem érzem illetékesnek magamat a lista bírálataira, de az az érzésem, hogy a helyi vonatkozású személyeknek is el kell érniük (pl. Babits, Csontváry, Fricsay, Gárdonyi, Györfly stb.) vagy legalább megközelíteni jelentőségben a „nemzeti” szintet.

Az Utcanévtár (87—372) betűrendben közli az utcák, terek, telepek stb. nevét, a névváltoztatásokat és magyarázatot ad a névadóra vonatkozóan. Helytörténeti és névtani szempontból egyaránt kitűnő, tanulságos munka. Mindössze néhány apróbb megjegyzésem van:

Ady Endre tér. Nagyon kár a *Csöpörke* névért. Ha nem is itt, egy volt másik *csöpörke* helyén célszerű volna a nevet felújítani (vö. még 148). — *Április 4. útja.* Rövidlátás volt egy 16. századi szép utcanévet egy névtanilag kétszeresen rossz névre (dátum+útja) kicserélni. — *Bálvány u.* A *Káka u.* a vízi életre utaló jó név, valahol fel lehetne újítani, bekerülhetne a 69. lapon ajánlott nevek közé. — *Bánfalva u.* A dorozsmai utcanévrendezéskor figyelembe lehetne venni felújítását.

Vigyázzunk az idegen nevek írására: Galgóc szlovák neve *Hlohovec* (180), Lőcsée *Levoča* (258), Tapolcsányé *Tepličany* (344), Sepsiszentgyörgyé románul *Sfintu Gheorghe* (317). Az említett nevek az idézett helyeken 1—2 betűhibával fordulnak elő.

Gyapjas Pálról éppen a belvárosi Bethlen utcát kellett elnevezni? Ha úgy ítéli az utcanév-bizottság, hogy szükséges róla Szegeden utcát elnevezni, akkor a város egy új utcája kapja meg a nevét.

Islik. Hangtörténeti szempontból kitűnő példa a magyar hangrendszerbe való beilleszkedésre (<Schlick). — *Moszkvai körút.* A cári Moszkva adakozott Szeged újjáépítésére? — *Nádor u.* A *pille* nem virág! — *Odesszai körút.* Temesvár megérdemelne egy utcanévet valahol az árvíz utáni „különös mértékű segítségével” (278). — *Serhát.* Nyelvtörténeti és nyelvjárási szempontból fontos és érdekes adat (vö. REUTER: Nyr. 98:230—6). — *Tarján.* Az első olvasásra megdöbbenett: mit kereshetett a török—tatár sereg 1868-ban a szegedi határban? De úgy vélem, csak egy

sajtóhiba incselkedik az olvasóval, és itt 1686-ról van szó. — *Tolbuhin sugárút*. Mi indokolja, hogy éppen egy 18. századi utcanevet kell feláldozni egy hazánk felszabadításában jelentős érdemeket szerzett, de — Szegeddel semmilyen kapcsolatban nem álló marsallról? Alkalmasabb volna a most kiépülő külső körút egy részlete. — A fejezetet irodalomjegyzék és névmutató zárja le.

Külön kiemelem, hogy a könyvet 16 történeti városkép egészíti ki, valamint az 1850-es Bainville-féle térkép színes másolata. Jó lett volna még a könyv alapjául szolgáló 1972-es térképet is mellékelni.

PÉTER LÁSZLÓ könyve kitűnő és hasznos olvasmány. Már idézett hármas célján kívül nagyon tanulságos mindegyik magyar város számára is. Kár, hogy csak kétezer példányban nyomtatták ki. Egy előnye azonban ennek is van. Remélem, hogy hamarosan új kiadásra kerül sor, és nagyon örülnék, ha a szerző józan, megfontolt javaslatai közül többet figyelembe is venne addigra a Város tanácsa.

Tisztelettel és megbecsüléssel adózom Szeged városának, hogy egy ilyen tudományos, de egyben gyakorlati célú művet megjelentetett, és ezzel példát mutatott hazánk többi városának. Nagy szolgálatot tett vele a magyar nyelvtudománynak, de nem megvetendő az a szerep sem, amellyel e nagy múltú város saját történelmét népszerűsíti és közelebb hozza a könyv olvasóihoz. Azt is remélem, hogy a jó és szinte úttörőnek nevezhető munka hamarosan máshol is követésre talál.

KÁLMÁN BÉLA

J. GOOSSENS: *Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie*. Overdruk uit Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie. Deel 44 (1970). Drukkerij George Michiels, N. V. Tongeren 1972, 173 l.

Jan Goossens belga dialektológus neve nem ismeretlen nálunk. A Magyar Nyelvben (MNy. LXVIII, 345—55) Kiss Jenő foglalkozott Goossens egy korábbi művével (*Strukturelle Sprachgeographie. Eine Einführung in Methoden und Ergebnisse*. Heidelberg, 1969), amelyet a strukturális nyelvföldrajz első szintézisének nevez. Amennyire Kiss Jenő ismertetéséből kitűnik, a tény- és példaanyagban a két műnek sok közös vonása van, az *Inleiding* azonban alapjában véve más célú: szinte tankönyvként használható, valóban rövid és tömör összefoglalása a nyelvjáráskutatással kapcsolatos elméleti és gyakorlati tudnivalóknak. Mint a szerző maga írja a bevezetőben, bőséges anyagú gyűjtéssel és ennek feldolgozásával már rendelkezik a németalföldi nyelvjáráskutatás; az adott művel szerényebb terjedelmű, szigorúan rendszeres, a főbb elméleti kérdéseket tárgyaló kézikönyvet szándékszik a kutatók és érdeklődők kezébe adni.

Szintén a bevezetőben jelöli meg a szerző az általa tárgyalt négy témakört, amelynek megfelel a könyv négy fejezete. A négy kérdéskör a következő: 1. A dialekt-

tológia tárgyának körülhatárolása, 2. Az általános dialektológia módszertana a németalföldi nyelvjárásokra alkalmazva, németalföldi példákkal, 3. Tudománytörténet és bibliográfia, 4. A jelenségek általánosítása: a németalföldi nyelvjárások felosztása.

1. A magyar nyelvjáráskutatásban ismeretlen az a probléma, amely a németalföldi nyelvjáráskutatásnak alapvető kérdése: a németalföldi nyelvjárások földrajzi elhatárolása a környező rokonnyelvek nyelvjárásaitól. A németalföldi diaszisztémához tartozó nyelvjárások meghatározása az első lépés abban a témakörben, amelyet az I. fejezet címe így jelöl meg: Mit értünk németalföldi nyelvjáráskutatáson?

Goossens a magyart és a baszkot hozza fel ellenpéldaként, ahol a közös rendszerhez tartozó nyelvjárásokat más nyelvcsaládok dialektusai veszik körül. A nagy kiterjedésű kontinentális germán nyelvterületen ellenben fokozatos átmenetek vannak a szomszédos rokon nyelvjárások között, a távolesők közötti különbségek azonban már olyan nagyok, hogy egymás nyelvjárását nem is értik. A németalföldi dialektológia konkrét kérdése: Mitől függ az, vajon melyik nyelvjárás tartozik a németalföldi, és melyik a szomszédos német diaszisztémához? (Hasonló problémák mutatkoznak a legtöbb egymással rokon irodalmi nyelv nyelvterületének találkozásakor, pl. a francia és az olasz nyelvjárások elválasztásában.)

Érdeemes végigkísérni a kérdés megoldását, mert rávilágít az irodalmi nyelv szerepére is. Egymás megértésének a ténye nem összekapcsoló vagy elválasztó kritérium, mert az érthetőség határa a megfigyelések kiindulási pontja szerint mozog (fokozatos átmenet a szomszédok között).

Nem vezetett eredményre az sem, hogy a nyelvjárásokat a német, ill. a németalföldi irodalmi nyelvhez viszonyították. Számbavették külön a német irodalmi nyelvre, a németalföldi irodalmi nyelvre, mindkettőre és egyikre sem jellemző nyelvi jelenségeket. Az előbbi kettő viszonyításával igyekeztek szinte statisztikailag az egyes nyelvjárások hovatarozását meghatározni. Kiderült azonban, hogy viszonylag nagy kiterjedésű az átmeneti zóna, ahol a szembeállítható jelenségek aránya megközelítően vagy pontosan 50/50%. Itt tehát még szoroztak a gyakorisággal, hogy pontosabb értékeket kapjanak. A még mindig viszonylag széles határterületen azonban további finomító számításokat kellene végezni, ahhoz hogy egzakt eredményre jussunk, (s ez meg is mutatja a statisztikai módszer használhatatlanságát). Figyelembe kellene ugyanis venni minden ott lakó egyéni nyelvhasználatát és az egyes nyelvi elemek egyénenkénti gyakoriságát. Ez megvalósíthatatlan, de nem veszünk vele, mert a kép a lakosság természetes változásaival (születés, halál, művelődés, elköltözés) állandóan változna.

Végül is a következő meghatározást vélte a szerző a legmegnyugtatóbbnak: a németalföldi nyelvjárások azok a németalföldi irodalmi nyelvvel rokon nyelvjárások, amelyeket azon a területen beszélnek, ahol a németalföldi tölti be az irodalmi nyelv szerepét és nem más közelebbről rokon nyelv. Ily módon minden szomszédos nyelv felé megvonhatták a németalföldi nyelvjárások határát. A legproblematisabb helyen, a németek felé, a nyelvjárás terület határa megegyezik az államhatárral.

Az I. fejezet még egy alapvető kérdést tárgyal: Mi a dialektológia? Goossens dialektológiának azt a diszciplinát nevezi, amelyet hagyományosan nyelvföldrajznak hívnak: „A dialektológia a nyelvtudománynak egy ága, amely a nyelvi rendszerek (legtöbbnyire nyelvjárási rendszerek) közti egyezéseket és különbségeket, valamint az egyezések elterjedését igyekszik interpretálni térképek segítségével.” Felfogásában így a dialektológia szinonim a nyelvföldrajzzal, és könyve a hagyományosan nyelvföldrajznak nevezett diszciplína kérdéseit taglalja.

2. Általános kérdéseket tárgyal, így minden nyelv kutatóihoz szól a II. fejezet: A dialektológia rövid módszertana. A módszertani kérdések több témakörbe csoportosulnak, első közülük „a problématerület elhatárolása”, vagyis mi az a terület, amelyet a térkép ábrázol. A vizsgálandó terület elhatárolásában és vizsgálati szempontként is fontos tényező az ott ható irodalmi nyelv. A legsimább eset a nem rokon nyelvek között élő nyelvjárás csoport, mint pl. a magyar problématerület (lásd a Nyatl. térképlapjait). Jóval több szempontot kell érvényesíteni a német és a németalföldi nyelvterületen, ahol ugyanazon nyelvjárás területen két irodalmi nyelv jött létre, anélkül hogy a nyelvjárások folyamatosságát megtörnék. Részletesen tárgyalja a munka a regionális térképeket, és a végső összefoglalásban külön csoportot kap az olyan vizsgálati terület, amely nem egy bizonyos jelenség elterjedését és határait foglalja magába, hanem egymással szembenálló, egymásnak ütköző jelenségek találkozásának határsávját ábrázolja.

Főként gyakorlati kérdésekről szól az *Anyaggyűjtés* című alfejezet. Először is arról, hogy milyen anyagot gyűjtsünk, hol és hogyan? Természetesen olyan anyagot amelyben földrajzi különbségeket várhatunk — állapítja meg a könyv szerzője, A Nyatl. munkálatait ismerve ez nem tűnik olyan természetesnek. Hogy egy nyelvi jelenség, nyelvi elem nem mutat földrajzi különbségeket, lehet éppolyan értékes információ. A magyar nyelvatlasznak számos olyan lexikai térképlapja van, amely azt igazolja, hogy egy fogalmat az egész nyelvterületen ugyanavval a szóval neveznek. (Fonetikai különbségeket természetesen az ilyen térkép is mutat.) A magyar nyelvjáráskutatókat a különbség-nélküliség is érdekli. Sőt Deme László szerint nemzeti nyelvünk legújabb fejlődésének egyenesen törvényszerűsége, hogy „az új tárgyaknak és fogalmaknak egy nevük van csak, mégpedig a köznyelvi, s ez terjed egységesen mintegy központból sugározódva szét”. (A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere, 79).

Az anyaggyűjtés helyét illetően is találunk a magyarországi gyakorlattól eltérő véleményt: az RNDÁ (Németalföldi Nyelvjárási Atlasz sorozat) gyűjtőpontjai ugyanis minden 2000-nél több lakosú hely, kisebb községek csak akkor, ha az előbbiek egymástól 5 km-nél nagyobb távolságra vannak. „Sokáig úgy vélték, hogy a legmegfelelőbb, ha lehetőség szerint a kisebb községekben kutatnak, mert ott lelhető meg a legrégebb, 'tiszta' nyelvi formák. Ez természetesen tévedés, hiszen nagyon gyakori, hogy olyan emberek kötnek házasságot, akik különböző községekben nőttek fel. Az eltérő felfogás valószínűleg onnan adódik, hogy a német-németalföldi

nyelvterületen egészen más a nyelvjárás és az irodalmi nyelv helyzete, mint nálunk. Sokfajta és egymástól igen különböző nyelvjárások vannak, otthon szinte mindenki nyelvjárásban beszél, még a nagyvárosokban is (Berlin, a hollandiai Maastricht).

A hogyanról szólva a könyv alaposan tárgyalja a megfigyelés, a szóbeli kikérdezés és az írásbeli (kérdőíves) gyűjtés, valamint a magnetofonos rögzítés előnyeit, hátrányait és alkalmazási lehetőségeit. Általános tanácsokat ad arra nézve, hogy milyen legyen a jó kérdőív, és sorra veszi a jó kérdező-gyűjtő és az adatközlő kívánatos tulajdonságait. És újra egy vélemény, mely a magyarországi elmélettől és gyakorlatától eltér: „Általánosan elterjedt babona, hogy idős emberek ismerik legjobban a nyelvjárást.” Valóban nem lehet általánosítani, mert akad nálunk is fiatalabb jó adatközlő, és vannak az idős adatközlőknek is hátrányai, ezen a téren azonban megint döntő a két nyelvjáróterület közti különbség. Nálunk eltűnőben vannak a nyelvjárások, a németalföldi nyelvterületen viszont meglehetősen szilárdan tartják magukat.

A módszertan következő témakörként a térképfajtákkal foglalkozik a szerző. Gondosan mérlegeli a három alapvető típus: az írott szöveggel ellátott, a szimbólumos és az izoglosszátérkép előnyeit és fogyatékoságait. Az utolsó nagyobb módszertani kérdéscsoport a térképek interpretálása. A szerző kritikailag értékeli ennek két fajtáját: a nyelven kívüli és a nyelven belüli tényezőkkel dolgozó interpretálást. Az első módszer fogyatékoságát (csak a jelenség elterjedését vizsgálja, keletkezését nem; atomisztikusan nyúl a problémához) kiküszöböli a második, amely annyiban strukturalista, hogy „figyelembe veszi a térképen ábrázolt nyelvjárás szerkezetét. Bizonyos esetekben a térképet ebből a szerkezetből igyekszik megmagyarázni”. Egy terület különböző térképeit hasonlítja össze stb. A nyelven belüli tényezőkkel történő interpretálás foglalkozik azzal is, hogy miként törekszik a nyelv rendszer kiépítésére (pl. fonológiai oppozíciók) vagy a homonímia megszüntetésére. Például két egymással határos nyelvjáróterületen ugyanazt a hangalakot különböző jelentésben használják. A határvidéken ebből félreértés és nevetség támadhatott, így itt létrejött egy „senkiföldje”, amelyen ezt a bizonyos hangalakot nem ismerik, helyette más szót használnak a megfelelő jelentésben.

3. A III. fejezet a németalföldi dialektológia történetéről szól. A könyv koncepciójának megfelelően a dialektológia történetét a nyelvöldrajz térhódítása alapján tagolja korszakokra. A „nyelvöldrajz előtti korszak” alkotásai a tájszótárak, tájnyelvi szakszótárak, nyelvjárási szövegközlések (első megjelenésük a múlt századi újságokban rejtvényként más nyelvjárásúak számára), és az egyes nyelvjárások nyelvtanai. A tájszótárak közül kiemeli a szerző a már „modern, nyelvöldrajzi felfogású” szótárakat. Ezekre jellemző, hogy az egyes szavak előfordulása és elterjedése pontosan fel van tüntetve. A nyelvöldrajzi módszer áttörése és térhódítása németalföldi nyelvterületen négy dialektológus (a holland Van Ginneken és Kloeke, valamint a flamand Grootaers és Blancqaert) érdeme. Munkásságukat, amely az 1920–60-as évekre esik, tömören, de alaposan jellemzi a szerző. A nyelvöldrajz 1925 után általánosan elismert nyelvészeti diszciplína Németalföldön. Erről tanúskodnak a 20-as

években létesülő (állami támogatást is élvező) nyelvjárási bizottságok, nyelvjárási könyvsorozatok és folyóiratok, kézikönyvek és nyelvatlaszok, amelyeknek bibliográfiáját a legutóbbi évekig közli a szerző. (A nyelvatlaszok egyike sem vetíti térképre az egész németalföldi nyelvjárásterületet, hanem külön az észak-déli, illetve keleti területeket, a harmadik pedig regionális atlaszok sorozata).

A fejezet végén a szerző összefoglalja a németalföldi dialektológia eddigi teljesítményeit (pl. a nagy nyelvi áramlatok, hatások kimutatását). Hiányolja a szintaktikai kérdések feldolgozását.

Az utolsó, legrövidebb fejezet a németalföldi nyelvjárások felosztásának elméleti kérdéseivel foglalkozik, történetileg is vizsgálva a problémát. Konkrét felosztást nem közöl, a könyv azoknak az elvégzendő feladatoknak felsorolásával zárul, amelyek korszerű felosztást eredményezhetnek.

Goossens műve a nyelvjáráskutatás minden lényeges kérdését érinti. Alapozásként szolgálhat a nyelvjárástudományt tanulmányozni szándékozók számára. Jellegzetesen németalföldi kérdések váltakoznak általános nyelvészeti témákkal, mindkettőben találhat tanulságot a magyar kutató is. Mindenképpen tanulságos megismerni egy hozzánk hasonló kis nép nyelvjárástudományának történetét és mai állapotát az igen eltérő nyelvi jellegzetességek ellenére is. Fő tanulságul az szolgálhat, hogy a magyar nyelvjárástudomány — behozva a század első felében fennálló óriási lemaradását a nyugati szomszédok tudományos haladásához képest — ma egyenrangúan áll a tudományos életben; mutatja ezt többek között a nemzetközi tudományos irányzatokkal való együttműködése és saját feladatainak sikeres teljesítése (pl. Nyatl.).

MOLLAY ERZSÉBET

VELCSOV MÁRTONNÉ: **Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben** (Nyelv-tudományi Értekezések 84. sz.; Bp., 1974., 110 l.)

Nyelvünk mértékneveinek kérdéseivel hosszú idő óta foglalkozik a szerző. A kérdéskörön belül figyelme csakhamar a legérdekesebb, legősibb mértéknév-csoportra, a testrésznevekből alakultakra fordult. „Testrésznevekből alakult mértékneveink története” címen 1958 óta sorozat formájában jelentette meg ide vonatkozó tanulmányainak eredményeit (I. *Arasz*: Népr. és Nytud. II, 49—72; II. *Öl*: uo. III—IV, 115—27; *Ujj*: MNy. LXI, 298—305; IV. *Hüvelyk*: uo. LXIV, 56—66; V. *Tenyér*: Népr. és Nytud. XII, 39—45; VI. *Láb*: uo. XIII, 45—54; stb., vö. 101. l.). Ezekon kívül is több, részben ide vágó munkája jelent meg.

A témakör mintegy másfél évtizedes elmélyült tanulmányozása nemcsak a szerző nagy hozzáértését formálta ki, hanem természetes módon vezette el az előzményeket összegező kandidátusi értekezés megírásához is, amelyet aztán „A legrégeb ma-

gyar mértéknevek története” címmel sikeresen megvédett. Ebből az értekezésből formálódott a kezünkben levő kötet anyaga.

Ha elfogadjuk azt a feltétlenül helyes elvet, hogy a nyelv szókincse önmagában véve is bonyolult összefüggések rendszerhálózata, akkor különösen sokra kell értékelnünk az olyan tanulmányokat, amelyek a szókincs valamilyen szempontból kiválasztott részletét úgy vizsgálják, hogy közben az elemek közötti viszonyokat tüzetesen felderítve rendszertani sajátságokat mutatnak meg. Körültekintően megválasztott szócsoport módszeres vallatóra fogása fontos általános nyelvészeti kérdésekre is magyarázatot adhat a konkrét nyelvi eredményeken túl. Közlebb férközhetünk ilyen módon általános jelentéstani problémákhoz, a valóság ábrázolásának, nyelvi eszközökkel való leképezésének módjainhoz, az emberi megismerés folyamatának fejlődéséhez, a konkrétan az elvontba való átváltódásához, a gondolkodás fejlődésének tettenéréséhez.

A mértéknevek kialakulása, történeti fejlődése, egymáshoz való viszonya, rendszerre kristályosodása különösen alkalmas ilyen jellegű vizsgálatok folytatására. A téma feldolgozása sokoldalú ismereteket kíván az általános és magyar jelentéstán, a nyelvtörténeti és összehasonlító nyelvészeti kutatások szinte minden területén. Múlthatatlanul szükségessé teszi a beható tájékozottságot a nyelv és a nyelven kívüli valóság kapcsolatának viszonylatában, a néprajz és népelet kérdéseiben, a magyar és más európai meg finnugor társadalmak feudális kori és későbbi társadalmi, civilizációs fejlődéstörténetében: csak mindezen ismeretek komplex alkalmazása vezethet megnyugtató eredményekhez. Ráadásul — mivel a modern korszakok szükségyszerűen a mértékek nemzetközi rendszerének kifomálódását hozták magukkal — figyelemmel kell kísérni a nem csekély nemzetközi méréstörténeti és mérés technikai szakirodalmat is.

Máris előrebocsáthatjuk: mivel a szerző mindezen követelményeket nemcsak vállalta, hanem meg is felelt nekik, műve korántsem „csupán” egy magyar nyelvészeti szempontból érdekes szócsoport sokoldalú feldolgozása, hanem a témakör általános, nemzetközi vonatkozásban is figyelemre méltó, gazdag tanulással szolgáló összefoglalása. Reméljük, hogy a szerző itt kifejtett eredményeit a nemzetközi tudományosságba nemcsak a kötet végén található német nyelvű kivonat lesz hivatva bevinni.

A jól felépített kötet szerkezete egyébként a következő: Először „Általános kérdések” címen (3—12) a mérés ősi módjairól, a testrészek mértékül használatának elterjedt voltáról, eltérésekből adódó nehézségeiről, az egységesítési törekvésekről és a méterrendszer bevezetéséről kapunk áttekintést. Ezután egy rövid fejezet („Módszertani megfontolások” 13—6) a vizsgálandó anyag körülhatárolásáról és a feldolgozás szempontjairól tájékoztat. A testrésznevekből alakult mértékneveket két fejezetben tárgyalja: „Hivatalos mértéknevek” címen (17—52) az *öl*, *láb*, *ujj* és *hüvelyk*, majd a „Nem hivatalos mértéknevek” cím alatt a *kar*, *könyök*, *marok marék*, *tenyér*, *arasz* és a *lépés* szavak fejezeit találjuk (53—91). Ezek után két lezáró fejezet következik: „Egységesítő törekvések hazánkban. Áttérés a méterrendszerre” (92—94); „A vizs-

gált mértéknevek nyelvi jellemzőinek összegezése” (95—9). A „Függelék”(100—8) bibliográfiát, forrásjegyzéket, szömutatót és német nyelvű kivonatot tartalmaz.

Azt az általánosan ismert és elfogadott tételt, hogy minden mérésnek közös lényege az összehasonlítás, a bevezető fejezetben számos rokon nyelvi példa bemutatásával szemlélteti. Hogy mikor lesz az összehasonlításból mérés, mikortól számíthatunk a hasonlítás alanyául szolgáló tárgy nevéből mértéknév kifejlődésére, azt a nemzetközi szakirodalom nyomán így határozza meg: „Mérésről... csak akkor beszélhetünk, ha a hasonlítást többször, rendszeresen megismételjük, vagyis a hasonlóság fogalma számfogalommal társul” (6).

Ezzel már el is jutunk a téma kapcsán felbukkanó egyik legnehezebb problémához: mit tekinthetünk a mérték ismérvének vagy ismérveinek? — Az ÉrtSz. a *mérték* főnév első jelentésének a mérték elvont fogalmi tartalmát, másodiknak konkrét eszközét tekinti: „1. Ált. az a meghatározott mennyiség, méret, amelyhez a testeknek, jelenségeknek valamely mérhető tulajdonságát hasonlítjuk, hogy nagyságát, erőfokát kisebb-nagyobb pontossággal megállapíthassuk... 2. Mérésre, méretek megállapítására használatos eszköz”.

Világos, hogy ez a megközelítés a mai társadalom tudatszintjéhez igazodik, a gondolkodás fejlettségére épít, amikor elsőnek tekinti az elvont normát, és másodlagosnak a norma gyakorlati realizálásának eszközét. Társadalomtörténetileg bizonyára elsődleges volt a hasonlításba vont tárgyak egymáshoz illesztése, nevük egymásra alkalmazása. Csak a hasonlításra legjobb eredménnyel alkalmazható tárgyakkal való mérés társadalmi méretűvé népszerűsödése után alakult ki a mérték normatív fogalma. A hasonlításban szereplő tárgyból tehát először „*mérő eszköz*”, majd a rendszeres használat következtében „*mérőeszköz*” vált, miközben kiformálta a maga normáját „*mértékét*”. Ezután következett az eredeti tárgyat már csak imitáló, sematizáló, annak csak norma-értékét realizáló új eszköz, a „*mérték*”.

Mindezt a szerzőnek eleve végig kellett gondolnia ahhoz, hogy a hétköznapi életben hasonlítások végtelen sorozatában szereplő tárgyak közül megfelelően ki tudja választani a valóban mértékeszköz alapjául szolgáló, mérésre alkalmas tárgyak csoportját. A hasonlításban természetsszerűen tolulnak előtérbe a mindig „kéznél levő” testrésznevek. Segíthet bizonyos nyelvi formákkal való gyakori kapcsolódás is (kasnyújtásnyi, körömfeketényi, hajszálnyi; bokáig, térdig, derékig stb.), ezek azonban még nem bizonyítják a mértéknévvé fejlődést. Nyelvileg a szerző a mértéknevek fő jellemzőjének a főnévi szófajúságot, a számnévi jelző bővítményt és a viszonyrag nélküli formát tekinti (15), ami a magyar nyelv ide tartozó szavainak nagy többségében valóban megfigyelhető.

A tárgyalt mértékneveknek hivatalos és nem hivatalos csoportra bontásához az szolgál alapul, hogy azok mintája, ábrája, etalonja megvan-e, megvolt-e a méterrendszer bevezetésekor.

Az egyes mértéknevek tárgyalása során külön alfejezetben foglalkozik a szavak jelentésével, a mértéknévvé vált kifejezés származékaival, és a szócsoport etimológiájával. Gazdag adatolást kapunk a magyar nyelv történeti, tájnyelvi szótárain kívül a

szerző saját régi nyelvi és modernebb, XIX. és XX. századi forrásokat is feldolgozó gyűjtéseiből is, ami akár a jelentésfejlődések, akár a származtatás szempontjából szilárd alapot ad a következtetésekhez. Szófejtéseiben szinte minden esetben tud valami újat is hozzátenni az eddigi etimológiai kutatások eredményeihez. Nem tekintélytiszteelő: ha kell, bátran szembeszáll legújabb etimológiai szótárunk felfogásával is, és győzi érvekkel a maga álláspontjának bizonyítását.

Sokszor nem könnyű még a szokásosnál bővebb adattár birtokában sem tisztázni minden jelentésárnyalatot és azok egymáshoz való viszonyát. Az *öl* számos jelentése között például meglepve látjuk, hogy a mintaszerű SzamSz. sem ad egyértelmű meghatározást az *ölfa* kifejezésben szereplő mennyiségről (saját tapasztalatunk szerint ez a köbmérték $2 \times 2 \times 1$ méter nagyságú, vagyis összesen „négy méter”, tehát négy köbméter hasábfá, vagy dorongfa).

Feltűnő, hogy a *marok* ~ *marék* tárgyalásakor a jelentések felvázolásakor figyelmen kívül hagyja az *összemarék* korrelációjaként felvehető *félmarék* származékot — igaz, nem veszik fel a szót értelmező szótáraink sem. A SzamSz. külön címszóként tárgyalja: 'annyi, amennyi az ember markába belefér'. Az *összemarék* körül lefolyt vitába ennek is lehetne beleszólása.

A mértéknevek közt utolsónak tárgyalt *lépés* tulajdonképpen nem illik a testrésznevek nevéből alakult mértéknevek sorába, minthogy cselekvésnévi természetű szó. Alkalmas azonban arra, hogy rámutasson: a legegyszerűbb cselekvések is segítségére lehettek az embernek a mérés, hasonlítás lebonyolításában. Ezek a szók azonban bizonyára a tudati fejlődésnek valamivel későbbi szakaszában jelentek meg, erre utal származék volta is. Érdeemes volt rámutatni erre a lehetőségre is.

A mértéknevek jellemzőinek összegezése során hasznos áttekintést ad a szerző a magyar kifejezések latin, illetőleg német nyelvi megfelelőiről (96), és a magyar szócsoportot összetartó jelentéstani asszociációs kötelékekről.

Velcsov Mártonné munkája egyszerre aprólékos és nagyvonalú tanulmány, számos új nyelvészeti és nyelvészetten kívüli ismerettel gazdagítja szakirodalmunkat.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Herausgegeben von Wolfgang Schlachter und Gerhard Ganschow. Redaktion: István Erdélyi. Redaktionsassistent: Christoph Gläser. Band I Ungarisch, I. Lieferung. München, 1964, XLVI és 192 l.

Mint a nyomtatott ismertető is beszámol róla, a munkát összesen két részben (Lieferung) megjelenendő két kötetre tervezik, amelyet még egy mintegy 320 lapnyi mutató egészít majd ki.

Az uráli nyelvtudomány bibliográfiája első ízben adja a kutató kezébe ennek a tudománynak másfél évszázados átfogó irodalmi összeállítását. A két kötet több, mint 40 000 tételt és számos ismertetés adatait, valamint a szerzők névjegyzékét tar-

talmazza. A mű a magyaron, finnen, észtén kívül tekintetbe veszi valamennyi kisebb uráli nyelvre vonatkozó kutatásokat. A számos nyelven megjelent címek — amennyiben szükséges — latin betűre átírva és németre is lefordítva jelennek meg. Ha a cím nem tükrözi elég érthetően a tartalmat, a szerkesztők rövid megjegyzést fűznek hozzá. Ez az első olyan könyvészet, amely egész Európában a Szovjetunió egészét beleértve Észak-Amerikáig összegyűjti a szakirodalom adatait. A munka bizonyára nemcsak az uralisták, altajisták, indoeuropeisták és általános nyelvészek, hanem a névkutatók, régészek és néprajzkutatók számára is egy régóta várt, szívesen látott segédeszköz lesz.

Az első füzet tartalmazza a bevezetőt, a forrás- és rövidítésjegyzéket (I—XLVII), valamint 4535 könyvészeti tételt a következő beosztás szerint (zárójelben a tétel-számok: 11 Az egész uráli nyelvcsoporthoz vonatkozó anyag, 111 Bibliográfiák (1—419), 1121 Életrajzok (420—1850), 1122 Emlékkönyvek (1851—1892a), 113 Beszámoló (1893—3074), 114 Tudománytörténet, módszertan (3075—3406), 1151 Óshaza, őstörténet (3407—19), 1152 Rokonsági hipotézisek (3420—57), 1153 Általános nyelvészet (358—3760), 1154 Peremterületek (3761—86);

U Magyar rész

U 1151 Óshaza, őstörténet (3787—3958), U 1152 Rokonsági hipotézisek (3959—4101), U 1153 Általános nyelvészet (4102—87), U 1152 Peremterületek (4188—4225), U 121 A nyelv összefoglaló bemutatása (4226—63), U 122 Statisztika (4264—72), U 131 Nyelvtanok, nyelvkönyvek (4273—4403), U 141 Nyelvtörténet (4404— az első füzetben 4535).

Az első füzet tehát az általános irodalmat és a magyar nyelvre vonatkozó legfontosabb bibliográfia egy részét tartalmazza. A magyar nyelvtörténet alfejezet Benkő L. műveinek közepén szakad meg.

Az előszót (I—XII) W. Schlachter, a göttingai egyetem finnugor professzora írta. Tíz évvel ezelőtt kezdődött meg a tulajdonképpeni munka. Az első tervezetet a szerkesztő bemutatta a Helsinkiben megtartott második nemzetközi finnugor kongresszuson 1965-ben, ugyanezen évben sikerült megszereznie a Deutsche Forschungsgemeinschaft anyagi támogatását. A két fő műhely a göttingai és a müncheni egyetem finnugor tanszéke volt, de további tizenegy országból sikerült még számos munkatársat megnyernie. A könyv címbibliográfia, tehát elsősorban olyan műveket sorol fel, amelyeknek már a címéből is kiderül az idetartozása.

Az egyes cikkek tartalmazzák a sorszámot. Minden mű csak egyetlen sorszámot visel akkor is, ha több tárgykörre vonatkozik, vagy ha több a szerzője.

Ilyenkor az utalások igazítanak el.

A szerzők neve egyes fejezeteken belül az ábécérendet követi, ezen belül az időrend dönt. A névtelenül megjelent művek az egyes fejezetek végére kerülnek. A cím után következik annak német fordítása (hacsak az eredeti cím nem német, angol vagy francia). Ezután következnek a könyvészeti adatok.

Az annotáció tartalmazza az esetleges további kiadásokat, az idegen nyelvi összefoglalást, különnyomatot és az egyéb tudnivalókat. A cikket az ismertetések jegy-

zéke zárja le. A szerkesztő ezután felsorolja valamennyi munkatársát megjelölve, ki milyen feladatot vállalt.

A rövidítésjegyzék a következő részekből áll: uráli nyelvek, nem-uráli nyelvek, megjelenési helyek, intézetek és egyetemek, általános és nyelvtani rövidítések, szimbólumok. Végül mintegy 750 folyóirat és sorozat rövidítése következik. Elég átfutni a jegyzéket, hogy az ember meggyőződjön róla, hogy alig van olyan európai, észak-amerikai ország, amelynek folyóirataiban, sorozataiban legalább ne ismertetnének finnugor nyelvészeti eredményeket. Elmondhatjuk, hogy ma a finnugrisztika már valóban nemzetközi tudomány.

Korai volna egy — a mutatóval együtt — nyolc részből álló bibliográfia első füzeté alapján megállapítani, mennyire teljes, mennyire használható. Annyi azonban már most is kétségtelennek látszik, hogy egy rendkívül hasznos, hézagpótló mű, amely noha külföldön jelenik meg, a magyar nyelvtudomány számára is nélkülözhetetlen. Mivel a magyar is finnugor nyelv, 150 év magyar nyelvészeti bibliográfiája is benne lesz (az iskolakönyvek és a nyelvművelő cikkek kivételével). Ez még más szempontból sem közömbös számunkra, hiszen az ismertett munka valószínűleg kézikönyv lesz a legfontosabb külföldi könyvtárakban és tudományos intézetekben, és így jobban megismerteti a külfölddel a magyar nyelvtudomány legfontosabb eredményeit.

Hasznos segítséget nyújt hazai kutatóinknak, hogy a nálunk nehezen hozzáférhető folyóiratokból sorozatokból, emlékkönyvekből is kigyűjti a finnugor (és így természetesen magyar) vonatkozású cikkeket. Mint minden jó bibliográfiai mű, ez is megkíméli majd a kutatókat hosszadalmas, fáradságos keresgéléstől és már megírt, felfedezett eredmények „újrafelfedezésétől”.

Kívánatos volna, hogy sűrű egymásutánban jelenjenek meg a következő füzetek. Minden kutató hálás lehet a kiadóknak, hogy egy ilyen fáradságos, időigényes munkát a szaktudomány rendelkezésére bocsátanak.

KÁLMÁN BÉLA

Opuscula Instituti Linguae Fennicae — Universitas Helsingiensis. 1—45. szám

Már megjelent kisebb tanulmányokat, folyóiratcikket tartalmazó sorozatot indított a Helsinki Egyetem Finn Nyelvi Tanszéke. A sorozat első tanulmánya az Acta Universitatis Tamperensis 1969-es kötetében jelent meg, a 45. számú pedig a Virittäjä 1974. évfolyamának első számában. A sorozat tehát az utóbbi öt év tanulmányainak javát tartalmazza.

A tanulmányok zöme a Virittäjäben jelent meg (13 darab), majd a Kalevala-seuran Vuosikirja (a Kalevala-Társaság Évkönyve) következik (7 darab). A JSFOu-ból öt, az MSFOu-ból és a FUF-ból négy-négy, a Sananjalkából három, az Acta Universitatis Tamperensisből kettő, az alábbi kötetekből és folyóiratokból pedig egy-egy tanulmányt vettek be a sorozatba: Current Trends in Linguistics, Historical-

linen Aikakauskirja, Parkanon ja Kihniön kirja, Språk i Norden, Studia Fennica, Studier i nordisk filologi, Szovjetszkoje Finnougrovegyenyije.

A tanulmányok kétharmadát Terho Itkonen és Pertti Virtaranta professzorok írták. A legtöbb tanulmány finn (35), jóval kevesebb a német (5), az angol (3) és a svéd nyelvű (2).

Önként adódik a kérdés: Van-e szükség ilyen sorozatra? Úgy gondolom, igen. Élesebben rajzolódnak ki egy-egy kutatási terület fő problémái, egy-egy kutatási központ főbb eredményei, s a jelentősebb tanulmányok — különösen azok, amelyek nehezebben hozzáférhető helyeken jelentek meg — szélesebb körben is ismertté válhatnak.

A nyelvjárási és nyelvjárástörténeti tanulmányok közül a következőket külön is kiemelhetjük: PERTTI VIRTARANTA: Die Dialekte des Karelischen (op. 23.). A karjalai nyelvjárások felosztásával, rövid hangtani és alaktani jellemzésével foglalkozik a szerző. Szerinte a következő nyelvjárások különíthetők el: I. észak-karjalai, ill. fehér-tengeri nyelvjárások, I—II. átmeneti nyelvjárások az észak- és a dél-karjalai nyelvjárasterületek között, II/A. a dél-karjalai nyelvjárás (legalább hat alcsoportra osztható), II/B. az Orosz SZFSZK-ban levő nyelvjárásszigetek (Tyihvin, Valdaj, Kalinyin [Tver] környékén), III. az olonyeci nyelvjárás(ok). A tanulmány második részében az olonyeci nyelvjárást jellemzi, és kialakulásának néhány kérdésével foglalkozik. Summa summarum megállapítja, hogy „... a dél-karjalai nyelvjárás már bizonyos lúd-vepsze szubsztratikos vonásokkal rendelkezik, s ezek különösen bőségesen találhatóak meg az olonyeci nyelvjárásokban. E jelenség azzal magyarázható, hogy a mai olonyeci és részben a dél-karjalai nyelvjárások területén gyérebb lúd-vepsze lakosság volt, amellyel a karjalaiak keveredtek. E kevert karjalai-vepsze lakosság, amelynek körében a karjalai elemek fokozatosan felülkerekedtek, hozta létre a mai olonyeci nyelvjárásokat”.

Hasonló eredményre jut TERHO ITKONEN is — vepsze lakosság karjalaiizálódása — az aunusi (=olonyeci) hangtan sajátos vonásait — főleg a fokváltakozást és a szóvégi $a > u$, $\ddot{a} > \ddot{u}$ változást — és az olonyeci nyelvjárások kialakulását vizsgáló, a korábbi szakirodalmat mintaszerűen összefoglaló, régészeti kutatásokra is támaszkodó kitűnő tanulmányában: Aunuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty (Op. 13.).

TERHO ITKONEN egy másik tanulmánya (vázlata — Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta (A történelem előtti Häme és Suomi a nyelvész szemszögéből) (Op. 24.) — jó példája annak, hogy két nyelvjárás (itt a délnyugat-finnországi és a hämei) azonos és eltérő jelenségeinek vizsgálata kronológiai szempontból mennyit tud segíteni őstörténeti kérdések megoldásában.

PERTTI VIRTARANTA: Sanojen ja omistusliitteisten muotojen esiintymistiheydestä hämäläismurteissa (Szavak és birtokos személyjeles alakok előfordulási gyakoriságáról a hämei nyelvjárásokban) (Op. 1.). A nyelvi jelenségek gyakorisági számításai igen munka- és időigényesek, nagyobb anyag feldolgozása csak számítógépek segítségével oldható meg sikeresen. Addig is, amíg ilyenre sor kerül, a szerző (tanítvá-

nyai bevonásával) elvégezte a címben jelzett számításokat. A Hämeen kansa muis-telee (Häme népe emlékezik) című kiadványból vettek alapul 300 oldalnyi szöveget, hozzávetőleges számítások szerint 83 745 szövegszót. E tanulmány a 25 leggyakoribb szót közli és értékeli. A tíz leggyakoribb: *se* 'az', *olla* 'van', *ja* 'és', *sitten* 'azután' *kun* 'amikor', *että* 'hogy', *niin* 'úgy', *ne* 'azok', *en, et, ei* stb. 'nem', *minä* 'én'. Kisebb szövegekben ezeknek a szavaknak a gyakorisága igen változó, függ a szöveg tartalmától (munkafolyamatok leírása, személyes jellegű emlékezések, történetek stb.). — A birtokos személyjeles alakok gyakorisági mutatói közül néhány érdekesebb: leggyakoribb a harmadik személyű forma (63,2%), majd az egyes szám első személyű következik (29,1%). Ez utóbbi esetben a jel legtöbbször a *koto* 'ház', *isä* 'apa', *äite* 'anya' szavakhoz kapcsolódik. A birtokos személyjeles szavak aránya az összes szóhoz viszonyítva csupán 1,67%.

A névtani tanulmányok közül legalább az alábbiakra kell felhívni a figyelmet:

ANNELI RÄIKKÄLÄ: *Nimistöietoa (Névismeret) (Op. 17.)*. A finn névtudomány számos kérdésével röviden foglalkozó hasznos összefoglalás. Először a finn névadás — tkp. a keresztnévadás — történetét tekinti át (természetből vett nevek, egyházi eredetű nevek, a nemzeti ébredés korának nevei, napjaink névadása), s közli a keresztnévadásról szóló törvényeket, rendeleteket is. A helynevek problémái közül főleg napjaink helynévadásáról szól. Egy-egy újabban beépített rész, új lakónegyed névadásánál figyelembe kell venni a terület régi névanyagát, s a nevek kiválasztását szakemberekre kell bízni. Finnországban különösen fontos a régi — sokszor a letelepülés korának névadását őrző — nevek fenntartása, hiszen itt történeti emlék, műemlék kevés maradt meg. Említi a szerző a kétnyelvű területek névproblémáit, és példákat a helytelen névadásra is (ragos nevek használata: *Parton utca; Sas utca* olyan helyen, ahol a sas nem tartozik a terület madárvilágához; semmitmondó, színtelen nevek adása: *Piac utca, Fasor*; stb.). A tanulmány a levéltárak és a névarchívumok anyagának és feladatainak ismertetésével folytatódik, majd a nyelvjárási nevek köznevesítésének, a nevek helyesírásának problémáival zárul.

EVA MARIA NÄRHI a finn vezetéknevek kérdéseivel foglalkozik (*Ei susikaan sukunimestä suutu — Farkas sem haragszik vezetéknevéért*). Ez a tanulmány is (Op. 18.) — mint az előbbi — a Kalevala-Társaság 1972. évkönyvében (Nimikirja) jelent meg. A finn vezetéknevek (második név) kialakulásának idejéről különböző hipotézisek vannak: 1. már a pogánykori névadásban is voltak ilyen nevek, 2. csak a keresztyénség felvétele után alakultak ki. Bárhogy áll is a dolog, az kétségtelen, hogy a vezetéknevek a múlt században is elég ingadozók voltak, egy-egy személy neve — például lakóhely-változtatástól függően — kétszer, háromszor is változhatott. Még a vezetéknevek használatát szabályozó 1920-as törvénybe is indokoltnak látták bevenni, hogy azok, akiknek nincs vezetéknevük, kötelesek a törvény hatályba lépésétől számított egy éven belül vezetéknevet választani. A svéd uralom korszakában, főleg az 1600—1700-as években kezdődött a svéd vezetéknevek adása, ill. a finn nevek svédésítése. Csak a XX. században indult meg tömegmérétekből a nevek finnesítése, az 1906—7-es és az 1935—36-os Snellman, ill. Kalevala-évfordulók névfinnesítési hul-

láma mintegy száz-százezer embert érintett. Foglalkozik a szerző a névváltoztatás okaival, a régi és az új viszonyával (fordítás, kezdő betű megtartása stb.). Végül a különböző névtípusokat, a nevek gyakoriságát ismerteti. A Finnországban található mintegy 76 000 különböző keresztnévből összetett szó 33%, tőszó 11%, *-la*, *-lä* képzős 10,3%, *-nen* képzős 6,9%, egyéb képzős 11,8%, idegen név 27%. Mást mutat a nevek gyakorisága: csaknem minden második finn neve *-nen* képzős, a lakosság 25%-a viseli a 123 leggyakoribb név valamelyikét. A gyakorisági lista élén álló nevek: *Virtanen, Nieminen, Mäkinen, Korhonen, Hämäläinen*.

VILJO NISSILÄ: Ortodoksia henkilönnimiä Aunuksen kylänmistössä (Ortodox személynévek az olonyeci falunévekben) (Op. 33.). A források felsorolása után 116 szócikkben foglalja össze az anyagot. A szócikkekben a címszóként álló helynevet a történeti forrásokra való hivatkozás követi, majd a pontos helymeghatározás. A szócikkben részletesen felsorolja azokat az összetett helyneveket is, amelyeknek előtagjában a címszó áll. Az etimológiai részben közli a megfelelő karjalai, orosz, görög, héber személynévi megfelelőt. A szótári rész után röviden elemzi a falunévek szerkezetét és nyelvi alakját. Az egytagú nevek (keresztnevek vagy vezetéknevvé vált keresztnevek) alapformában vagy főleg *-nen*, *-sto*, *-la/-lä* képzős alakban találhatók. A kéttagú nevekben leginkább: a) a fiú és apja vagy őse keresztneve, b) személynév és a 'falu' (ritkábban valamilyen térszinformát jelölő: 'domb', 'félsziget') szó kapcsolata fordul elő. A tanulmány a névanyag hangtani jellegzetességeinek bemutatásával zárul.

Ugyancsak a karjalai (kalinyini körzet) névanyagával kapcsolatban — sürgetve rendszeres összegyűjtésüket addig, amíg még nem késő — tesz érdekes megjegyzéseket PERTTI VIRTARANTA az Op. 35. számaként kiadott tanulmányában: Havaintoja tverinkarjalaisesta nimistöstä (Észrevételek a tveri-karjalai névanyagáról).

TERHO ITKONEN: Lapin paikkanimistön huolto (A lapp helynevek gondozása) (Op. 20.) című tanulmányában különböző lappföldi térképek helynévanyagának elemzésével ad feleletet arra a két fő kérdésre, hogy 1. milyen neveket kell finn és milyeneket lapp formában közölni, 2. hogyan kell helyesen írni a lapp neveket. Végül sora a lapp helynevek megőrzése is része a finn környezetvédelemnek.

A finnugrisztikai témájú dolgozatok közül különösen az alábbiak hasznosak: HEIKKI PAUNONEN (Op. 6.) A finn és közeli rokonnyelvei kutatásának jellegéről és eredményeiről Finnországban az 1960-as években; PEKKA SAMMALLAHTI (Op. 7.) A finnugor nyelvtudomány Finnországban az 1960-as években; PERTTI VIRTARANTA: A karjalai nyelv kutatása a Szovjetunióban a második világháború után (Op. 10.) HEIKKI PAUNONEN: A délnyugati [ti. finn] nyelvjárások és az észti többes számú genitívus és partitívus hasonlóságainak vizsgálata (Op. 43.).

A finn nyelvvel foglalkozó tanulmányokat sem részletezhetjük ez alkalommal (Op. 5., 25. stb.). Az általános nyelvészeti tanulmányok közül (Op. 9., 34., 44.) különösen ez utóbbit emelhetjük ki modern szempontú feldolgozásmódja miatt (RAIMO ANTTILA: Internal Reconstruction and Finno-ugric [Finnish]).

A tanulmányok egy kisebb csoportja finn tudósokról szóló megemlékezéseket (Heikki Ojansuu, Op. 42.), köszöntéseket tartalmaz (Martti Rapola, Op. 16; Aulis J. Joki, Op. 31.).

KISS ANTAL

NEMES ZOLTÁNNÉ—GÁLFFY MÓZES—MÁRTON GYULA: **Torjai szójegyzék.** Sepsiszentgyörgy, 1974, 186 1.

Nem lenne könnyű eldönteni, hogy vajon a magyar nyelvtudomány megtett-e minden tőle telhetőt a nyelvjárások szókészletének összegyűjtése és tanulmányozása terén. Ha a XIX. század „felfedező” jellegű, majd nekilendülő, de még mindig első-sorban érdekességhajhászó tájszóközléseit, illetőleg Szinyei nagy szótárát tekintjük, úgy tűnik, nem kell elégedetlenkednünk. A XX. század azonban nem hozta meg a kellő folytatást: a nyelvészek figyelmének a történeti stúdiumok felé fordulása természetesen hozta magával, hogy sem a nyelvjárási szókincsgyűjtés nem tudott szélesebb körűvé és szervezettebbé válni, tudományos rangra emelkedni, sem a tájnyelvek lexikológiai kutatása nem vert igazán gyökeret nyelvtudományunkban.

Tudjuk persze, hogy a legnagyobbak látóköréből nem esett ki ez a terület sem: ismeretesek Gombocznak ide vonatkozó szavai és hatásuk Csúry Bálint Szamosháti szótárának létrejöttére. Ez a fecske azonban sajnos, ha nem is maradt éppen egyedül, csapatossá semmiképpen sem vált: huszadik századi regionális szótárainkat egy kezünk ujain megszámolhatjuk. Tudományosan megtervezett, módszeresen felgyűjtött, a legfontosabb nyelvjáróterületeket párhuzamba állító, korszerű magyar népnyelvi szótár nincs a kezünkben és félő, hogy összeállításához már elmúlt a legalkalmasabb lélektani pillanat. Örülhetünk, ha végre elkészül az Új Magyar Tájsszótár, amely egy medencébe gyűjti majd századunk kisebb-nagyobb tájszóközléseinek egyenetlen színvonalú, de bizonyára aranyrögöket is görgető szókincs-hordalékát.

Hogy mit mulasztottunk el, és milyen értékek mennek feledésbe évtizedeink rohamos társadalmi-gazdasági átalakulása közepette, azt akkor sejtethetjük meg, ha egy-egy elzártabb vidék nyelvjárásából szókincs-mutatványt kapunk kézbe. Ilyen volt Imre Samu Felsőöri tájsszótára (1973. Akadémiai Kiadó), ilyenek főleg a romániai magyar nyelvterületről a kolozsvári kutatóktól feljegyzett közlések (főleg a NyIrK. kötetekben), és ilyen az a kis kötet is, amelyről most kívánunk szólni.

Egy kis város, Sepsiszentgyörgy múzeuma vállalta, hogy kinyomtassa a munkát, amelyet szerzői nem is szótárnak, csak „szójegyzék”-nek neveznek. Az előszóból — amelyet 1968-ban írt alá Gálffy Mózes és az azóta tragikusan elhunyt Márton Gyula — megtudhatjuk, hogy a ma Torja nevű, 6000 lakosú település négy, nyelvjárásilag nem is homogén községből alakult ki: a korábbi Altorja, Karatna, Volál és Feltorja összekapcsolásával.

A szójegyzék magva az a gyűjtemény, amelyet 1954 és 1966 között Nemes Zoltánné nyugalmazott tanítónő állított össze, és ajánlott fel később a kolozsvári egyetem magyar nyelvtudományi tanszékének. Hangtani és jelentéstani helyszíni ellenőrzés és kiegészítés után került sor a szótár megformálására és kinyomtatására Sepsiszentgyörgy nyomdájában.

Nyilvánvalóan a terjedelemmel való gazdálkodás magyarázza, hogy a szócikkek nem kaptak külön köznyelvi címszót, bár törekedtek rá, hogy a köznyelvhez legközelebb álló tájnyelvi alakváltozat legyen a szócikk élén. Az értelmezésben is a lehető legrövidebb megoldásra törekedtek, szófajjelölést csak a félreérthető esetekhez fűztek. Sajnálhatjuk, hogy a példamondatok egy része is áldozatul esett a terjedelem korlátainak: „helykímélés céljából csak olyankor iktattunk be példamondatot, amikor a jelentés megvilágítása vagy valamely sajátos nyelvjárási alak ezt elengedhetetlenné tette, illetőleg a nyelvjárás bensőségesebb megismertetése — szerintünk — megkívánta” (6). Ezt azért fájjalhatjuk, mert a mégis közölt példamondatok valóban nagyon szemléletesek, hangulatosak, nem egyszer humort, sajátos észjárást, látásmódot árulnak el.

A szorosabb értelemben vett tájszók mellett felvettek a szerkesztők a szótárba olyan szavakat is, amelyek másutt is élnek, de itt formájuk a nyelvjáráshoz igazodik vagy régies. Érzékeltetik a nyelvjárás és az irodalmi nyelv kölcsönhatását tükröző szóanyagot is.

Oldalakat lehetne megtölteni azokkal a szavakkal, amelyek egyediségükben, alakjukkal vagy jelentésükkel megfogják az olvasó szemét, önkéntelen társításokat indítanak el, a köznyelv vagy más területek egy-egy kifejezésével állnak párba, továbbgondolásra ösztökélnek. Ilyenre itt természetesen nem kívánunk kitérni, ez lenne egyik feladata nyelvjárási lexikológiánknak — ha ilyenről egyáltalán beszélhetnénk.

A szójegyzék olvasása során az az érzésünk támad, hogy egy rendkívül gazdag, sajátos színezetű, „naturális” népi szó- és fogalomkincs van itt együtt. Sok a belső keletkezésű elem, a hangutánzó, hangulatfestő, kicsinyítő-kedveskedő vagy becéző szóalak. A természet közvetlen tapasztalása, a társadalmi közösség meghitt viszonylatai tükröződnek ebben a nyelvben. Olykor szinte ősförmában bukkannak elő nagy népi íróink megcsodált kifejezései: nyilván itt van a forrásuk, a nép nyelve ma is híven őrzi százados kincseit.

Igen pontos a szótár fonetikai jelölése. Megszoktuk már, hogy a kolozsvári magyar nyelvjáráskutató iskola rendkívül szigorú jelölési módszerrel dolgozik, különösen ami a magánhangzók színárnyalatait illeti. Néha szinte már kételkedik benne, aki a terepről nem ismeri a helyzetet, hogy meg lehet-e különböztetni azokat a finom eltéréseket, amely jelöléseikből élénk rajzolódik. Elismerést érdemelnek azok a nyomdák is, amelyek vállalni tudják az árnyalatok jelölését: hazai nyomdáink — az Akadémiai Nyomda kivételével — aligha lennének képesek hasonló teljesítményre. A sepsiszentgyörgyi nyomda a fonetikai jelek többségét vállalni tudta, de azért néhány esetben magyarázatra volt szükség a jelöléshez (ezt sorolja fel a „Megjegyzések a szójegyzék hangjelöléséhez” cím alatt a 185—6. lap jegyzete).

A pontos fonetikai jelölés olykor elfedi a fonémikus viszonyokat: ott, ahol a címszó köznyelvi, fonologikus jelölése nem lehet segítségünkre. Az olyan eset, mint a *vacoktat* még világos, bár a jelentések (1. zaklat — *A kutya vacoktattya a csürkéket!* 2. legény leányt fogdosással kacagásra késztet) nem terelik tudatunkat a köznyelvi *vacog* felé. Nehezebb a fonológiai „átírás” az olyan esetekben mint a *valakini rossz álmot lát* kifejezés, amely azt jelenti: valakiről rosszat álmodik. Pedig még példamondat is van hozzá: *Bartos Miklósnál rossz álmot láttam*. Ilyenkor a köznyelvi „fordítás” adhatná meg a fonológiai vagy morfológiai kulcsot.

A torjai szójegyzék becses darabja népnyelvi szókincsgyűjteményeinknek. Arról győz meg bennünket, hogy az erdélyi magyar falvak nyelvében még felbecsülhetetlen mennyiségű és értékű lexikális kincs van. Őszintén kívánjuk, hogy a Kolozsváron készülő erdélyi magyar tájszótár minél többet tudjon feltárni és megmenteni ebből a kincsből.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Megemlékezések*

Márton Gyula
1916—1976

Kötetünk megjelenésének kényszerű késése szomorú feladat terhét róttá ránk: a Márton Gyulától való búcsúzás fájdalmas kötelességet. 1976. április 4-én, még hatvanadik életévének elérése előtt hunyt el a kolozsvári egyetem nemzetközileg elismert, híres magyar nyelvész professzora. Tragikus gyorsasággal elhatalmasodó betegsége szellemi alkotóerejének teljében ragadta el. Megrendítő halála nemcsak közvetlen munkahelyén okozott szinte pótolhatatlan hiányt, hanem az egész magyar nyelv-tudományt érzékenyen károsította.

1916. december 27-én született a Szilágy megyei Nagymonban, földműves szülők gyermekeként. A nagymoni, majd zilahi kollégiumi évek után 1936-ban a kolozsvári egyetem magyar—román—esztétika szakjára iratkozott be. Itt ébredt fel a nyelvészet iránti érdeklődése, részben Csúry Bálint tanítványainak, részben Sever Popnak és Sextil Puscariunak a hatására. Már hallgatóként beleveti magát a nyelvjárási gyűjtés munkájába: mohó érdeklődéssel fordul az erdélyi magyar nyelvjárások hangtani kérdései felé, helyneveket gyűjt, tanulmányozza a nyelvjárási szókincset és morfológiát, valamint az együtt élő magyar és román nyelvű lakosság nyelvének kölcsönhatásait. Az 1930-as évek végétől folyamatosan és egyre gazdagabban áradnak tanulmányai, kötetei. Szülőfalujának nyelvjárásától indult el, de kutatásainak köre egyre bővült területileg és tematikailag is, míg szinte személyes ismerője lett minden erdélyi magyar község nyelvének s az erdélyi népek nyelvi kölcsönhatásainak.

1941-ben — már több tanulmány szerzőjeként — az Erdélyi Tudományos Intézethez nevezték ki, ahol Szabó T. Attila, Gálffy Mózes és mások társaságában az erdélyi magyar nyelvjáráskutató munka intézményes megszervezője lett. A felszabadulás után a Bolyai, majd a Babes—Bolyai egyetem oktatójává nevezték ki. Ebben a

* A sajnálatos külső körülmények és a terjedelmi korlátok arra kényszerítettek bennünket, hogy évkönyvünk szokásos „Nyelvjárási szövegek” című rovatát ezúttal elhagyjuk, s helyébe az itteni megemlékezéseket iktassuk be.

minőségében módja nyílt rá, hogy saját, fáradhatatlan nyelvjárási gyűjtő és feldolgozó munkája mellett tehetséges tanítványok egész seregét nevelje fel, magas színvonalú, tudományos iskolát formáljon ki. Az évtizedeken át végzett, szigorúan következetes terepmunka eredményeként szinte példátlan méretű magyar nyelvjárási anyag gyűlt össze tanszékén, várva a kiadatás lehetőségére (vö. MNy. LV, 8—16, 499—510; Korunk Évkönyv 1973. 173—93).

Bár kutatásainak kezdettől fogva a dialektológia, a nyelvöldrajz állt középpontjában, munkássága korántsem korlátozódott csak e területre. Egyetemi tanárként előadója volt az általános nyelvészetnek is, speciálkollégiumokat tartott a névtudomány és a magyar—román nyelvi kölcsönhatások kérdéseiről.

Tevékeny közéleti szerepet is vállalt: a tanszék irányításán túl számos egyetemi funkcióban tevékenykedett rövidebb, de inkább hosszabb ideig. Mindig, mindenki-vel szemben nyílt, őszinte, bátor és szókimondó volt, nemes célok tisztakezű harcosa, igaz ügyek önzetlen segítője.

Nem lehet itt célunk, hogy Márton Gyula gazdag életművét akár csak elnagyol-
tan is áttekintsük. Terveiből sokat sikerült valóra váltania, soknak a beteljesítése tanítványainak öröksége lesz. Elkészítendő bibliográfiája bizonyára megmutatja majd, hogy évkönyvünk, a Magyar Nyelvjárások és elődje, a Magyar Népnyelv kezdetről fogva folyamatosan és örömmel adott helyet kítűnő tanulmányainak, egészen jelen kötetünkig, ahol legújabb munkája is napvilágot lát, sajnos, már postumus-
ként. Nálunk jelent meg egyik legkorábbi tanulmánya 1939-ben: „Zártabbá- és nyíltabbá-
válás az ördögösfüzesi nyelvjárásban” (MNy. I, 118—21). A következő évben a nagymoni nyelvjárás magánhangzóinak állapotáról írt (uo. II, 195—203), de fő figyelmét „Szabó T. Attila útmutatása és oktatása alapján” már a nyelvjárás ige-
ragozására fordította (vö. uo. 195., jegyzet). Egy év múlva pedig már meg is jelent a debreceni—kolozsvári nyelvjáráskutató iskolára jellemző, gazdag helyszíni gyűjtésre
alapozott jelenségmonográfiája: „A nagymoni népnyelv igetővie és igealakjai” című
doktori értekezése (uo. III, 189—232).

Évkönyvünk volt első publikációs helye azoknak a nagyon fontos tanulmányok-
nak is, amelyek Márton Gyulának a nyelvöldrajz felé fordulását, a román nyelvészek
nyelvatlaskészítő elveit és gyakorlatát mutatják: „A rumén nyelvAtlasz-munkálatok
története és módszere” (uo. IV, 233—67). Ezek a tanulságok nem maradtak hatástal-
lanok később a magyarországi és az erdélyi magyar nyelvAtlaszkutatások kibonta-
kozása során.

A felszabadulás után — tudománytörténetileg is nehéz és zavaros esztendő-
k elteltevel — először 1960-ban jelentkezik ismét évkönyvünk szerzői között Márton
Gyula neve. Ekkor közöltük „Az igealakok szerepe a Fekete-Körös völgyében” című
tanulmányát (MNy. VI, 44—55). Az utóbbi évtizedben egyre rendszeresebbé váltak
közlései; mindig szívesen látott, belső munkatársunknak tekintettük, hiszen a ma-
gyar nyelvjáráskutatás egyik leggazdagabb tapasztalatokkal rendelkező, széles látó-
körű tudósaként minden munkájában újszerű meglátásokat, finom elemzéseket talál-
hattunk. Hű maradt évkönyvünkhöz akkor is, amikor — lehetőségeinek tágabbra

nyíltával — otthon is, Magyarországon is önálló kötetek megjelentetésére kínálkozott alkalma.

Régi vágyunk volt, hogy Márton Gyulát a levélbeli és nem hivatalos érintkezések mellett hivatalos formában is vendégül láthassuk Debrecenben, előadó útra invitálva őt. Sajnos, ez a tervünk már nem válhatott valóra. Tanév közben nem szívesen utazott, nyarait viszont nagyrészt a terepen töltötte: szakadatlan nyelvjárási gyűjtéssel. Érdemes idézni néhány mondatot egy ezzel kapcsolatos, 1975. augusztus 8-án kelt, e sorok írójához címzett levélből:

„... júliusi gyűjtőutam eredményes volt. Sikerült befejezmem a szilágysági nyelvjárás tanulmányozását, amit 1971-ben kezdtem meg. A mintegy 70 ponton gyűjtött anyag alapján látom, hogy eddig alig tudtunk e nyelvjárás alakulatról valamit. Kedves kötelességemnek tettem egyébként is eleget, hisz magam is tősgyökeres szilágysági vagyok.

Ezzel a helyszíni kutatómunkát végleg le is zártam. Közeledek a 60-hoz, *1937 nyara óta mintegy 450 ponton gyűjtöttem*, a jövőben minden időmet a gazdag anyag feldolgozására fogom fordítani. Csak egészség és kellő kitartás legyen!

A meghívást ismételten köszönöm. Ha most nem is lehet, remélem, jövőre ellátogathatok Debrecenbe. . .”

Elgondolni is sok: 450 község nyelvjárását megismerni, fő sajátosságait felleltározni! És szinte szimbolikus a visszatérés a szülőföld kutatásához, annak felismeréséhez, hogy még azt sem lehet maradéktalanul megismerni, az is tömegesen mutat a magasabb színtről közelítőnek új meg új jelenségeket, összefüggéseket. Elképzelhetjük, hogy az eddig is átlagon felüli mennyiségben és minőségben publikáló tudós mire lett volna képes, ha a sors megadja neki a lehetőséget, hogy gyűjteményének kincstárát feldolgozva tegye közzé. Ezért is felmérhetetlen veszteség mindnyájunk számára Márton Gyula halála.

Rövid életének kétharmad részét, négy évtizedet áldozott az erdélyi magyar falvak nyelvének megismerésére, adatainak gyűjtésére. Bizonyosak vagyunk benne, hogy tanítványainak, követőinek szándékában és módjában áll majd e csűrbe takarított életmű szétpergését megakadályozni, a feldolgozó munka folytatását vállalni, az erdélyi, a magyar és az egyetemes nyelvtudomány együttes hasznára.

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Búcsú Barla Gyulától*

A Kossuth Lajos Tudományegyetem tanácsa, Bölcsészettudományi Karának vezetősége és Magyar Nyelvtudományi Tanszékének oktatói, dolgozói nevében mély-séges fájdalommal, megrendülve búcsúzom dr. Barla Gyula egyetemi docenstól, a kiváló tanártól, a nagyszerű nevelőtől, a tudós kutatótól, szeretett munkatársunktól, hűséges barátunktól, pótolhatatlan és felejtethetlen halottunktól.

Szívünk és agyunk még most is tiltakozik a tragédia elfogadása ellen. Váratlanul jött, készületlenül ért bennünket a szörnyű hír. A megdöbbenés marokra szorítja szívünket, földbe gyökerezteti lábunkat. Élesen ugranak elő emlékezetünkéből az utolsó találkozások, barátságos beszélgetések, futó köszönések emlékei, hiszen olyan közeliak, frissek, elevenek: csak a tegnapiig kell visszanyúlnunk, amikor még közöt-tünk volt, amikor eszünkbe sem jutott, hogy ez lesz az utolsó szó, az utolsó kézfogás, az utolsó találkozás. Méltatlannak és igaztatlannak érezzük a szinte lesből, váratlanul, hirtelen lesújtó végzetet, hiszen alkotó ereje teljében levő társunkra csapott le, egy kiteljesedő, termékeny évek gyümölcsét érlelő tudós életpályáját törte derékba. Váro-sunk egyik legismertebb, legszínesebb, legrokonszenvesebb tanáregyéniségét veszi-tettük el. Olyan valakit, akinek derűs, tiszta embersége teljes lényét áthatotta, és gazdagon sugárzott ki környezetére: tanítványaira, munkatársaira, barátaira, ismerő-seire, mindenkire, akivel kapcsolatba került.

Rövid időt, alig 52 évet kapott a fukar kezekkel mérő sorstól. Még szinte látható közelben van a gimnazista Barla Gyula, aki falujából bejáróként kitűnő érettségit tesz a kisvárdai gimnáziumban, és beiratkozik a debreceni egyetem magyar—törté-nelem szakára. Itt korán felébred tudományos érdeklődése, és már hallgatóként de-monstrátor, díjtalan gyakornok lesz, elismerésül kitűnő alapvizsgájának. Tanári ok-levelét 1950-ben állítják ki. Rövid idő múlva a debreceni szakérettségis tanfolyam tanárává nevezik ki. Három évet töltött itt olyan fiatalok nevelésével, akik a felszaba-dulás előtt anyagi, társadalmi okokból nem tanulhattak tovább középiskolában, s akiknek ekkor nyílt módjuk, hogy szaktárgyaikból leérettségizve egyetemre kerüljenek. Ezeknek az éveknek nehéz, de szép oktató-nevelő feladatai sokat jelentettek Barla Gyula tanári egyéniségének kialakításában: a komplex feladat lelkiismeretes

* Dr. Barla Gyula a KLTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense 1925. április 12-én született Gyulaházán. Meghalt 1977. május 20-án Debrecenben. A Kossuth Lajos Tudományegye-tem saját halottjaként temették el 1977. június 2-án. Ekkor hangzott el ez a búcsúbeszéd. — A szerk.

ellátása során értékes szakmai, módszertani, nevelési tapasztalatokkal lett gazdagabbá. Nem véletlen, hogy e tanfolyamok befejeződése után gyakorló gimnáziumi vezetőtanári kinevezést nyert, előbb a Fazekas Gimnáziumba, majd a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Gimnáziumába. 1954-től 1973-ig, csaknem két évtizedig végezte ezt a felemelően szép munkát, egyszerre nevelve gimnazista tanítványait és a vezetésére bízott egyetemi hallgatókat. Csakhamar megbízást kapott arra is, hogy egyetemi előadásokat tartson az oktatási szakmódszertan területéről, később irodalomtörténetből és stilisztikából is. A címzetes egyetemi docensi rang elnyerése után 1973-ban nyert áthelyezést utolsó, egyetemi munkahelyére, aktív docensi beosztásba.

Barla Gyula nagyszerű tanáregyéniségét tanítványok tömegének emlékezete őrzi. Azoké, akik az ő óráin értették és szerették meg a magyar és a világirodalmat, akiknek szemét ő nyitotta rá a remekművek magasztos emberi értékeire, akikkel ő érezte meg anyanyelvünk erejét, szépségét, ízeit. Az ő katedráját sohasem választotta el szakadék tanítványainak padosraitól: közöttük, velük együtt fejtette fel a művek értékeit, kedvet ébresztve az olvasásra, az önálló továbbgondolására a megértetteknek, érzéket fejlesztve ki bennük az önálló ítéletalkotáshoz.

Már középiskolai évtizedei alatt is a tudós tanár típusának megtestesítője volt. Tudta: igazán nevelni, oktatni, tanítani csak az tud, aki folyamatosan fejleszti saját tudását, alkotó művelője szakmájának. A mindennapos tanári munka, iskolai elfoglaltság, közéleti, kulturális tevékenység mellett négy önálló könyvet, csaknem 40 tanulmányt publikált a magyar irodalomtörténet, illetőleg a magyar nyelv- és irodalomtanítás tárgyköréből.

Irodalomtörténeti munkásságának középpontjában Kemény Zsigmondra vonatkozó kutatásai álltak, de eredményes kutatója és kitűnő ismerője volt Arany János, Jókai Mór, Vajda János és mások műveinek is. Kiemelkedő értékű az a filológiai munka, amelyet Vajda János kritikai kiadásának első kötetéhez végzett. Az önálló kötet felérő jegyzetanyag összeállítása méltán váltotta ki a szakemberek legteljesebb elismerését, éppen úgy, mint Kemény Zsigmondról írt doktori értekezése, mely szintén az Akadémiai Kiadónál jelent meg.

Műelemző készsége, az irodalmi alkotás értékeinek kibontása hallgató kora óta fő erősségei közé tartozott. E téren kutatva hatolt egyre mélyebbre a stílus kérdéseinek feltárásában, a középiskolai stilisztika oktatás elméleti, módszertani taglalásában, a szépirodalmi mű stílusának irodalomtudományi és nyelvészeti oldalról való megközelítésében. Tanulmányok sorában foglalkozott a középiskolai stílusoktatás mai kérdéseivel és tantervi reformjával. A stíluselemzésről szóló önálló kötetében nemcsak a tennivalókat vázolta fel, hanem a hazai és nemzetközi szakirodalom széleskörű ismerete alapján példaszzerű finom elemzések sorozatával mutatott utat az irodalmat oktató pedagógustársadalomnak.

Egyetemi oktatóvá való kinevezése új lendületet adott tudományos munkájának. Az irodalom és anyanyelvoktatás kérdéskörétől itt sem szakadt el, hiszen hallgatói éppen a gyakorló tanári munka küszöbén álló ötödévesek voltak, akik a metodika és a didaktika kifogyhatatlan bőségű tapasztalatait kapták meg tőle elsősorban. Kemény

Zsigmondra vonatkozó kutatásai lassanként kandidátusi értekezéssé álltak össze — sajnos, már nincs aki elvégezze rajtuk az utolsó simításokat. Oktatási reformmunkálatainkban is nagy szerepet vállalt: az előmunkálatokhoz nemrég szerkesztett hasznos tanulmánykötetet egy kollektíva vezetőjeképpen. Régi terve volt, hogy Vajda János Ginájának sorsát felderítse: bécsi forrásokban kutasson. Most már ez is örökre elmarad.

Barla Gyula az alkotó embertípus megtestesítője volt. Boldog ember, mert bárhova állította a sorsa, megtalálta az alkotás lehetőségét, képességeinek kibontási módját. Boldog ember volt, mert harmóniában tudott élni másokkal, és önmagával. Boldog ember volt, mert nem kapni akart, hanem adni, és mert mindenki számára volt mit adnia: tudást, tapasztalatot, segítséget, megértést. Boldog volt, mert ember tudott maradni mindig, minden körülményben. Boldog volt, mert öröme telt munkájában a munkahelyén, és ha hazatért, tiszta harmónia fogadta a családi körben is. Felesége, leánya mérhetetlen szeretettel vették körül és segítették munkájában. Testvérei, rokonai számára örömnapp volt, ha vele találkozhattak, együtt lehettek, a múlt idők emlékeiről, a jövő terveiről beszélgethettek. Méltán siratják a hűséges férjet, a pótolhatatlan apát, a szerető testvért, rokont. Mindnyájan együtt érzünk és lélekben együtt sírunk velük, osztozunk fájdalmukban. De már csak egyet tehetünk — és ezt meg kell tennünk: példa gyanánt fogjuk őrizni Barla Gyula emlékét, kegyelettel fogunk visszaemlékezni a tudós kutatóra, a kiváló tanárra, a nagyszerű pedagógusra, a tiszta emberre, a KLTE immár örökös tanárára.

Kedves Barátunk, oktatótársunk, drága halottunk: nyugodjál békében!

SEBESTYÉN ÁRPÁD

Barla Gyula tudományos munkásságának bibliográfiája

A bibliográfia a négy műfaji csoporton belül időrendet követ. A használt rövidítések fölölkása a következő: HBN.=Hajdú-Bihari Napló, IrtörtKözl.=Irodalomtörténeti Közlemények, MN.=Magyar Nemzet, MNy.=Magyar Nyelv, MNyj.=Magyar Nyelvjárások, Nyr.=Magyar Nyelvőr. A megjelenés idejének azt az évszámot tekintjük, amely a könyvön föl van tüntetve, vagy amely az illető folyóirat, évkönyv évfolyamát jelzi; a kiadás esetleges késését nem vettük figyelembe. A Kossuth Lajos Tudományegyetem intézeti évkönyveiben (Acta Paedagogica, MNyj., Studia Litteraria) megjelent tanulmányokból különnyomat is készült.

1) *Önállóan megjelent művek*

1970

Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Bp., Akadémiai Kiadó, 172 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 67)

1975

Stíluselemzés nyelvtanórákon. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Pedagógus Továbbképzési Intézet. 80 l. (Módszertani segédanyagok 32) (Soksz.)

2) *Tanulmányok, cikkek*

1960

A mondattan tanításának néhány problémája. Nyr. 84: 170—8.

1961

A „Toldi estéje” mondanivalójáról. A Debreceni Állami Kossuth Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium Évkönyve. 2. évf., 1960—61. tanév. Bp., 33—43.

1962

Hogyan hasznosítsuk? A Kollégiumi Könyvtár értékeinek ügyében (Hozzászólás Kiss Ferenc „A Kollégium protestál” c. cikkéhez). Alföld 13. évf. (1962) 5. sz. 67—8.

1963

A nyelvtani elemzés új útjairól. Acta Paedagogica Debrecina IX/I, 117—26.
Kemény Zsigmond 1848-ban. Studia Litteraria I, 83—100.
Favágó. József Attila verséről. Alföld 14. évf. (1963) 1—2. sz. 101—4.

1964:

Arany politikai környezete az 1840-es évek első felében. *Studia Litteraria* II, 57–77.

Az Óda elemzése a középiskolában. *Acta Paedagogica Debrecina* X/II, 95–107.

1965

A Gina-dalok problémáiból. *Studia Litteraria* III, 31–46.

A műelemzés kérdéseiből (Egy Mikszáth-regény [A Noszty fiú esete Tóth Mari-val] elemzése). *Acta Paedagogica Debrecina* XI/III, 109–16.

1966

A középiskolai nyelvi elemzésről. *Acta Paedagogica Debrecina* XII/IV, 109–17.

1969

A középiskolai műelemzés problémáiból. Módszertani tanulmányok (Irodalom nyelvoktatás). Nevelés, művelődés. *Acta Paedagogica Debrecina* sorozat 51. sz 5–37.

1971

Stilisztikai elemzés nyelvtanórákon. *Magyartanítás* XIV, 17–27, 60–6.

A formától a tartalomig. *Magyartanítás* XIV, 105–12.

1972

Raumer angliai levelei és Kemény. *Helikon* XVIII, 217–21.

1974

Anyanyelvi nevelésünk problémáiból. *Nyr.* 98: 326–32.

Stilisztikai elemzés a középiskolai nyelvtanórákon. *MNyj.* XX, 115–31.

1975

- Fejezetek Kemény Zsigmond tanulóveiből. IrtörtKözl. LXXIX, 609—22.
Nyelvi elemzés a középiskolában. Nyr. 99: 459—66.
Névtanóra a középiskolában. MNyj. XXI, 131—48.
A nyelvhelyesség és a költői nyelv. MN. 1975. ápr. 13. 13. 1.
A beszéd-től a hallgatásig. HBN. 1975. nov. 23. 12. 1

1976

- Adatok a fiatal Kemény politikai tevékenységéhez és nézeteihez. Századok 110: 461—73.
Tartsunk-e névtanórát a középiskolában? Kísérletek az anyanyelvtanítás köréből. 109—40. A gyűjtemény részletesebb leírását l. a Szerkesztői tevékenységnél.
Kemény Zsigmond egy szaváról [a *rajongó* szóról]. MNy. LXXII, 328—31.
Kemény Wesselényi esszéjéről. Alföld 27. évf. (1976) 2. sz. 57—61.
Gondolatok a jelzőről. MN. 1976. febr. 8. 13. 1.
Vörösmarty három sora. HBN. 1976. febr. 29. 12. 1.
A mondataalkotás művészete. MN. 1976. szept. 12. 13. 1.
A szabálytalan mondatok stilisztikumáról. HBN. 1976. okt. 10. 12. 1.

1977

- A stílus tan és a stílus elemzés a középiskolában. Nyr. 101: 64—74.
Sajtó alatt: Életrajz és alkotás viszonya „A hírlapszerkesztő naplójá”-ban (Kemény válságos éveiről). Megjelenik 1977-ben vagy 1978-ban az Irodalomtörténet c. folyóiratban.

3) Ismertetések

1962

- Földeák János: Papírhullámok. Alföld 13. évf. (1962) 2. sz. 134—5.

1964

- Délkör. Görgy Gábor verseskötete. Alföld 15. évf. (1964), 6. sz. 85.

1970

Szathmári István: Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Alföld 21. évf. (1970), 6. sz. 77–8.

1973

Nagy Miklós: Kemény Zsigmond. Alföld 24. évf. (1973) 5. sz. 79.

1976

Eszmék és irodalom. Kovács Kálmán irodalmi tanulmányairól. HBN. 1976. okt. 31. 5. 1.

4) Szerkesztői tevékenység, sajtó alá rendezés

1961

A Debreceni Állami Kossuth Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium Évkönyve. 2. évf., 1960–61. tanév. Bp., Tankönyvkiadó, 125 l. Szerkesztette *Papp Imre* és *Barla Gyula*.

1969

Vajda János: Kisebb költemények 1844–1860. Vajda János Összes Művei I. Bp., Akadémiai Kiadó, 544 l. (Sajtó alá rendezte *Barla Gyula*. Jegyzetek: 268–533).

1976

Kísérletek az anyanyelvtanítás köréből. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Pedagógus Továbbképzési Intézet, 143 l. (Módszertani segédanyagok 38) (Soksz.) Szerkesztette *Barla Gyula*.

Összeállította: A. MOLNÁR FERENC

TARTALOM

Cikkek

<i>Márton Gyula</i> : A regionális atlaszok szerepe a nyelvjárási rendszerek megismerésében.	3
<i>Szabó Géza</i> : A palatális hangrendű határozott névelő történetéhez	33
<i>Szabó József</i> : Az egyszerű és (a különböző számú tagmondatból álló) összetett mondatok gyakoriságának és a szerkesztettségnek a vizsgálata Nagykönyi nyelvjárásában.	45
<i>Jakab László</i> : A változó igetövek néhány problémája	67
<i>Kovács István</i> : „Az Lándorfejrvár elveszésének oka . . .” nyelvemlék helyneveinek lokalizálása és vallomásai	75
<i>A. Kövessi Magda</i> : Miben segítheti a névtudomány a finnugrisztikát?	101
<i>Molnár Zoltán</i> : Krúdy megszemélyesítései	111
<i>Barla Gyula</i> : Névtanóra a középiskolában.	131

Ismertetések, bírálatok

<i>Lakó Elemér</i> : A kalotaszegi nyelvjárás magánhangzó-rendszere. Ism. Kálmán Béla	149
<i>Szilágyi Ferenc</i> : Csokonai dunántúli tájszógyűjtése. Ism. Sebestyén Árpád	150
<i>Hajdú Mihály</i> : Magyar becézőnevek (1770—1970). Ism. K. Szoboszlay Ágnes	153
<i>Péter László</i> : Szeged utcanevei. Ism. Kálmán Béla	156
<i>J. Goossens</i> : Inleiding tot de Nederlandse Dialectologie Ism. Mollay Erzsébet	160
<i>Velcsov Mártonné</i> : Antropometrikus mértéknevek a magyar nyelvben. Ism. Sebestyén Árpád	164
Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1830—1970. Ism. Kálmán Béla	167
Opuscula Instituti Linguae Fennicae. . . Universitatis Helsingiensis N° 1—45. Ism. Kiss Antal	169
<i>Nemesné—Gálffy—Márton</i> : Torjai szójegyzék. Ism. Sebestyén Árpád	173

Megemlékezések

<i>Márton Gyula</i> (1916—1976) (SEBESTYÉN ÁRPÁD)	177
<i>Bücsü Barla Gyulától</i> (SEBESTYÉN ÁRPÁD)	181
<i>Barla Gyula tudományos munkásságának bibliográfiája</i> (A. MOLNÁR FERENC)	183

Résumés

<i>Gy. Márton</i> : Die Rolle der landschaftlichen Sprachatlanten im Erkennen von Mundartsystemen	22
<i>G. Szabó</i> : Zur Geschichte des bestimmten Artikels mit Palatallauten	43
<i>J. Szabó</i> : Die Untersuchung der Häufigkeit und Konstruktion von den einfachen und zusammengesetzten Sätzen (mit Gliedsätzen verschiedener Zahl) im Dialekt von Nagykönyi	66
<i>L. Jakab</i> : Quelques problèmes des radicaux changeants	72
<i>I. Kovács</i> : Localisation et témoignage des toponymes du monument linguistique „Az Lándorfejrvár elveszésének oka . . .”	98
<i>A. M. Kövesi</i> : Worin kann die Namenkunde der Finnugristik Hilfe geben?	109
<i>Z. Molnár</i> : Krúdy's Personifications	129
<i>Gy. Barla</i> : Onomastik-Stunden in der Oberschule	148

Kossuth Lajos Tudományegyetem
A kiadásért felelős: Kónya István
Felelős szerkesztő: Kálmán Béla

Műszaki és technikai szerkesztő: Kovács István

A kézirat a nyomdába érkezett: 1976. december hó. Megjelent: 1977. szeptember hó. Készült monó szedéssel, íves magasnyomással, az MSZ 5691—50 és az MSZ 5602—55 szabvány szerint.

Példányszám: 700. Terjedelem: 13 A/5 ív.

77.4037.66-11-2 Alföldi Nyomda, Debrecen

DEPARTMENT OF THE ARMY
DATE
5953-1982